

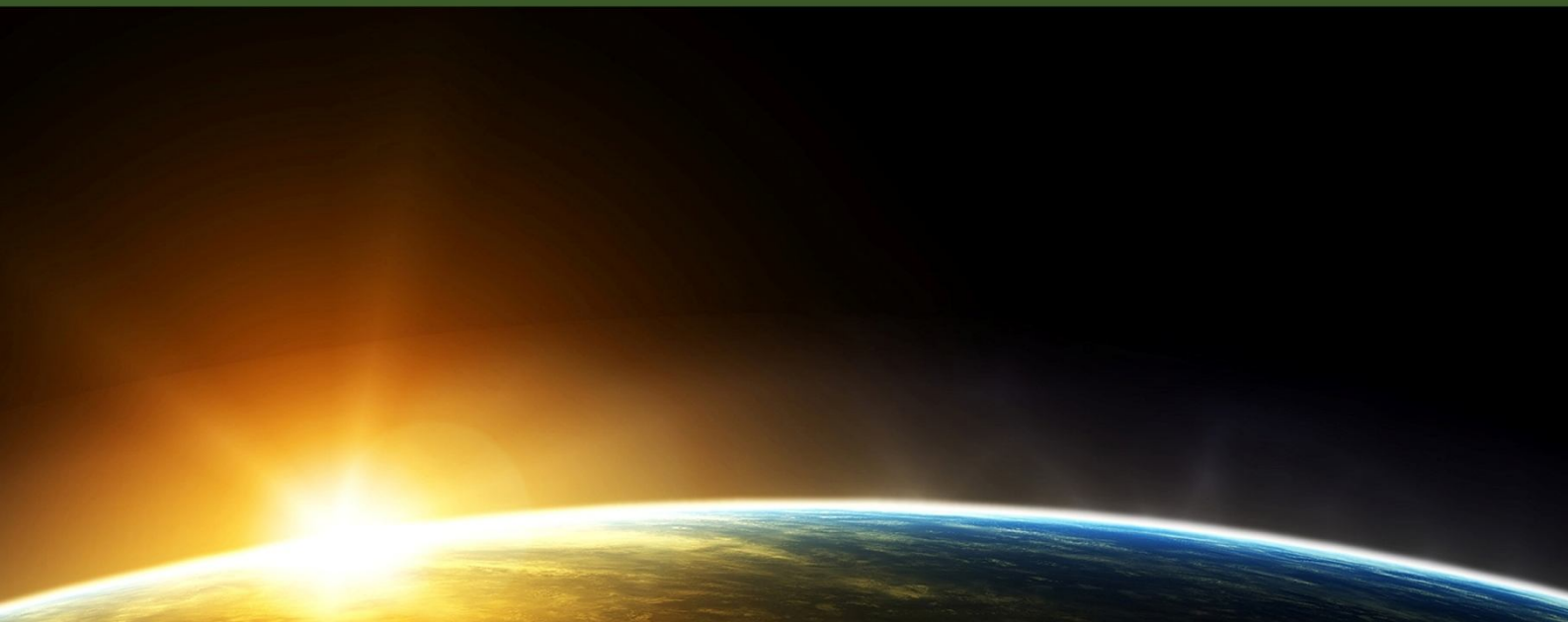

Platform DSE

Rechtvaardige
voetafdruk ver
overschreden

*Duurzame
oplossingen
bekend*

Macro
Economische
Verkenning
2013

E-book van de Macro Economische Verkenning 2013 +

Wilt u een gedrukt exemplaar, dan kunt u deze bestellen bij het Platform DSE.

Ga daarvoor naar www.platformdse.org.

Macro Economische Verkenning + 2013

Samenstellers:

- Dick Biesta
- Bart de Boer
- John Huige
- Jan Juffermans
- Lou Keune
- Gerard Krijger
- Gerrit Stegehuis

Commentaar: Antonie Fountain en Martijn Jeroen van der Linden

Lay-out: Maarten Nijman

Foto omslag: NASA

De publicatie MEV+ is een uitgave van het Platform Duurzame en Solidaire Economie - PDSE

Eerder verschenen uitgaven van het Platform DSE

- Petitie aan het Nederlands Parlement over de ontwikkeling van een duurzame en solidaire manier van economisch meten (2006)
- Een Comfortabele Waarheid - Verklaring van Tilburg (2008)
- Appèl van Antwerpen (2009)
- Een Fair & Green Deal – Voor een Duurzame en Solidaire weg uit de crises (2009)
- Plan voor een Duurzame en Solidaire Economie in Nederland (2011)
- Samen werken aan de grote transitie - Politiek voor een duurzame en solidaire economie (2012)
- Beter Meten van Welvaart en Welzijn – Indicatoren voor een Duurzame en Solidaire Economie (2012)

Daarnaast zijn op www.PlatformDSE.org verslagen te vinden van de conferenties en expert meetings van het PDSE.

Meer informatie: www.PlatformDSE.org

ISBN 978-90-818842-1-1

Uitgave door Platform Duurzame en Solidaire Economie, september 2012.

Macro Economische Verkenning + 2013 van Platform Duurzame en Solidaire Economie is in licentie gegeven volgens een Creative Commons Naamsvermelding-NietCommercieel-GelijkDelen 3.0 Unported licentie.

Inhoud

Inhoud.....	5
Woord vooraf.....	7
1. Samenvatting.....	9
De wereldeconomie.....	9
De Nederlandse economie.....	11
Begroting en koopkracht.....	12
Aanbevelingen.....	12
2. Wereldeconomie blijft in het rood.....	13
2.1 Welke economische groei?.....	13
Fouten en omissies.....	14
BBP en psychologie.....	15
2.2 Ecocide.....	17
2.3 Sociale crisis.....	19
2.4 Financieel-economische crisis.....	22
2.5 Democratisering en solidarisering van de economie.....	26
Aanbevelingen voor de Nederlandse politiek.....	29
2.6 Mondiale alternatieven.....	31
3: De Nederlandse economie.....	33
3.1 In wat voor land wonen we?.....	33
In wat voor land willen we wonen?.....	34
Hoe gaan we dat bereiken, een beter Nederland?.....	35
3.2 Ecologie.....	36
Nederland verre van duurzaam.....	36
3.2.1 De groei van het milieugebruik en de Ecologische Voetafdruk.....	37
3.2.2 De snelle en gevaarlijke klimaatverandering.....	37
3.2.3 De toestand van de ecosystemen en de biodiversiteit.....	39
Voorstellen voor ander beleid.....	42
3.3 Gezinsconsumptie.....	43
Mondiale ecosystemen gedegradeerd.....	42
3.4 Investerings.....	44
Regionalisering.....	44
Financial Transaction Tax.....	44
3.5 Prijzen en lonen.....	45
3.6 Arbeidsmarkt.....	45
3.7 Structurele hervormingen en maatregelen.....	46
4 Begroting en koopkracht.....	51
4.1 Duurzame en solidaire hervormingen.....	51
4.2 Alternatieven.....	53
5. Aanbevelingen.....	57
5.1 Ecologisch.....	57
Mondiaal.....	57
Nationaal.....	57
5.2 Sociaal-economisch.....	58
Mondiaal.....	58
Nationaal.....	58
5.3 Politiek.....	59

Mondiaal.....	59
Nationaal	59
Lijst figuren en tabellen.....	61
Lijst van afkortingen	62
Bronnen	63
Bijlage 1: Aangenomen PDSE moties.....	68
Bijlage 2: Samen werken aan de grote transitie.....	70
Inleiding.....	70
1. Voortgaande crises óf duurzaam & solidair	71
Particulier initiatief waar dit kan; overheid waar dit moet.....	71
Concrete stappen	71
2. Duurzaam inrichten: energie en grondstoffen	72
Energiepolitiek	72
Mobiliteit.....	73
Grond en grondstoffen	73
Natuur.....	73
Concrete stappen.....	73
3. Werk en inkomen	74
Concrete stappen.....	74
4. Regionale economie.....	74
Concrete stappen	75
5. De financiële wereld.....	75
Belastingen in de financiële sector	76
Concrete stappen.....	76
6. Sterkste schouders de zwaarste lasten en belastingvergroening.....	76
Concrete stappen.....	77
7. Internationale economie en wereldhandel	77
Concrete stappen	78
8. Scholing, innovatie en wetenschappelijk onderzoek.....	78
Concrete stappen	78
9. Meten van welvaart en welzijn	78
Concrete stappen	79
Noten	80

Woord vooraf

In het 'Woord vooraf' van de Macro Economische Verkenning 2012 stelt Maxime Verhagen dat de Nederlandse economie de weg omhoog weer voorzichtig heeft ingeslagen. Hoera, het BBP groeit!

Veel Nederlanders twijfelen inmiddels of dit werkelijk goed nieuws is: een stijging van het BBP kan namelijk betekenen dat mens- en natuurwaarden, die veel belangrijker zijn, dalen. Daarnaast begrijpen steeds meer mensen dat het BBP zelf een scheve indicator is: zij stijgt indien wij in het ziekenhuis liggen, gevangenissen bouwen, oorlogen voeren en vervuiling opruimen. En als we goede dingen doen, zoals koken voor onze vrienden, prachtige gedichten schrijven, elkaar vrijwillig helpen en niet vervuilen, verandert het BBP niet. Bovendien zegt deze parameter niets over de verdeling van de toegenomen welvaart. Kortom, het BBP heeft een groot deel van zijn waarde verloren.

Minister Verhagen, en met hem vele politici en economen, komen steeds meer op een eiland te staan, juist omdat zij zich eenzijdig focussen op groei van het BBP. Steeds meer mensen zijn, overal ter wereld, namelijk bezig met het ontwikkelen van alternatieve vormen van (regionale) economie, alternatieve indicatoren en alternatieve geld- en waardesystemen. Het gat tussen bestuurders en de samenleving groeit. Herman Wijffels merkt de verandering in de samenleving wel op. Hij stelt: "Ondertussen gist en broeit het in de samenleving en het bedrijfsleven. Daar werken ambitieuze dwarsdenkers gestaag door aan nieuwe vormen van economie, waarin samenwerking het kernwoord is en eigendom een achterhaald concept ... De oude orde zet ze nog weg als een stelletje freubelaars, maar ik noem ze de nieuwe realisten; zij zijn de pioniers van de nieuwe wereld. We leven op een breuklijn in de tijd, écht een breuklijn. Als Westers hebben we gepoogd het geluk in de materie te vinden. Mijn hoop en verwachting zijn dat mensen zich inmiddels zo ver ontwikkeld hebben dat ze zich niet meer laten ringeloren door het kapitaal."¹

Nederlandse politici mogen zich niet langer als de managers van het bedrijf Nederland gedragen indien wij voorop willen blijven lopen; zij dienen het idee los te laten dat zij verantwoordelijk zijn voor de winst van Nederland. De eenzijdige focus op economische groei is gevaarlijk. Het moet anders en dit kan. Een eerste stap is het hanteren van een breder begrip van economie; een dashboard van sociale, ecologische en economische indicatoren zegt veel meer over het succes van Nederland dan het vertekende getal van het BBP. Welvaart en welzijn zijn van veel meer afhankelijk dan de jaarlijkse optelsom van de formeel betaalde activiteiten.

Deze MEV+ (Macro Economische Verkenning plus Mondiale Duurzaamheid en Solidariteit) is geschreven om politici, actieve leden van politieke partijen, vakbonden, beleidsmakers, economen en journalisten te laten zien dat het anders kan, dat het beter kan. Er zijn namelijk legio andere mogelijkheden om welzijn te laten groeien. Laten we ons daarop focussen en dan pas juichen.

Ik wil de schrijvers bedanken voor hun vrijwillige, onbetaalde inzet, die niet bijdraagt aan BBP-groei, maar wel zeer waardevol is. Wij hopen van harte dat het CPB zelf een MEV+ 2014 maakt. Een andere koers begint bij het sturen op andere indicatoren. Dit weet iedere bestuurder. Aan u de keuze.

Martijn Jeroen van der Linden, coördinator Platform DSE

1. Samenvatting

"We stand now where two roads diverge. But unlike the roads in Robert Frost's familiar poem, they are not equally fair. The road we long have been traveling is deceptively easy, a smooth superhighway on which we progress with great speed, but at its end lies disaster. The other fork of the road –the one 'less traveled by'– offers our last, our only chance to reach a destination that assures the preservation of the earth."

Rachel Carson in *Silent Spring* 1962

Het is in de gangbare economische wetenschap niet ongebruikelijk om beleidsscenario's op te hangen aan beperkende premissen. Zo wordt in de publicatie van het Centraal Planbureau (CPB) *Groene Groei, een wenkend perspectief?*² zeer correct aangegeven dat "groene groei" (een situatie waarin economische groei niet langer gepaard gaat met een toenemende druk op de draagkracht van de Aarde en de grondstoffenvoorraden niet langer opraken) op den duur de enige uitweg is die de mensheid zicht geeft op een duurzame verbetering van de levensstandaard. In de verdere uitwerking van deze thematiek wordt echter gewerkt met de premisse: *Als krimp is uitgesloten...*³. In deze MEV+ wordt krimp niet uitgesloten; sterker nog, de auteurs zijn ervan overtuigd dat krimp een noodzakelijkheid is om een duurzame en solidaire economie te kunnen bereiken. Het CPB komt in genoemde publicatie echter tot de conclusie: *Een 'groenere' groei lijkt voorlopig het maximaal haalbare*. De auteurs van deze MEV+ menen dat er meer mogelijk en noodzakelijk is en menen dit aannemelijk aan te kunnen geven in deze publicatie.

De wereldeconomie

De crisis in de wereldeconomie zal ook het volgend jaar voortduren. Er is sprake van meer dan een gewone recessie, zeker ook als de ecologische en sociale crises worden meegewogen. Landen als Nederland hebben enorme schulden opgebouwd: ecologisch, sociaal en financieel. Cijfers die nieuwe groei voorstellen zijn gebaseerd op tijdreeksen uit het verleden en moeten gerelativeerd worden. Er wordt nog uitgegaan van alleen de door het BBP (dus in geld) gemeten transacties en de schade aan het milieu en de groeiende inkomensongelijkheid worden er niet door weergegeven. Als deze gegevens worden meegenomen, dan is er eerder sprake is van achteruitgang van onze welvaart. En meetmethoden als het Duurzaam Nationaal Inkomen (DNI) en de *Index of Sustainable Economic Welfare* (ISEW) relativeren de BBP-groei ten stelligste. Het consumentenvertrouwen is op grond van de slechte economische vooruitzichten terecht laag. Consumenten nu stimuleren om meer te consumeren vergroot zelfs de structurele problemen.

"Cijfers die nieuwe groei voorstellen zijn gebaseerd op tijdreeksen uit het verleden en moeten gerelativeerd worden."

Met het vergroten van de mondiale Ecologische Voetafdruk wordt ook het karakter van 'ecocide' van onze productiewijze manifester. De biocapaciteit van de Aarde wordt snel kleiner, dus ook per hoofd van de bevolking. Naast verkleining van onze mondiale voetafdruk is ook bevolkingsbeleid urgent geworden. De productie van niet-duurzame energie blijft nog op peil, maar de hoeveelheid CO₂ in de atmosfeer moet snel omlaag in plaats van te groeien. En daar komen de gevaren bij van winning in kwetsbare gebieden zoals in de Poolcirkel. Die CO₂-groei wordt steeds moeilijker terug te dringen en leidt nu al tot niet meer te ontkennen klimaatverandering. Ook de vermindering van de biodiversiteit is groot; niet alleen van soorten, maar ook de aantallen binnen de soorten nemen sterk af.

Op wereldniveau is er sprake van een ernstige sociale crisis. Veertig procent van de wereldbevolking moet leven van minder dan 2 dollar per dag. Niet verwonderlijk dus dat er dagelijks nog vele duizenden kinderen en volwassenen sterven door pure armoede! Er zijn maar weinig tekenen dat er verbetering van de inkomensverdeling optreedt. Een gunstige uitzondering is Latijns-Amerika. Daar neemt de ongelijkheid af maar is nog steeds heel groot. Werkloosheid

is een tweede (samenhangend) mondiaal probleem met vooral werkloze jongeren. Daarnaast is er steeds meer sprake van verslechtering van arbeidsvoorwaarden. Kinderen vormen een extra kwetsbare groep. Een op de drie kinderen in ontwikkelingslanden heeft groeistoornissen.

Foto van wordsoverpixels.com

Omgekeerde ontwikkelingshulp is een al jaren bekend fenomeen. Recentelijk is over deze netto transfer van Zuid naar Noord onderzoek gepubliceerd met nadruk op de zogenaamde '*illicit financial flows*'. Deze geldstromen vloeien grotendeels voort uit *intra concern*-verrekenprijzen, daarnaast uit corruptie en andere criminele activiteiten. Nederland profiteert hiervan als belastingparadijs.

De financiële instabiliteit is een punt van grote zorg. Aan de basis van die instabiliteit ligt het fenomeen van de geldschepping door particuliere banken. Dat heeft geleid tot meerdere '*bubbles*' in huizen, kantoren, hypotheek, staatsschulden en zo voort. Het aandeel van de financiële sector in het BBP blijft stijgen, evenals de winsten van de *financials* ten opzichte van de bedrijven in de reële sector. De economische '*drive*' wordt in toenemende mate

bepaald door de mogelijkheden om met financiële producten geld te verdienen en te speculeren. Met de noodzakelijke versterking van de reserves van banken is een begin gemaakt, maar het is nog volstrekt onvoldoende. De vrije handel in derivaten en het bijbehorende flitskapitaal zorgen voor voortdurende instabiliteit en ongewenste sociale activiteiten, bijvoorbeeld door speculatie met landbouwgrond en voedsel.

Hervorming van het internationale geldstelsel is zeer noodzakelijk en urgent. Wat we zien zijn echter vooral hink-stap-sprongen van het ene naar het volgende moeras. De kern van het probleem, de onverantwoorde geldschepping door particuliere banken, wordt niet aangepakt. Sommige van de voorgestelde maatregelen hebben zeker relevantie. We noemen de *Financial Transaction Tax* - FTT, en de *country-by-country transparency* van transnationale ondernemingen. Wat betreft meer fundamentele maatregelen zijn er voorstellen in ontwikkeling om de geldschepping door particuliere banken onmogelijk te maken en om complementaire munten op regionaal niveau te stimuleren.

Voor een echte maatschappelijke analyse moet economie gezien worden als politieke economie. Economie is nooit neutraal (ook de officiële wetenschap niet). Doordat de afgelopen decennia steeds meer ruimte is geschapen voor het neoliberale vertoog - en de daaraan inherente en sterk toegenomen marktwerking - is de invloed van de politiek op de economie verminderd, en het democratisch tekort toegenomen. Nog steeds wordt de politiek van privatisering en deregulering voortgezet. Aan de orde is nu bijvoorbeeld nog de deregulering van de arbeidsmarkt en de (verdere) privatisering van de gezondheidszorg.

Armoede en grote inkomensongelijkheid zijn in heel veel landen in de wereld de 'normale' standaard. Inkomensongelijkheid leidt tot instabiliteit. De millenniumdoelen hebben weliswaar resultaten opgeleverd, maar de realisatie van de gestelde doelen is ver te zoeken. Bovendien komt de ontwikkelingssamenwerking in Nederland steeds meer in de politieke verdrukking. Voor ontwikkelingslanden is welvaarts-groei van groot belang, ook al draagt dit op korte termijn bij aan een grotere milieudruk. Drastische verkleining van de Westerse mondiale voetafdruk is mede daarom dringend noodzakelijk.

Economische ontwikkeling is door het IMF en de Wereldbank steeds in het perspectief van de vrije markt en de zogenaamde *Washington consensus* geplaatst. Ook in de Europese besluitvorming over de economische crises worden de verantwoordelijke banken nog steeds niet aangepakt en worden maatregelen vooral gekenmerkt door een strikte begrotingsdiscipline die geen ruimte laat voor groene en solidaire investeringen.

Als goede maatregelen voor de Nederlandse politiek wijzen we op de aanbevelingen van de OECD in de *Environmental Outlook 2050*. Daarnaast bepleiten we een rechtvaardiger beprijzing, minder inkomensongelijkheid, democratischer controle op internationale organisaties en resocialisatie van ondernemingen die een belangrijk maatschappelijk belang vertegenwoordigen. We bepleiten voorts nieuwe veerkracht en nieuwe democratische vormen, door te werken aan lokale initiatieven gericht op duurzaamheid, coöperatieve en op solidariteit gerichte netwerken als broodfondsen, coöperaties, eigen banken en lokale muntstelsels.

Op mondiaal niveau zien we steeds meer initiatieven zoals die van de ILO en de UNEP. Ook vele NGO's als IUCN, OXFAM en het WWF zijn belangrijke bronnen van inspiratie. Uitgangspunt zal steeds moeten zijn dat armoede en ongelijkheid bestreden moeten worden en gelijk op moet gaan met de verduurzaming van de wereldeconomie. Om ernstige conflicten over landgebruik (*land grabbing*) en schaarse grondstoffen te voorkomen, zullen vormen van quoterings nodig zijn.

De Nederlandse economie

Nederland behoort tot de rijkste landen van de wereld met een hoge kwaliteit van leven. De verantwoordelijkheid voor de negatieve impact van onze levensstijl wordt echter nog niet genomen. De Nederlandse lucht, het water en de bodem behoren tot de meest vervuilde van Europa, terwijl we een groot beslag leggen op de mondiale landbouwgronden en grondstoffen. En nog steeds koerst het nationale beleid op meer economische groei. Steeds meer burgers en organisaties van mensen die tot verandering willen komen accepteren deze ontwikkelingen niet langer.

Een manier om dit groeidenken te doorbreken is het werken met meer indicatoren dan alleen het BBP. Daarnaast is het nodig - en het blijkt ook mogelijk met het Lenteakkoord - om stapjes in de goede richting te zetten. Maar voor het realiseren van een solidaire en duurzamere economie zijn ze nog verre van toereikend.

We leggen als land een onverantwoord groot beslag op de mondiale milieugebruiksruimte. In internationale vergelijkingen scoren we slecht. We staan – zoals wel wordt gezegd – onderaan op de verkeerde lijstjes. Een voorbeeld: in het lijstje broeikasemissies per inwoner staan we op de 23-ste plaats van de 27 EU-landen. Onze gemiddelde ecologische voetafdruk is ruim 3,5 keer te groot! We zullen sneller dan nu moeten toewerken naar een rechtvaardige voetafdruk en een *Fair Earth Share*, en dus onze consumptiepatronen en productieprocessen moeten aanpassen.

Onze bijdrage aan de klimaatverandering is groot, terwijl we, wonend in een delta doorsneden door grote rivieren, bepaald niet risicoloos zijn. Uitgerekend in de armere landen vallen al honderdduizenden klimaatslachtoffers en is de jaarlijkse schade enorm. Ook zijn de gevolgen van de klimaatverandering al merkbaar in natuurlijke ecosystemen, ook in Nederland. Dit wordt nog eens versterkt door overbemesting, verzuring en ophoping van voor het milieu gevaarlijke stoffen. Naast deze biologische achteruitgang is de verspreiding van milieugevaarlijke stoffen een zorgwekkende factor voor onze gezondheid. De *'plastic soup'* en het fijn stof zijn twee voorbeelden in dit verband. Verlaging van de grondwaterstand, om de steeds zwaardere landbouwmachines de ruimte te geven, leidt tot verschraving van de natuur. Het ruimtegebruik voor wegen, bouwwerken en industrieterreinen is groot. De noodzakelijke inhaalslag om via de Ecologische Hoofdstructuur (de EHS) hieraan tegenwicht te bieden is door onzalige bezuinigingen van het kabinet Rutte ernstig geschaad. In een periode van een eeuw is door de geschetste ontwikkelingen onze oorspronkelijke biodiversiteit met 70% afgenomen.

Als begin van een politiek van herbezinning is het gebruik van een dashboard van nieuwe indicatoren, om in de gewenste duurzame en solidaire richting te komen, een eerste vereiste. We pleiten daarnaast voor een *level playing field* op tal van terreinen: internationaal waar het gaat om de milieugebruiksruimte, nationaal in de fiscale en de subsidiesfeer, en steeds met als uitgangspunt dat de vervuiler en gebruiker betaalt.

De ontwikkeling van de gezinsconsumptie laat verschillende gezichten zien. Zo neemt met hogere lasten, lichte inflatie en gelijkblijvende inkomens de consumptie af. Ook de stijging van de aantallen ZZP'ers en andere flexwerkers dragen daaraan bij. In veel gevallen gaat het echter om bewust gekozen minder stressvolle werkomstandigheden. De onzekere toekomst is voor veel mensen een belangrijk thema geworden. De onzekerheid gaat onder meer over baan zekerheid, woonlasten, zorgkosten en pensioenuitkeringen.

Investeren in verduurzaming van de economie, onder meer voor energiebesparing, duurzame energie en duurzame renovatie, moet de komende jaren prioriteit krijgen. Te vaak nog worden generieke investeringen bepleit om weer op het groeipad te komen, maar juist het focussen op nieuwe duurzame investeringen kan helpen een succesvolle transitie op gang te brengen. Een groene investeringsbank die zich met name richt op regionale duurzame investeringen is eveneens een belangrijk hulpmiddel. Daartegenover kan de eerder genoemde FTT een rol spelen als rem op verdere expansie in de financiële sfeer.

Het afschaffen van milieuschadelijke subsidies (zie ook de opmerking over *level playing fields* hiervoor), en het doorberekenen van alle kosten, moeten ertoe leiden dat milieuvriendelijke alternatieven relatief goedkoper worden. Naast milieukosten moeten ook sociale kosten in de prijzen verdisconteerd worden. Bij de loonvorming zou er veel meer aandacht moeten zijn voor de negatieve maatschappelijke effecten van ongelijkheid.

De balans tussen vast en tijdelijk werk is verstoord. Betere voorzieningen voor flexwerkers en ZZP'ers zijn nodig. Ook moet een proces op gang komen om arbeid goedkoper te maken (lagere inkomstenbelasting en hogere BTW, of liever nog 'belasting op onttrokken waarde'), dat stimuleert bijvoorbeeld reparatie en hergebruik, en dus minder gebruik van 'nieuwe' grondstoffen. De transitie naar duurzaamheid kan ook worden bevorderd door een verkorting van de arbeidstijd te koppelen aan een lagere consumptie. Een basisinkomen kan de onzekerheid van de flexibilisering deels compenseren.

Noodzakelijke én mogelijke structurele hervormingen en maatregelen zijn al diverse malen aangestipt. In deze MEV+ benadrukken wij er daarvan drie:

1. de ecologische crisis: een drastische verlaging van de milieudruk, nationaal en mondiaal;
2. de sociale crisis: sluiting belastingparadijs Nederland, andere beprijzing, stoppen van de omgekeerde ontwikkelingshulp en de inrichting van *social security floors*;
3. de monetaire crisis: geldcreatie wordt ingeperkt en (weer) een monopolie van de centrale bank.

Aan het slot van hoofdstuk 3 worden alle voorstellen opgesomd en nader uitgewerkt.

Begroting en koopkracht

Bij de beoordeling van de economische stand van zaken wordt altijd de grootste nadruk gelegd op financieel-economische aspecten. Een werkelijk duurzaam en solidair politicus kijkt voor het opstellen en beoordelen van begrotingen ook naar natuurwaarden, naar menswaarden, naar de bijdrage aan duurzaamheid op langere termijn en naar de bijdrage aan mondiale bestaanszekerheid.

De Europese begrotingsregels zijn streng. De 3%- en de 60%-normen lijken allesbepalend. De kans is groot dat er onder dat regiem geen ruimte is voor een Keynesiaans groen stimuleringsbeleid, voor ecologische en solidaire hervormingen en voor andere meetmethoden voor welvaart en welzijn. Onze verwachting is dat de economie in BBP-termen de komende jaren weinig zal veranderen. Soms een kleine plus, gevolgd door weer een kleinere of grotere min. Belangrijkste factoren bij deze stelling zijn: grote overheidsbezuinigingen, groeiende werkloosheid, crisis in de bouwsector en een gering consumentenvertrouwen. Dat neemt niet weg dat ook wij vinden dat er op langere termijn begrotingsevenwicht moet zijn, mits voldaan wordt aan sociale en ecologische criteria.

In de transitie naar een duurzame en solidaire economie moet er aandacht zijn voor noodzakelijke hervormingen én voor maatschappelijke voorwaarden. Het zoeken naar een nieuw evenwicht tussen staat en markt hoort daarbij. Een duurzame en solidaire economie in Nederland is op de lange termijn alleen mogelijk als we een begin maken met het verschuiven van materiële naar materiaalzuinige consumptie en investeringen. Tot deze materiaalzuinige wereld rekenen we een aanzienlijk grotere consumptie van cultuur, zorg, recreatie en gemeenschapsactiviteiten. Op alle fronten verminderen we het gebruik van grondstoffen, niet-duurzame energie en ook landbouwgrond elders. We noemen hiervoor een achttal maatregelen.

Het moet voor de burgers van Nederland aantrekkelijk gemaakt worden om mee te werken en actieve steun te geven aan een transitie naar een duurzame en solidaire economie. Dat is de kern van onze maatschappelijke voorwaarden. Meer evenwicht in inkomens en baan- en inkomenszekerheden zijn daarbij van belang, evenals belangrijke procesmaatregelen zoals stimuleren en voorbeeldgedrag. Het hoofdstuk wordt besloten met een aantal onmiddellijk toepasbare maatregelen.

Aanbevelingen

Tot slot wordt een schematisch overzicht gegeven van alle aanbevelingen uit deze MEV+.

2. Wereldeconomie blijft in het rood

"Almaar groei nastreven op een planeet met beperkte bronnen is onzinnig geworden."

Jigme Thinley, premier van Bhutan

Het meest opvallende kenmerk van de wereldeconomie in 2012 is de zich almaar verbredende en verdiepende systeemcrisis. Er is duidelijk sprake van meer dan een gewone recessie. Veel landen (waaronder Nederland) hebben enorme schulden opgebouwd: ecologisch, sociaal en financieel. De reële economie, die gaat over een zo duurzaam mogelijke omgang met de menselijke en natuurlijke hulpbronnen om voor iedereen een rechtvaardig en maximaal welzijn te bereiken, staat niet voorop. Dominierend zijn de krachten die het maximaliseren van geld voorop stellen. Geld bepaalt tegenwoordig de waarde van goederen en diensten; duurzaamheid en rechtvaardigheid zijn daaraan ondergeschikt gemaakt. Het is absoluut nodig deze situatie weer om te draaien.

2.1 Welke economische groei?

Er wordt dikwijls gewezen op het gedifferentieerde karakter van de economische crisis. Zo wordt beschreven dat een aantal landen een voortgaande economische groei kent, en dat de wereldeconomie als geheel een positief beeld blijft vertonen. Daarbij wordt gewezen op de voortgaande hoge groeicijfers in landen als China, India, en in sommige landen in Afrika en Latijns-Amerika. Hiertegenover staan de stagnerende economieën in Europa en Noord-Amerika, soms zelfs met negatieve groeicijfers. En dat leidt dan tot beleidsadviezen en maatregelen om deze economische groei te herstellen.

Voor de wereld als geheel, enkele regio's en landen geeft de Wereldbank de volgende cijfers⁴.

	2009	2010	2011	2012	2013	2014
World	-2.3	4,1	2,7	2,5	3	3,3
High income	-3.7	3	1,6	1,4	1,9	2,3
Euro Area	-4.2	1,8	1,6	-0,3	0,7	1,4
United States	-3.5	3	1,7	2,1	2,4	2,8
Developing countries	2.0	7,4	6,1	5,3	5,9	6
China	9.2	10,4	9,2	8,2	8,6	8,4
Russia	-7.8	4,3	4,3	3,8	4,2	4
Brazil	-0.2	7,5	2,7	2,9	4,2	3,9
India ^{7, 8}	9.1	9,6	6,9	6,6	6,9	7,1
Nigeria	7.0	7,9	7,4	7	7,2	6,6
Angola	2.4	3,4	3,4	8,1	7,4	6,8
Developing countries excl. China and India	-1.7	5,6	4,4	3,6	4,3	4,5

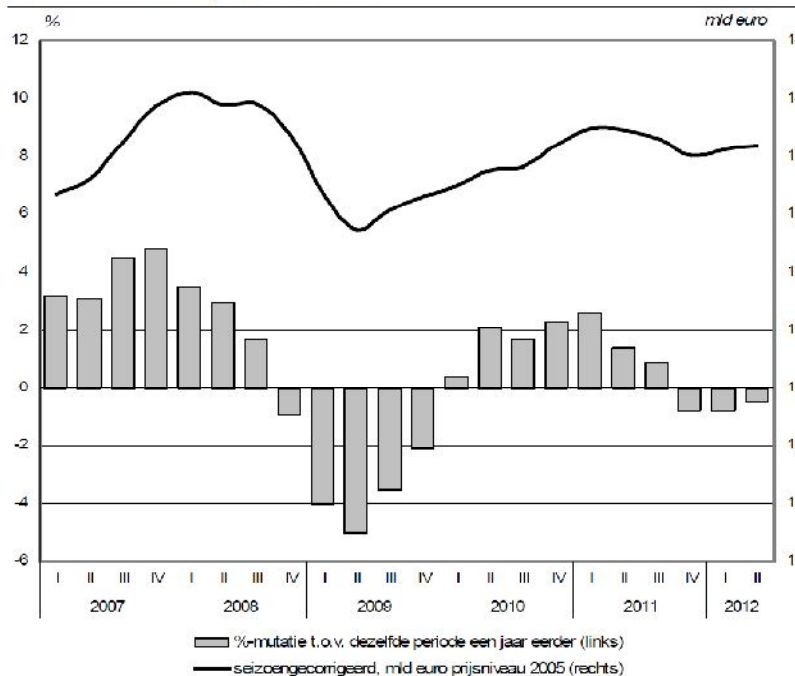
Tabel 1: Groei van het BBP, wereld, regio's, landen, 2009-2014.

Voor Nederland zien de recente groeicijfers er als volgt (figuur 1) uit⁵.

Fouten en omissies

Deze gegevens zijn in statistisch opzicht wellicht correct, maar ze zijn gebaseerd op het gebruik van de indicator Bruto Binnenlands Product (BBP). Deze indicator wordt niet alleen te exclusief gebruikt, zij is eveneens zeer gebrekkig en geeft daarom een verkeerd beeld. Belangrijke kritiekpunten zijn onder meer deze⁶.

Bruto binnenlands product: volume

Bron: CBS

Figuur 1 Ontwikkeling BBP Nederland 2008-2012.

discussie te stellen. Het zou wel eens een verkeerd economisch analyse-instrument kunnen zijn. Enkele voorbeelden geven we hier.

- Met het BBP wordt verondersteld dat een beeld gegeven wordt van de totale toegevoegde waarde zoals die in één jaar tot stand is gekomen. Opvallend is echter dat alleen die toegevoegde waarden worden meegerekend waaraan monetaire transacties verbonden zijn en die bovendien legaal zijn geregistreerd. Alles wat in het grijze en zwarte circuit wordt geproduceerd wordt niet meegerekend. En alle waarden voortgebracht door onbetaalde arbeid, waaronder mantelzorg, opvoeding en vrijwilligerswerk (in Nederland ongeveer even groot als de betaalde arbeid), evenmin.
- Sociale en milieukosten van voortbrenging van goederen en diensten waaraan geen monetaire transacties zijn verbonden worden niet in rekening gebracht.
- Bepaalde kosten waaraan wel geldtransacties zijn verbonden worden als opbrengsten geboekt, bijvoorbeeld de kosten van gezondheidszorg die noodzakelijk zijn om de ziektes (door bijvoorbeeld fijn stof veroorzaakt) en ongelukken veroorzaakt door het autoverkeer te bestrijden.
- Ook de kosten van allerlei andere vormen van schade, zoals vliegtuigongelukken, dijkdoorbraken, ziektes door en in de vee-industrie en zelfs de uitbraak van een pandemie, tellen positief mee in het BBP.

Het meest wezenlijke bezwaar tegen het dominante gebruik van het BBP is dat het een manier van economisch denken laat zien waarin geldswaarden in economische zin boven alle andere waarden gaan. In hoeverre vertegenwoordigen geldswaarden, zoals die zich bijvoorbeeld in prijzen manifesteren, wel de echte waarden? Want bij het stelsel van prijsvorming zijn nogal wat kritische kanttekeningen te plaatsen. Waar het vooral om gaat is dat zaken die niet onderhevig zijn aan prijsvorming, omdat zij niet op de markt verschijnen, niet meetellen, hooguit als

– Het BBP (of het nationaal inkomen) is slechts een optelling van geldswaarden, geen maatstaf voor het welzijn of welbevinden van mensen.

– Economische groei zoals gemeten door het BBP geeft een verkeerd beeld vanwege de grote inkomensongelijkheid; wie profiteert uiteindelijk van die economische groei?

– Voor zover groei van het BBP gepaard gaat met groei van de consumptie, moet men zich afvragen in hoeverre toename van consumpties boven het niveau van basisbehoeften nog iets toevoegt aan het welzijn.

– Als tegelijkertijd met BBP-groei sprake is van ecocide⁷ en van uitputting van hulpbronnen moet men zich afvragen wiens welvaart en welzijn daarmee gediend zijn.

Ook zijn er diverse redenen om de analytische waarde van het BBP ter

externalities. Maar veel van de oorspronkelijke economen zouden, zoals Heertje⁸ laat zien, zeer verbaasd zijn als bijvoorbeeld natuur als een *externality* beschouwd zou worden.

Waar het ten diepste om gaat is dit: welke waarden moeten leidend zijn in het economisch denken en handelen? Gaat het allereerst om geldswaarden (en welke dan)? Of allereerst over gebruikswaarden, dus menswaarden (als gezondheid, onderwijs, huisvesting, onderlinge solidariteit, et cetera) en natuurwaarden (als grond, water, voorraden brandstoffen, lucht, en zo meer). Die waarden zijn de bronnen van ons bestaan en tegelijkertijd de doelen van het welvaartsstreven.

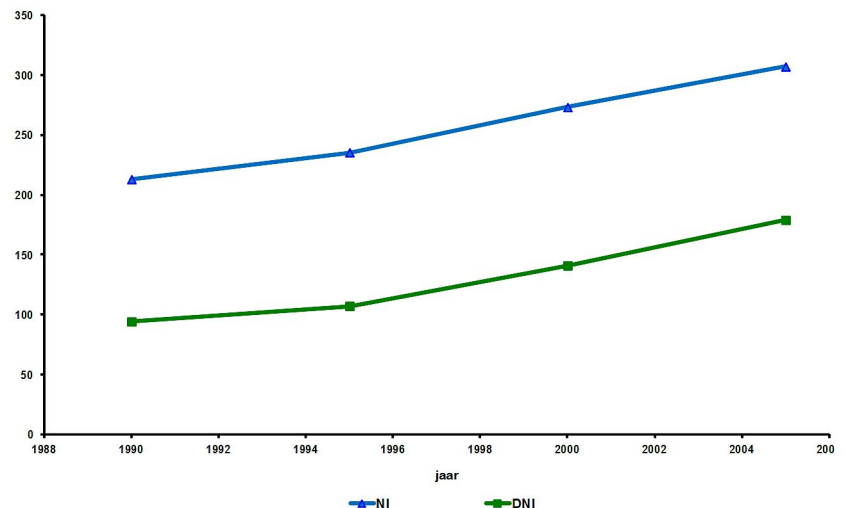
De betrekkelijkheid van het BBP als economische indicator wordt nog duidelijker als gekeken wordt naar andere manieren van meten van de economische productie en van de welvaart. Neem het Duurzaam Nationaal Inkomen – DNI. Dat blijkt voor Nederland flink lager uit te vallen dan het BBP suggereert, zie figuur 2.

En dat komt omdat bij het DNI rekening wordt gehouden met de noodzakelijke uitgaven om de productie op het niveau van duurzaamheid te krijgen.⁹ Deze uitgaven vormen het verschil tussen het BBP en het DNI. Het is uiteraard de bedoeling dat de twee lijnen naar elkaar toe ‘kruipen’.

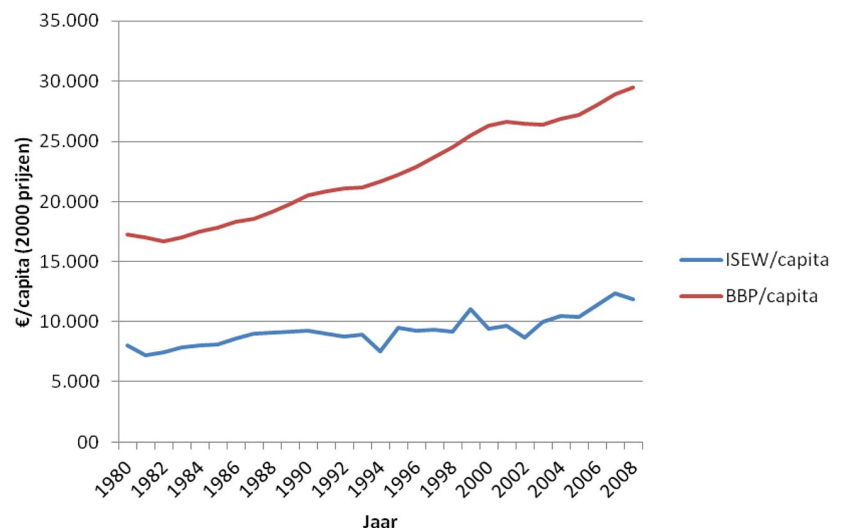
Een ander voorbeeld van een alternatieve berekening is de *Index of Sustainable Economic Welfare*-ISEW. Met deze index wordt het nationale inkomen zodanig berekend dat rekening wordt gehouden met een aantal essentiële fouten en omissies in de berekening van het BBP zoals hierboven gesteld. Voor Nederland blijkt de ISEW niet alleen flink lager uit te vallen dan het BBP, ook is er sinds 1980 veel minder vooruitgang geboekt (figuur 3).¹⁰ En als rekening zou worden gehouden met de negatieve sociale en milieueffecten van de Nederlandse economie, zoals die ook buiten Nederland tot stand komen, dan zal zeer waarschijnlijk de conclusie zijn dat in diezelfde periode achteruitgang geboekt is.

BBP en psychologie

Toch blijft het BBP een belangrijke indicator. Niet alleen omdat hij wereldwijd gebruikt wordt, maar ook omdat het zeker voor de korte termijn aanknopingspunten biedt voor inschatting van factoren zoals mogelijke belastingopbrengsten en de verwachte werkgelegenheid bij ‘business as usual’. Problematisch is dat de ontwikkeling van het BBP in psychologische zin tot gevolgen leidt: hoge groeicijfers versterken het optimisme bij burgers en bedrijven.

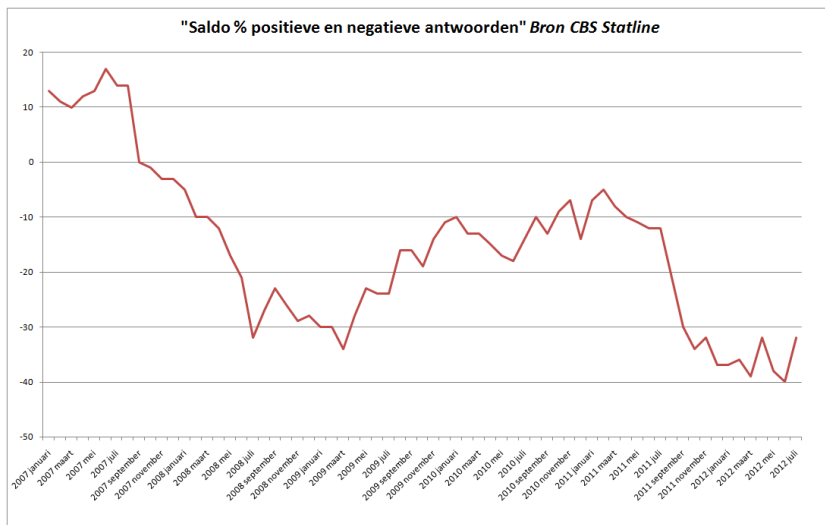

Figuur 2: Ontwikkeling van het Duurzaam Nationaal Inkomen en van het netto NI, Nederland, 1990-2005.

Figuur 3: Ontwikkeling van de Index of Sustainable Economic Welfare, en van het BBP, Nederland, 1980-2008.

Iets dergelijks zien we ook bij de metingen van het consumentenvertrouwen (figuur 4). Dat is in bijvoorbeeld Nederland de laatste jaren negatief, mede als gevolg van de stagnatie in BBP-groei¹¹.

Figuur 4: Ontwikkeling van het consumentenvertrouwen in Nederland, 2008-2012.

omdat zij terecht somber kunnen zijn over de komende economische ontwikkelingen, en dus geld achter de hand willen houden. Sparen voor magere jaren zou juist gestimuleerd moeten worden. Ten tweede omdat op allerlei manieren duidelijk is geworden dat juist een stijging van de consumptieve bestedingen tot ernstige negatieve gevolgen voor het milieu kan leiden: de ecologische voetafdruk wordt nog groter, onder andere door de uitstoot van CO₂.

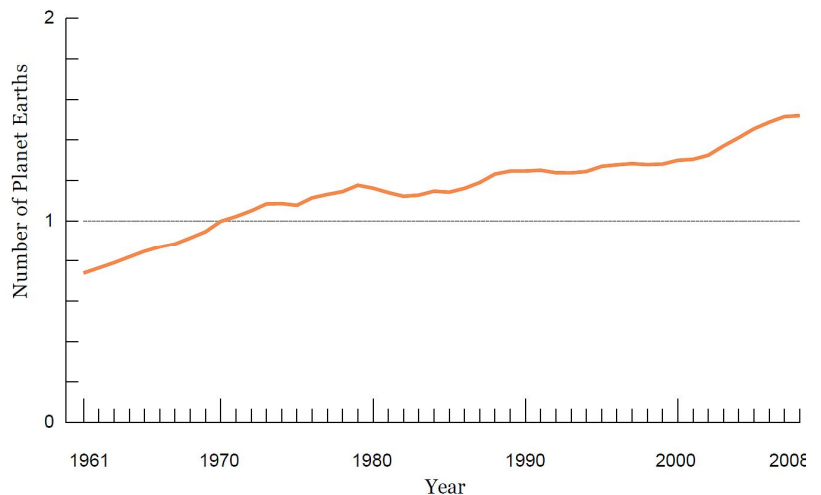
Figuur 5: De AEX 2006-2012.

Ook de effectenbeurzen staan onder invloed van de cijfers van het BBP. Zo blijkt in dezelfde periode 2008-2012 de AEX-index ruwweg dezelfde beweging te vertonen als het BBP en het consumentenvertrouwen (figuur 5).¹²

Voor veel beleidsmensen moet bij een haperend BBP het consumentenvertrouwen omhoog want: 'Er moet meer besteed worden, dan trekt de bedrijvigheid aan'. Dat een laag consumentenvertrouwen wel eens verstandig en goed zou kunnen zijn, ook onder omstandigheden van een haperende BBP-groei, dat wordt zelden of nooit erkend. Om minstens vier redenen kan het verstandig zijn van burgers om hun bestedingen te beperken. Ten eerste omdat zij terecht somber kunnen zijn over de komende economische ontwikkelingen, en dus geld achter de hand willen houden. Sparen voor magere jaren zou juist gestimuleerd moeten worden. Ten tweede omdat op allerlei manieren duidelijk is geworden dat juist een stijging van de consumptieve bestedingen tot ernstige negatieve gevolgen voor het milieu kan leiden: de ecologische voetafdruk wordt nog groter, onder andere door de uitstoot van CO₂. Ten derde omdat een groot consumentenvertrouwen vergezeld kan gaan van een te groot optimisme ten aanzien van het aangaan van extra schulden om de extra consumptie te financieren. Juist de financiële *bubbles* van de laatste jaren hebben laten zien hoe funest een groei van schulden kan zijn. En ten vierde omdat consumptie geen doel op zichzelf mag zijn; consumptiegoederen zijn geen eigenstandige levensdoelen maar middelen.

2.2 Ecocide¹³

De wereld lijdt aan een inkrimping van de fysieke bestaansvoorwaarden, ook die van mensen. Daardoor is er sprake van een 'negatieve groei' ofwel krimp van de welvaart. Belangrijke aanwijzingen van die ecocide worden verschaft door de indicator Ecologische Voetafdruk. Rapporten van onder meer het Wereld Natuur Fonds laten zien dat de overbelasting van de biocapaciteit van de Aarde nu al ongeveer 50 % bedraagt, zie figuur 6¹⁴. Dat betekent dat de biocapaciteit snel kleiner wordt. Er zijn steeds minder landen die een gemiddelde voetafdruk hebben die als duurzaam kan worden aangemerkt. En sommige landen, waaronder Nederland, excelleren met een veel te grote voetafdruk: wil het Nederlandse gebruik van biocapaciteit duurzaam zijn, dan zou het materiële gebruik hier met ongeveer drie kwart moeten afnemen. De ecologische schuld van landen als Nederland heeft gigantische proporties aangenomen. Het zal niet verbazen dat voor zover er sprake is van landen met een gemiddeld gebruik op duurzaam niveau, dat uitsluitend ontwikkelingslanden betreft. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat de groeiende middenklassen en aantallen rijken ook in die landen snel toenemen. Ecologische schuld is daarom niet alleen een kwestie van landen en regio's maar ook en steeds duidelijker van sociale lagen in alle landen.

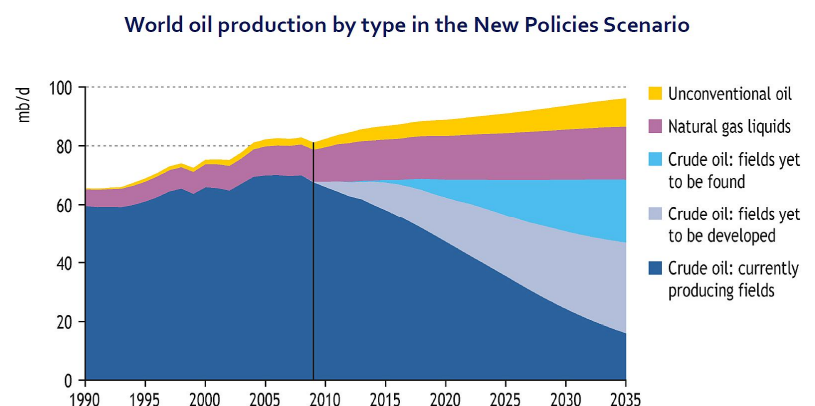

Figuur 6: De ontwikkeling van de mondiale Ecologische Voetafdruk 1961-2008.

Die overbelasting wordt manifester door te kijken naar specifieke voorraden. Zo wordt nu wereldwijd gediscussieerd over het opraken van voorraden energetische bronnen. Veel aandacht krijgt het opraken van gemakkelijk winbare olie- en gasvoorraden. Daarvoor zijn de termen *Peak Oil* en *Peak Gas* in zwang gekomen. Het moment waarop een piek in de olieproductie wordt bereikt komt steeds dichterbij, en is volgens sommigen al gepasseerd. Toch blijft de productie van olie voorlopig nog op peil, zie figuur 7¹⁵. Dat komt deels door het aanboren van moeilijk winbare en dus extra dure olie (zoals in teerzanden) die bovendien de uitstoot van CO₂ extra vergroot¹⁶. Daarnaast door nieuwe vindplaatsen als in de poolcirkel. Dit is terecht een reden voor grote bezorgdheid vanwege de grote en onaanvaardbare risico's voor het milieu, zoals bleek bij de diepzeeboringen in de Golf van Mexico door BP.

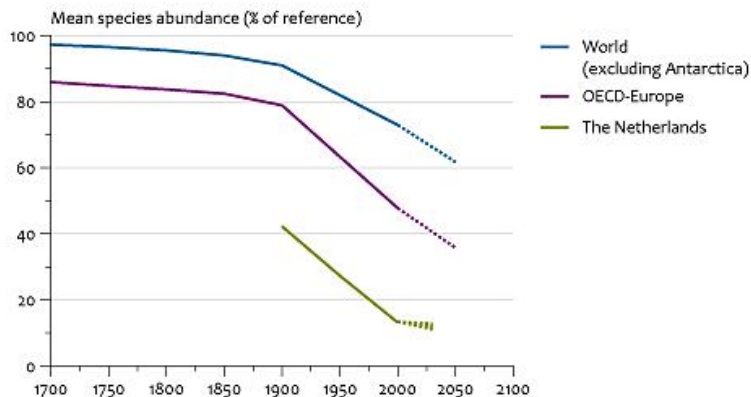
Een ander bekend voorbeeld betreft de omvang van de populaties vis. Die nemen stelselmatig af, ondanks voorbeelden van goed visbeheer en van kweekvis. In een aantal situaties leidt dat tot ernstige sociale gevolgen. Een voorbeeld hiervan

zijn de Somalische kapers: door overbevissing, veroorzaakt door moderne en uit rijke landen afkomstige drijvende visfabrieken die vlak buiten de Somalische wateren opereren, hebben veel Somalische vissers hun bestaanszekerheid verloren. Hierdoor zijn zij gaan zoeken naar andere inkomstenbronnen. Ook komen er steeds meer berichten over een dreigend tekort aan water. Het Living Planet Report 2012 zegt hierover: *'At least 2.7 billion people live in river basins that experience severe water scarcity during at least one month of the year'*.¹⁷

Figuur 7: Ontwikkeling van de wereld olieproductie 1990-2035.

Development of biodiversity

Source: Netherlands Environmental Assessment Agency.

www.pb

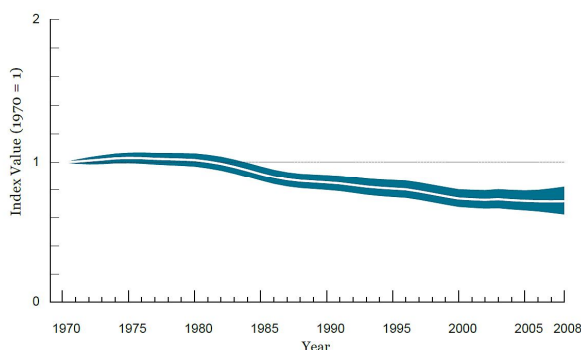
Figuur 8: Ontwikkeling van de aantallen soorten 1700-2000: wereld, Europa, Nederland.

van belang te streven naar krimp en dematerialisatie van de consumptie en naar stabilisatie en krimp van de bevolkingomvang. Vooralsnog zijn er te weinig tekenen die er op wijzen dat samenlevingen stelselmatig werken aan beide factoren.

Figure 1: Global Living Planet Index (WWF / ZSL, 2012)

Key

Global Living Planet Index
Confidence limits

Figuur 9: De Living Planet Index 1970-2008.

Veel discussie vindt plaats over de ontwikkeling van de uitstoot van CO₂ vanwege de stijging van de gemiddelde temperatuur en de daarmee verbonden veranderingen van het klimaat. Ondanks al die aandacht blijft de hoeveelheid CO₂ in de atmosfeer stijgen. Dit wordt duidelijk door figuur 10²¹: nog steeds is er sprake van een stijgende lijn.

De gevolgen van de klimaatverandering voor de bestaanszekerheid van mensen worden steeds duidelijker. Dat blijkt onder meer uit het aantal 'klimaat-doden'²². Met name in de Stille Oceaan is de stijging van de zeespiegel, gecombineerd met steeds sterkere weersveranderingen, direct bedreigend voor de bestaansmogelijkheden van eilandbewoners.

Steeds vaker zijn verslechterende ecologische omstandigheden aanleiding tot migratie en conflicten. Daarvan zijn Somalië en Darfur dramatische voorbeelden.

Deze en andere vormen van tekorten en overbelasting hebben *grosso modo* minstens drie oorzaken: een groot gebruik van consumptiegoederen per hoofd van de bevolking, een snelle bevolkingsgroei, en een hoge mate van milieugebruik¹⁸ per eenheid geconsumeerd product. De laatstgenoemde factor is in de afgelopen 40 tot 50 jaar steeds verder verlaagd, door de voortschrijdende technologie op dit gebied. Daarmee is een aanzienlijke relatieve ont koppeling gerealiseerd. Maar een absolute ont koppeling vindt niet plaats; groei van de productie (en consumptie) blijft gepaard gaan met een hogere belasting van de biocapaciteit. Om deze reden blijft het

De hiervoor aangeduide overbelasting is ook van invloed op de biodiversiteit. En wel in twee opzichten. Ten eerste is er sprake van een voortgaande afname van de aantallen soorten. Daarvan getuigt figuur 8¹⁹. Niet alleen is sprake van een vermindering van aantallen soorten, maar ook van de omvang van de populaties van de verschillende soorten. Een bekende illustratie van dit fenomeen is figuur 9 van het WWF²⁰. Deze heeft betrekking op alleen de gewervelde diersoorten. Daaruit blijkt ondermeer dat deze populaties met ongeveer 30% zijn afgenomen sinds de jaren zeventig.

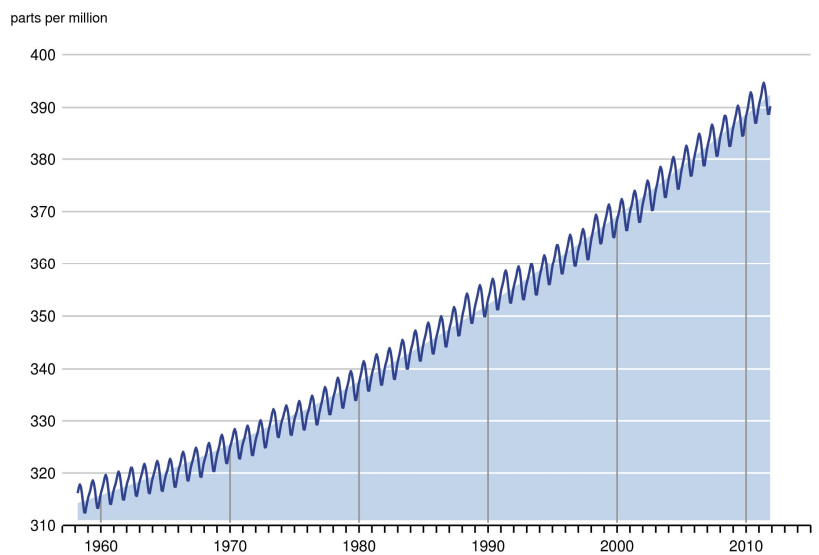
Tegelijkertijd blijkt dat, ondanks alle inspanningen, de degradatie van het milieu niet noemenswaardig afneemt. Incidenteel zijn er wel successen geboekt.

Aansprekende voorbeelden daarvan zijn de vermindering van de uitstoot van CFK's en de waterkwaliteitsverbetering van de Rijn. Bekende voorbeelden van voortgaande vervuiling zijn de uitstoot van fijn stof en het vele afval dat gedumpt is en wordt in de wereldzeeën. Dit gevoegd bij de hiervoor aangeduide verschijnselen, leidt tot de conclusie dat er sprake is van een ernstige afname van de bestaansmogelijkheden en daarmee van de bestaanszekerheid van de mensheid.

Het betekent in economische zin een afname van zowel de geproduceerde toegevoegde waarde als van het menselijk welzijn. Een zorgwekkende aanwijzing voor dit laatste blijkt uit onderzoek van de

Wereldgezondheids Organisatie - WHO, dat concludeerde dat op jaarbasis minstens 3 miljoen kinderen onder de vijf jaar overlijden als gevolg van milieugerelateerde oorzaken²³. Dit betekent dat de mensheid als geheel eens te meer geconfronteerd wordt met een ernstige mate van economische achteruitgang, en dat al sinds decennia. Het treft op dit moment vooral mensen in ontwikkelingslanden. Zij dreigen ook op andere manieren hun fysieke bestaansmogelijkheden te verliezen. Zo is er het fenomeen van *land grabbing* waardoor nog meer grond onttrokken wordt aan hun mogelijkheden tot overleving.²⁴

Monthly Carbon Dioxide Concentration

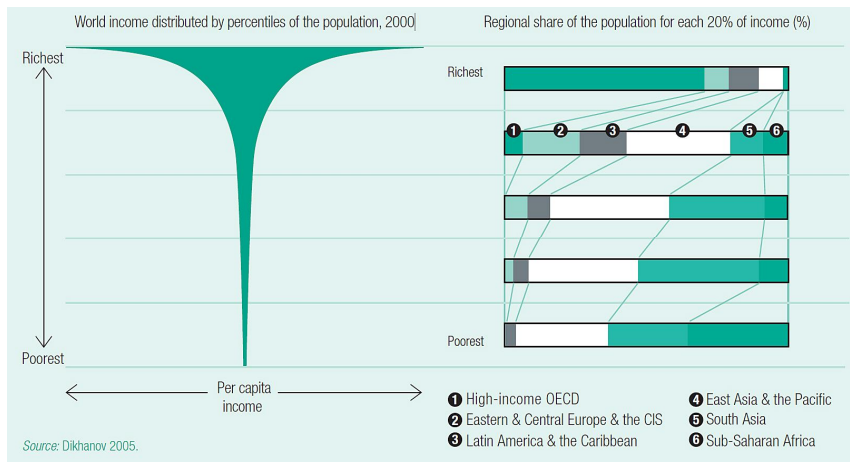
Figuur 10: Ontwikkeling van de hoeveelheid CO₂ in de atmosfeer, 1960-2012.

2.3 Sociale crisis

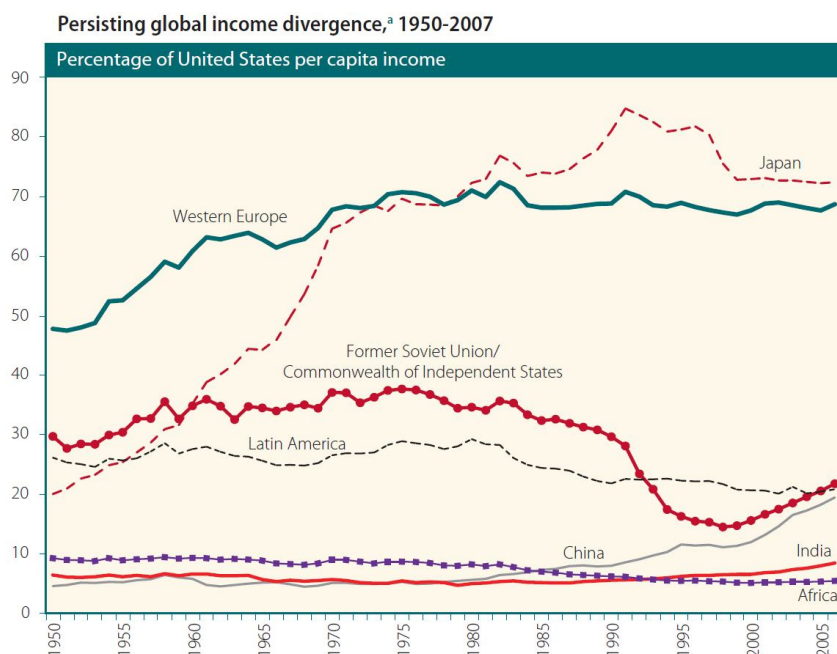
Er is sprake van ernstige sociale tegenstellingen. Op wereldniveau blijft armoede een grootschalig verschijnsel. Internationaal armoede wordt op twee manieren beschreven. De eerste manier is de meting in geldinkomens²⁵, de andere in het ontberen van bestaansvoorwaarden²⁶. Vanuit beide invalshoeken komt men tot de conclusie dat ruim één miljard mensen in extreme armoede verkeren. Dat aantal blijkt de laatste jaren niet of nauwelijks af te nemen, wel neemt hun aandeel in de totale wereldbevolking af. Daarnaast blijkt dat ongeveer 40% van de wereldbevolking van een inkomen van minder dan US \$ 2 per persoon per dag²⁷ moet zien rond te komen.

Eerder werden aanzienlijke dalingen in het aantal extreme armen gemeld, van 1,8 miljard in 1990 tot 1,4 miljard in 2005. Maar bijna het totaal van de vermindering vond plaats in China.²⁸ Bij deze berekeningen moet wel worden aangetekend dat er continue veranderingen plaatsvinden in de definitie en maatstaven van het overlevingsniveau.

Ondanks dat de relatieve armoede tekenen van daling vertoont, blijft de inkomensongelijkheid, op wereldniveau maar ook binnen landen, ongekend groot, zeker in vergelijking met de verhoudingen uit de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. Het *United Nations Development Programme* - UNDP komt in het laatste *Human Development Report* HDR - (2011) tot de volgende bevindingen: de ongelijkheden in gezondheid en onderwijsdeelname nemen in de meeste landen af. Maar de inkomensongelijkheid neemt in de meeste landen juist toe, zowel in rijke als in arme landen. Gemiddeld met 20% in de periode 1990-2005.²⁹ Ter illustratie de beroemde *champagne glass*-figuur (11) uit HDR 2005.³⁰ Het tweede deel van de figuur geeft aan dat het overgrote deel van de rijksten zich in de landen lid van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling – OESO of OECD - bevinden. Het overgrote deel van de armsten bevindt zich in Afrika en Azië.

Figuur 11: De verdeling van het wereldinkomen, 2000.

Figuur 12: Het inkomen per hoofd van de bevolking, diverse regio's en landen, in verhouding tot dat inkomen van de Verenigde Staten, 1950-2007.

Het *United Nations Department of Economic and Social Affairs - UN DESA*³¹ illustreert de persistentie van de mondiale ongelijkheid met figuur 12. Deze versluiert overigens de armoede binnen 'rijke' landen zoals de Verenigde Staten, waar de inkomensongelijkheid zeer groot is.

Er zijn weinig tekenen dat, als het gaat om inkomensongelijkheid, het beeld gunstiger wordt. Een belangrijke uitzondering vormt Latijns-Amerika. Daar was de inkomensongelijkheid onder neoliberale regimes sterk toegenomen. Maar sinds het begin van deze eeuw tekent zich een sterke vermindering af³². Deels is dat te danken aan veranderende internationaal-economische omstandigheden, waaronder een verbeterde ruilvoet. Daarnaast ook aan het sociaal en economisch beleid dat nu gevoerd wordt door regeringen. Dat neemt niet weg dat Latijns-Amerika toch nog steeds tot de top behoort als het gaat om inkomensongelijkheid.

In Nederland verandert de ongelijkheid niet noemenswaardig. Wel is die in een aantal sociale opzichten nogal hardnekkig, bijvoorbeeld de verschillen in levensverwachting tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden, en ook tussen mensen met hoge dan wel lage inkomens.³³

Werkloosheid blijft onverminderd een groot probleem. De ILO schat de omvang van de open werkloosheid op ongeveer 200 miljoen mensen. De werkloosheid stijgt nog steeds. In sommige landen die hard zijn getroffen door de financieel-economische crisis neemt zij dramatische vormen aan, zoals in Spanje. Daarbij schat de ILO dat er in het komende decennium ongeveer 400 miljoen extra arbeidsplaatsen bij moeten komen, wil de werkloosheid niet verder stijgen. Dus in totaal zijn 600 miljoen extra arbeidsplaatsen nodig.

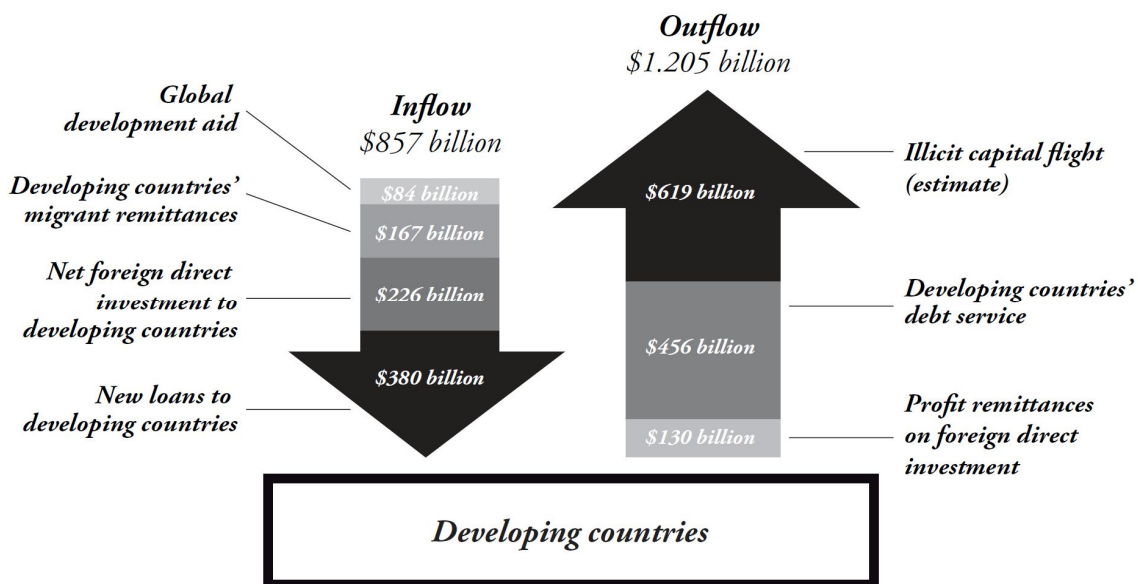
Een recent rapport van de ILO laat zien dat de werkloosheid onder jongeren schrikbarend groot is.³⁴ Op dit moment zijn er wereldwijd bijna 75 miljoen jongeren werkloos. En dat aantal stijgt, zie figuur 13. De NEET vormen een extra probleem: 'Not in Education, Employment or Training', in nogal wat landen meer dan 10 % van de jongerenpopulatie. Voor zover jongeren werken doen zij dat dikwijls in tijdelijke en laag gekwalificeerde banen.³⁵

Een groot deel van de werkzame arbeidskrachten werkt onder zeer precare voorwaarden. Een aanwijzing daarvoor is het aantal *working poor*. Dat zijn ongeveer 900 miljoen mensen, met een gezinsinkomen onder de maatstaf van US \$ 2 per persoon per dag. Ongeveer de helft van hen moet het doen met een inkomen dat onder de maatstaf van *extremely poor* van US \$ 1,25 per persoon per dag uitkomt. Vooral de jeugd wordt ernstig bedreigd door werkloosheid en precare arbeid.³⁶

Recentelijk zijn nieuwe rapporten van de Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen - SOMO verschenen over de slechte arbeidsvoorwaarden en werkomstandigheden van veel werkers in de textielindustrie in India, die onder andere voor de Nederlandse markt produceren.³⁷ Vergelijkbare informatie is ook over exportsectoren in andere ontwikkelingslanden verschenen. Uiteraard leiden deze omstandigheden tot een grotere migratie, al dan niet legaal, naar rijkere landen.

Deze en andere omstandigheden beperken in verregaande mate de bestaanszekerheid van mensen, in het bijzonder van kinderen. *Save the Children* heeft een studie gepubliceerd volgens welke ieder jaar 2,6 miljoen kinderen overlijden als gevolg van aan ondervoeding gerelateerde oorzaken. Er is aldus *Save the Children* sprake van verbetering, maar tegelijkertijd blijft dit een enorm probleem. Één op de drie kinderen in ontwikkelingslanden ondervindt groeistoornissen.³⁸ En het *United Nations Children's Fund* - UNICEF geeft in haar laatste (2012) jaarrapport *The State of World Children* extra aandacht aan de kinderen in urbane gebieden. Daaruit blijkt dat honderden miljoenen kinderen in urbane leefgebieden geen toegang hebben tot onmisbare voorzieningen.³⁹

Een al sinds decennia besproken maar nog onveranderd en basaal probleem is dat van de omgekeerde ontwikkelingshulp, dus de netto transfers vanuit Zuid naar Noord. Deze vindt plaats via een verscheidenheid van kanalen en mechanismes. Het onderwerp heeft in het verleden onder andere aandacht gekregen via de Jubilee campagne. Recentelijk is een nieuwe invalshoek gebruikt, namelijk die van de *illicit financial flows*. Daaronder worden verstaan de financiële stromen vanwege corruptie, smokkel, criminele activiteiten en belastingontwijking. Deze laatste categorie is de belangrijkste en hangt samen met de gehanteerde verrekenprijzen bij intra concerntransacties.

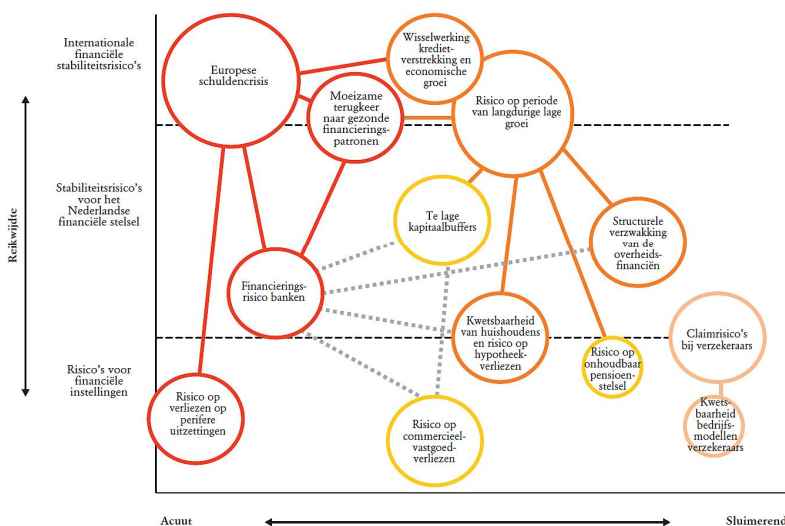
Figuur 14: Financiële stromen naar en uit de ontwikkelingslanden, jaargemiddelde 2002-2006.

Het verschijnsel betreft zowel de grote als de kleine ontwikkelingslanden, arm en minder arm. Zo heeft UNDP onlangs een rapport verspreid over de *illicit financial flows* en de 40 armste ontwikkelingslanden.⁴⁰ Dit rapport leidt wederom tot de conclusie dat financiële uitstroom uit ontwikkelingslanden aanmerkelijk groter is dan de instroom. Ter illustratie figuur 14 waarin ook andere vormen van financiële stromen worden meegenomen.⁴¹ Uit onderzoek van SOMO blijkt dat Nederland als een *tax haven* kan worden aangemerkt.⁴² Zo hebben 17 van de 20 grootste beursgenoteerde bedrijven van Portugal zich de afgelopen jaren officieel in Nederland gevestigd om belasting in het noodlijdende Portugal te ontduiken.⁴³

2.4 Financieel-economische crisis

De wereldeconomie verkeert financieel-economisch gezien, in een zeer onstabiele situatie. Recente gegevens van de Wereldbank over de economische groei laten een daling van de groeicijfers zien. Dat geldt voor de wereld als geheel, maar ook voor alle belangrijke regio's. Voor de EU-regio wordt voor 2012 een lichte daling van het BBP verwacht. En ook de verwachtingen voor 2013 geven de Wereldbank geen aanleiding tot optimisme. In samenhang met de BBP-ontwikkelingen blijkt ook de groei van de wereldhandel te tanen. De kans op het vastlopen van de financiële markten neemt toe. De Wereldbank waarschuwt dan ook voor een nieuwe recessie, misschien zelfs ernstiger dan die van 2008/2009.⁴⁴

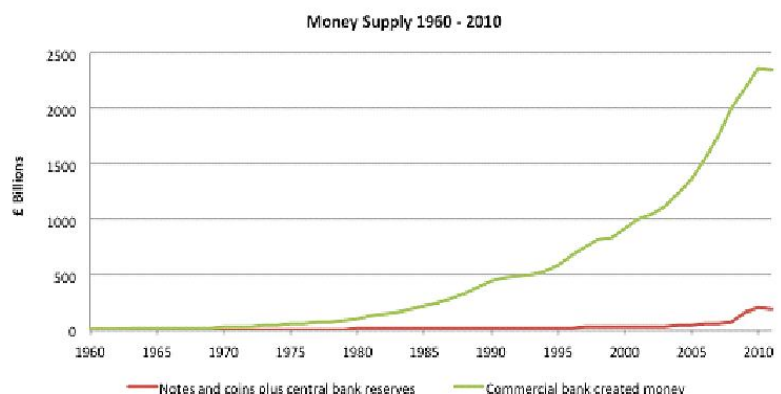
Belangrijkste risico's voor de financiële stabiliteit

Figuur 15: Financiële instabiliteiten – Voorjaar 2012.

Ook De Nederlandse Bank – DNB maakt zich grote zorgen over de stabiliteit van het financieel systeem. In het *Overzicht Financiële Stabiliteit* van voorjaar 2012 worden verschillende plekken van kwetsbaarheid aangewezen, grote en kleine, acute en sluimerende, en met wisselende reikwijdte (figuur 15).⁴⁵ Die kwetsbaarheden betreffen vooral de Europese schulden crisis, diverse nationale onevenwichtigheden, waaronder de hoge hypotheekschulden gecombineerd met de tegenvallende economische groei en de daling van de huizenprijzen, en tenslotte het beperkte aanpassingsvermogen van de banken en andere financiële instellingen. Marktwerving en marktconforme topsalarissen en bonussen waren en zijn erg belangrijk in de sector, maar nu het fout gaat mag de markt ineens zijn werk niet doen door banken te laten omvallen en moeten overheden en dus burgers financieel bijspringen.

Belangrijke oorzaak van de instabiliteit is gelegen in de mogelijkheden van banken om geld te scheppen. Banken hebben de laatste decennia steeds meer ruimte gekregen en genomen om hun kapitaalratio's (de verhouding tussen het eigen vermogen en de 'risicogewogen' activa, ofwel het uitgeleend geld) te verruimen. De omvang van deze geldschepping wordt geïllustreerd met de volgende figuren. Figuur 16 betreft de geldschepping in het Verenigd Koninkrijk.⁴⁶ Vanaf de jaren zeventig, de jaren van het begin van de overheersing van het neoliberale model, zien wij een enorme groei van het door de (particuliere) banken gecreëerde geld, waarbij de creatie van het 'normale' geld nauwelijks nog een rol speelt.

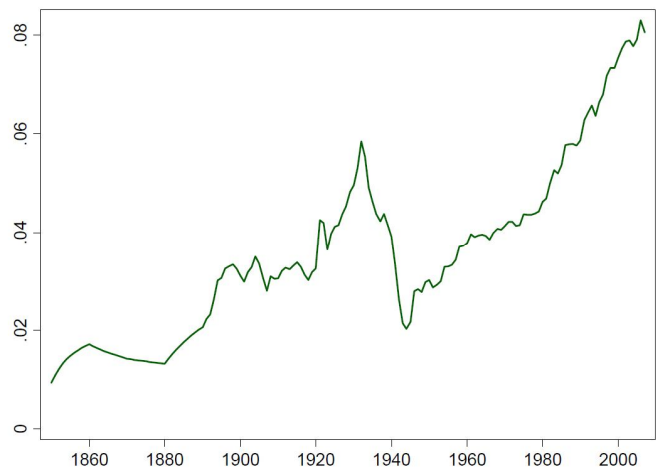
Figuur 16: Ontwikkeling van de geldcreatie in Groot-Brittannië, 1960/2010.

Figuur 17 belicht datzelfde verschijnsel maar dan vanuit een andere gezichtshoek: het aandeel van de financiële sector in het bruto binnenlands produkt, in dit geval van de Verenigde Staten.⁴⁷ Dit aandeel is enorm gestegen. En dan te bedenken dat het grootste deel van de 'produktie' van de financiële sector, in reële termen gemeten, niets bijdraagt aan de welvaart en het welzijn van mens en milieu, dus overbodig is.

Die stijging zien wij ook als het gaat om de verhouding tussen de winsten, gemaakt door de financiële sector en die van de *non-financials*, zie figuur 18.⁴⁸ Tevens zijn andere multinationals steeds meer geld gaan verdienen met financieringsconstructies en steeds minder met produceren.⁴⁹ Zelfs woningcorporaties hebben de verleiding van de hoge winsten op de financiële markten niet altijd kunnen weerstaan, zie de problemen rondom Vestia. Kalma spreekt in dit verband van de 'financialisering' van de maatschappij.⁵⁰

Het is voor de banken en andere financiële instellingen verleidelijk om meer geld uit te lenen dan eigenlijk verantwoord is.⁵¹ In feite kan gesproken worden van een financiële aanbodeconomie: banken (en andere instellingen) doen hun best om zoveel mogelijk geld uit te lenen, ook als daar misschien te weinig harde zekerheden tegenover staan. Zij zijn gebaat bij een groeiende geldhoeveelheid, zo blijft hun *business* groeien. Daarmee kan zeker op de korte termijn veel geld verdiend worden, en kortetermijn-denken is ook een kenmerk van de neoliberale economie. Dat heeft bijvoorbeeld tot gevolg dat te gemakkelijk overheden bij banken geld konden lenen om hun schulden te herfinancieren dan wel uit te breiden. Ook is daarmee de enorme groei van de hypotheekschulden in de hand gewerkt, net als andere consumptieve schulden. Dit heeft er mede toe geleid dat via de almaar stijgende huizenprijzen een flinke overwaarde is ontstaan, die nu door de dalende prijzen tot zoveel problemen leidt bij gezinnen en financiers. Een ander gevolg is dat daarmee de buitensporige consumptie van landen als Nederland, tot uitdrukking komend in onder andere de grote ecologische voetafdruk, financieel mogelijk is gemaakt. Anders gezegd, de enorm toegenomen financiële schuld van Nederland is gepaard gegaan met een even enorme toename van de ecologische schuld.

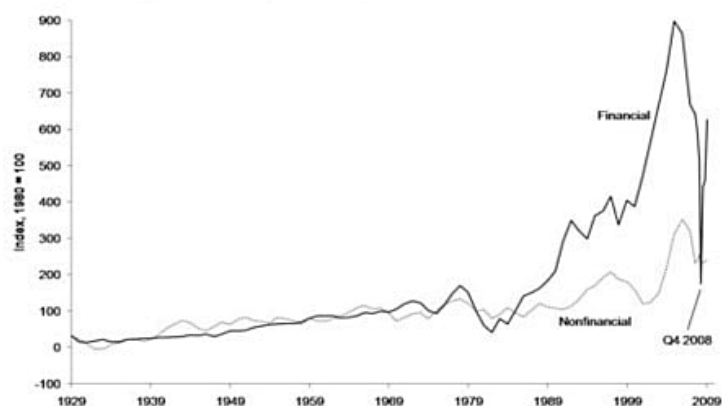
GDP Share of U.S. Financial Industry

Source: Author's estimation based on U.S. Annual Industry Accounts, Kuznet (1941), Martin (1939), U.S. Census, and Historical Statistics of the U.S. (2006).

Figuur 17: Aandeel van de financiële sector in het BBP van de Verenigde Staten, 1850/2009.

Figure 2: Real Corporate Profits, Financial vs. Nonfinancial Sectors

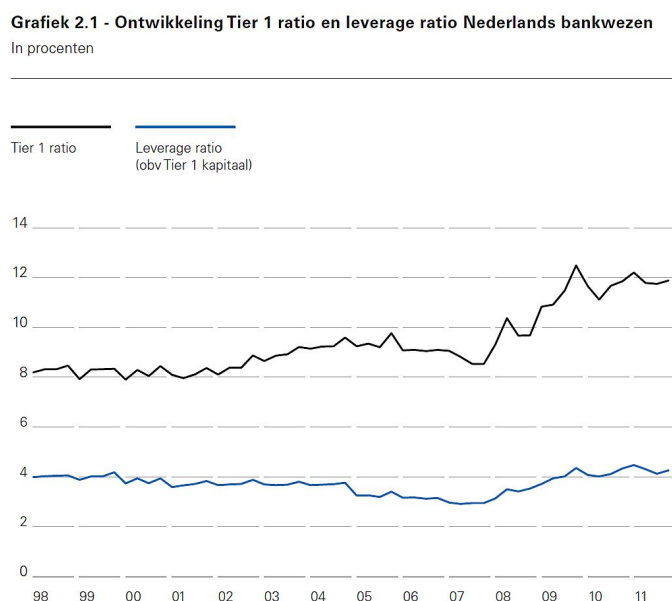
Source: Bureau of Economic Analysis, NIPA Tables 1.1.4, 6.16; calculation by the authors. Financial sector excludes Financial Reserve banks. Annual through 2007, quarterly Q1 2008-Q3 2009.

Figuur 18: Ontwikkeling van de reële winsten in de Verenigde Staten: financials versus non-financials, 1929-2009.

Daar komt nog bij dat banken en andere financiële instellingen zelf actief zijn gaan beleggen in financiële producten, onder andere in de handel in allerlei derivaten. De kwetsbaarheid van dergelijke beleggingen is bij verschillende affaires van de laatste jaren gebleken, onder andere bij de Lehman-crisis, en heeft zelfs 'solide' financiële instellingen als de Nederlandse pensioenfondsen aangetast. Sluipenderwijs heeft zich in het naoorlogse kapitalisme een diepgaande en systemische verandering voltrokken. Waar tot de Tweede Wereldoorlog de economie primair werd voortbewogen door de zoektocht naar winsten via investeringen in de reële economie, om zo meer geld te maken; sinds de jaren zeventig staat voorop het met geld direct meer geld maken. Voorbeelden daarvan zijn bij uitstek allerlei investeringsfondsen die bedrijven opkopen, niet om die bedrijven beter te doen functioneren, maar om ze 'na behandeling' met flinke winsten te verkopen, al dan niet in opgeknipte vorm. Maar ook allerlei met veel bombarie op de beurs geïntroduceerde emissies als World Online en waarschijnlijk Facebook zijn daar voorbeelden van. Deze manieren van winst maken hebben geleid tot een overgang binnen het kapitalisme die aangemerkt kan worden als irreëlisering van de economie: steeds minder gaat het in de economie om zaken die er in het gewone mensenleven echt toe doen, als menswaarden en natuurwaarden. Steeds meer draait het dus om virtualiteiten, ook

wel 'gebakken lucht' genoemd. Dat heeft echter wel onaanvaardbare ecologische en sociale gevolgen.

Er zijn goede redenen waarom De Nederlandse Bank en ook de Europese monetaire instellingen zoveel gewicht hechten aan de verbetering van de kapitaalratio. De Bank geeft daarbij wel aan dat het opbouwen van buffers tot de vereiste grootte een taai proces is: 'Want voordat de extra benodigde reserves kunnen worden opgebouwd, moeten eerst de geleden verliezen worden goedge maakt. Dat is lastig nu de omstandigheden niet meewerken: het economisch klimaat is guur en onzeker. - De aanhoudende crisis leidt nog altijd tot afschrijvingen, en de lage economische groei belemmert de winstgevendheid.'⁵² Zij illustreert dat met figuur 19.

Figuur 19: Ontwikkeling van de Tier 1 ratio en leverage ratio van het Nederlandse bankwezen, 1998-2011.

De Tier-1 ratio⁵³ laat zien dat banken deze (risicogewogen) kapitaalratio dankzij winstinhoudingen en kapitaalinjecties al behoorlijk hebben versterkt. Maar de (ongewogen) *leverage* ratio, meer in zwang gekomen tijdens de kredietcrisis, geeft een minder positief beeld. DNB: - 'De ongewogen kapitaalratio van het Nederlandse bankwezen is internationaal gezien laag. Enerzijds reflecteert dit het relatief lage risicoprofiel van de Nederlandse banken (veroorzaakt door de grote hypotheekportefeuilles). Anderzijds illustreert dit dat aanvullend bufferherstel wenselijk is, zeker omdat de risicoweging in de jaren voor de crisis geleidelijk lager is geworden. De ongewogen kapitaalratio daalde daardoor gestaag terwijl de risicogewogen kapitaalratio ongeveer constant bleef. De versterking van het kapitaal in de afgelopen jaren heeft de *leverage* ratio teruggebracht tot het niveau van eind jaren negentig, maar niet veel meer dan dat.' DNB voegt daaraan toe: 'Het is bovendien zorgelijk dat de aanvankelijke snelle versterking van de kapitaalratio's in 2008 en 2009 inmiddels weer afvlakt. In het afgelopen jaar werd zelfs een lichte daling van de solvabiliteit van het bankwezen genoteerd. Het is op zich niet vreemd dat in een economisch moeilijk jaar als 2011 de kapitaalratio niet verbetert, maar dat neemt niet weg dat het wel wenselijk is. Een verdere versterking van het kapitaal van banken heeft in de komende jaren dan ook prioriteit.'⁵⁴

Tegelijkertijd is er alle reden om hierbij scherp toezicht te houden. Want de affaire met de Dexia-bank is een voorbeeld van hoe een dergelijk herstel van het eigen vermogen niet mag. In 2008 moest Dexia op korte termijn het eigen vermogen uitbreiden. Dat kon via het plaatsen van aandelen. Daartoe leende Dexia aan twee grote institutionele beleggers anderhalf miljard euro opdat zij haar eigen aandelen konden opkopen. Wat de zaak extra

absurd maakt is dat daarbij Dexia haar eigen aandelen in onderpand kreeg. Inmiddels zijn dergelijke vormen van kapitaaluitbreiding verboden.⁵⁵ Dexia is een van de vele voorbeelden van wangedrag van bankiers. Zij tonen eens te meer aan dat de kwalificatie ‘casino-economie’ terecht is.

Daarbij wordt de instabiliteit, met name de volatiliteit, extra bevorderd door het verschijnsel van flitskapitaal. ‘Dagelijks gaat er in de internationale financiële markten vierduizend miljard dollar om. Bij slechts twee procent van dat geld gaat het om handel die te maken heeft met de ‘echte economie’. En de handel wordt steeds meer overgenomen door computers.⁵⁶

Een van de terreinen waarop met het vele gecreëerde geld wordt gehandeld is de handel in derivaten. Die handel is verbreid tot die in derivaten van de reële economie. SOMO heeft laten zien hoe speculatie op de derivatenmarkt bijgedragen heeft aan de buitensporige stijgingen van de voedselprijzen.⁵⁷ Dit heeft natuurlijk grote gevolgen voor de bestaanszekerheid van miljarden mensen.

Hervormingen van het mondiale geldstelsel

De ernstige hedendaagse financieel-economische crisis heeft veel te maken met diverse ontsporingen op de financiële markten. Daartoe behoort de enorme uitbreiding van de geldschepping door particuliere banken. Ongetwijfeld moeten op korte termijn noodverbanden worden aangelegd. Een voorbeeld daarvan zijn de LTRO (*longer-term refinancing operations*) operaties van de Europese Centrale Bank. Deze bedragen inmiddels ruim 1 biljoen Euro en moeten uiterlijk in 2015 worden afgelost. Daarnaast moet het beleid van versterking van de kapitaalratio's met kracht worden voortgezet.⁵⁸ Maar dergelijke ingrepen hebben slechts de kracht van noodverbanden, er zal haast gemaakt moeten worden met het ontwikkelen van ingrepen die de structuur van de financiële sector drastisch veranderen.

Er circuleren voorstellen die op specifieke onderdelen van de misgroei van de sector gericht zijn. Een voorbeeld is de *Financial Transactions Tax*. Het pleidooi voor de FTT wordt steeds positiever ontvangen, onder andere in het Europees Parlement⁵⁹. De Nederlandse regering zal zich wellicht niet meer tegen dit voorstel verzetten. Een FTT kan beperkingen opleggen aan de enorme volatiliteit op de mondiale financiële markten, het maakt *high frequency trading* onaantrekkelijk. Helaas gaat de toenemende ontvankelijkheid voor dit voorstel gepaard met het uitkleden van een van de belangrijke oorspronkelijke doeleinden van de FTT (en haar voorgangers als de Tobin-tax), namelijk het verkrijgen van financiële middelen voor mondiaal duurzaam en solidair beleid, en vredesbeleid, via de Verenigde Naties. Regeringen zien namelijk in de FTT een ‘mooie’ gelegenheid om hun eigen begrotingstekorten aan te pakken. Een tweede voorbeeld van voorgesteld specifiek beleid is dat betreffende de *country-by-country transparency* van transnationale ondernemingen. Zoals in paragraaf 2.3 aangegeven, is er op dit moment een groot gebrek aan transparantie over de intra concern-verrekenprijzen tussen de verschillende dochters van deze ondernemingen, die enorm bijdraagt aan de *illicit financial flows*⁶⁰.

Uiteindelijk moet het gaan om verdergaande ingrepen. Een voorbeeld daarvan is het voorstel van Hazel Henderson om banken en bedrijven die te groot zijn om om te vallen, *too big to fail*, op te splitsen.⁶¹ Een andere is het voorstel van Huige en Keune om speculatie en handel in derivaten te verbieden⁶².

Daarnaast zijn er verschillende voorstellen om de omvang van de geldhoeveelheid, en dus het vermogen tot geldschepping, aan te pakken. De Duitse organisatie Monetative heeft, met het devies ‘Nationaliseren van geld, niet van banken’, een voorstel ontwikkeld dat als belangrijkste kenmerken heeft⁶³:

1. herstel van het monopolie van staten om geld te scheppen via onafhankelijke centrale banken;
2. beëindiging van alle geldschepping door particuliere banken;
3. het in omloop brengen van nieuw geld alleen door publieke uitgifte.

Aan de verdere operationalisering van dit voorstel wordt door Monetative gewerkt.

Richard Heinberg geeft veel aandacht aan de mogelijkheden van schuldreductie. Zijn vertrekpunt is dat de schulden zo hoog gestegen zijn (publiek en privaat) dat die nooit meer kunnen worden terugbetaald. Daarmee zijn de aan deze schulden gepaarde vorderingen ook steeds minder waard. Het idee is dan om zowel schulden als vorderingen (en spaartegoeden) met een hoog en vast percentage weg te strepen, waarbij dan wel tegoeden onder een bepaald niveau, bijvoorbeeld 25.000 dollar, onaangetast blijven.⁶⁴ Dit doet denken aan de geldsanering die in de naoorlogse

jaren in Nederland werd doorgevoerd door de toenmalige minister Lieftinck (bekend van *Het tientje van Lieftinck*).

Van verschillende kanten zijn voorstellen ontwikkeld en in praktijk gebracht die erop gericht zijn om, naast de nationale of supranationale valuta, ruimer dan tot nu toe te werken met lokale of regionale munten en andere vormen van complementaire geldsystemen. Die zouden niet alleen kunnen bijdragen aan de stabilisatie van het monetaire stelsel maar ook aan een verdere decentralisatie en regionalisatie van de economie. Bekende economen als Daly, Lietaer en Korten hebben die gedachte verder uitgewerkt⁶⁵. En er zijn vele voorbeelden, ook in Nederland, van het in praktijk brengen daarvan.⁶⁶ Met deze lokale munten wordt geen extra geld geschapen, ze fungeren alleen als ruilmiddel, en ze kunnen gewoon naast de euro gebruikt worden.

Er zijn ook verschillende voorstellen gedaan om het wereldgeldstelsel te veranderen. Een van de voorbeelden is het voorstel om een wereldmunt te creëren die in de plaats moet komen van de US dollar.⁶⁷ Singh verwijst in dat verband ook naar de dringende noodzaak het IMF te hervormen.

Zeker in Nederland, maar ook binnen de Europese Unie, is momenteel, althans bij 'de politiek' en in de financiële wereld, weinig belangstelling om deze en andere voorstellen te onderzoeken en eventueel tot uitvoering te brengen. Dat heeft alles te maken met de nog steeds voortdurende dominantie van het neoliberale denken en beleid, en ook met de enorme machtspositie van de banken en andere multinationals, en hun lobbyisten. Daarbij wordt miskend dat er vele voorbeelden zijn (of zijn geweest) van een zeer effectief beleid van door overheden gestuurde geldcreatie. Ryan-Collins cs. wijzen op voorbeelden daarvan in verschillende landen rond de Tweede Wereldoorlog. Ook de naoorlogse 'economische wonderen' in Oost-Aziatische landen hebben veel te danken aan het strikte monetaire beleid van de betreffende regeringen.⁶⁸ Het pleidooi van Kavaljit Singh voor *Thinking Beyond the Box*⁶⁹ kan van harte onderstreept worden. Tot dat nieuwe en vrije denken behoort aldus Singh het onder ogen zien dat een hervorming van het geldstelsel niet kan zonder een verdergaande regulerende rol van de overheden.

2.5 Democratisering en solidarisering van de economie

'Democratic governance and full respect for human rights are key prerequisites for empowering people to make sustainable choices. ...Therefore, the long-term vision of the High-level Panel on Global Sustainability is to eradicate poverty, reduce inequality and make growth inclusive, and production and consumption more sustainable, while combating climate change and respecting a range of other planetary boundaries. This reaffirms the landmark 1987-report by the World Commission on Environment and Development, 'Our Common Future' (United Nations document A/42/427, annex), known to all as the Brundtland-report'.⁷⁰

Economie is in alle gevallen politieke economie en heeft dus altijd met politiek en met macht te maken. Het uitgangspunt '*Business as usual*' is niet langer een optie. Dat is ook de oproep in het VN-document dat hierboven is geciteerd: '*the international community needs what some have called 'a new political economy for sustainable development'*'. Dat geldt nationaal, maar ook internationaal. Economie bestaat niet uit een domein dat van de maatschappelijke en de politieke verhoudingen losstaat. Helaas wordt dit in veel commentaren over de stand van zaken in de economie over het hoofd gezien. Dat geldt ook voor de grote beweging van de afgelopen decennia richting de vrije markt. Deze neoliberale mantra heeft de invloed van de politiek ernstig verzwakt. Markten zijn niet neutraal en blijken keer op keer te falen. De veel bejubelde globalisering heeft er ook toe geleid dat de macht van de grote financiële instellingen en van de transnationale ondernemingen enorm is toegenomen. Ook internationaal zijn de machtsverhoudingen en de economische verhouding zeer sterk aan elkaar gekoppeld. De neoliberale agenda, die de afgelopen drie decennia de toon zette, is diep doorgedrongen in het politieke jargon en in de beleving van de politieke 'werkelijkheid'. De onderdelen van deze agenda zijn in grote lijn te schetsen.

- Privatisering van een zo groot mogelijk deel van de overheidstaken. De Parlementaire Onderzoekscommissie Privatisering/Verzelfstandiging Overheidsdiensten van de Eerste Kamer is in juni 2012 met haar publieke ondervragingen begonnen en uit de eerste mediaberichten blijkt hoe verblind men was door de neoliberale lichtbak.
- Deregulering is nog steeds een groot thema. Vooral de arbeidsmarkt moet "gedereguleerd" worden. Dat leidt echter niet tot verbetering. 'Flexibilisering van de arbeidsmarkt leidt volgens Alfred Kleinknecht niet tot meer werkgelegenheid. Het versterkt wel sociaaleconomische ongelijkheid. En het is slecht voor innovatie'⁷¹.

- Het opleggen van vrijhandel aan alle nationale economieën, zonder onderscheid tussen ontwikkelde of minder ontwikkelde economieën en markten.
- Zo veel mogelijk 'maatschappelijke diensten' worden gedefinieerd in producttermen en er worden markten afgebakend om die diensten concurrerend te maken. De meest vergaande situaties op dit vlak zijn te zien (geweest) bij gemeenten die hun maatschappelijke diensten als producten definiëren en de burgers als klanten. In de gezondheidszorg worden nog steeds pogingen ondernomen om te komen tot meer markten en meer concurrentie, terwijl de vele schrijnende verhalen geen incidenten meer genoemd kunnen worden.
- De financialisering (de afhankelijkheid van het verweven complex van banken, verzekeringsmaatschappijen, andere financiële instellingen als pensioenfondsen, de promotie van 'volkskapitalisme') van de hele maatschappij is de ultieme zet om de burgers onder de tucht van het neoliberale denken te vangen.
- De doelstelling voor een kleinere overheid is een belangrijk onderdeel van de neoliberale agenda. Het is een soort kapstok waaraan door VVD, CDA en PVV zelfs het functioneren van de Tweede Kamer opgehangen werd en waarmee ingespeeld wordt op populistische anti-overheidsgevoelens.

Gezien deze geschetste ontwikkelingen, geeft deze MEV+ naast aandacht voor ecologische- en sociale aspecten ook de internationale politieke implicaties aan van het economisch beleid en vice versa. In veel overheidscommunicatie (veelal kritiekloos nagevolgd door de media) worden politieke vraagstukken geformuleerd met de term beleid, of wordt het woord dossier gebruikt. Hierdoor wordt het politieke karakter van de besluitvorming gemaskeerd. De volgende politiek-economische aspecten dienen te worden genoemd.

- Armoede is in grote delen van de wereld nog steeds een allesbepalende levensomstandigheid. Het gaat bij deze structurele armoede in veel gevallen om gevolgen die voortkomen uit verstoring of verwoesting van natuurlijke eco- en landbouwsystemen, voor delving van grondstoffen en verbouw van exportgewassen, of door import van goedkope industriële producten (waardoor lokale ambachten en kleinschalige landbouw verdwijnen). Verder is er natuurlijk het complex van: corruptie, slecht bestuur, gemarginaliseerde lagere sociale klasse, precarisering van de arbeid en extreme eigendomsrelaties. Al deze effecten hebben een desastreus effect op democratische verhoudingen; of deze nu in termen van de westerse representatieve democratie of in andere democratische termen geduid worden.
- De inkomensongelijkheid: veel landen hebben de afgelopen jaren hun inkomen zien stijgen. Vooral China, India, Brazilië en Rusland zijn fors gegroeid. Dat laat onverlet dat de inkomensverschillen tussen de rijke landen en het merendeel van de ontwikkelingslanden nog steeds vrijwel onveranderd zijn. Met deze enorme verschillen in inkomens zijn ook de machtsverhoudingen verbonden. Tegenover de toenemende macht van de deze vier landen (ook wel BRIC-landen genoemd) staat de onveranderlijke machteloosheid van de ontwikkelingslanden. Overigens is ook de inkomensongelijkheid binnen alle categorieën landen, rijk en arm, erg groot. Inkomensongelijkheid draagt bij aan instabiliteit; zoals onder meer door Tony Judt⁷² overtuigend is beschreven. Robert Reich⁷³ ziet in de toegenomen inkomensongelijkheid ook een belangrijke oorzaak voor de financiële crisis: de superrijken hadden teveel geld om uit te kunnen geven, de rest van de bevolking ging minder besteden, en raakte daarbij ook nog eens in de schulden. Vergelijkbaar commentaar komt van twee economen van het IMF⁷⁴.
- De millenniumdoelen –te realiseren voor 2015- die ontwikkeld zijn om de effecten van de ergste armoede te verminderen, hebben zeker resultaten opgeleverd. Maar, de winst komt vooral door verbeteringen in China. De Nationale Commissie voor Internationale Samenwerking en Duurzame Ontwikkeling - NCDO geeft op basis van de Wereldbankrapportage de volgende resultaten. Voor de halvering van de armoede geldt dat volgens de laatste prognoses er in 2015 ongeveer 883 miljoen mensen van minder dan 1,25 dollar per dag zullen moeten rondkomen. In 1990 waren dat er nog 1,8 miljard. Het betekent dat, als de verwachtingen uitkomen, het doel ruimschoots zal worden gehaald. Ook is er aanzienlijke vooruitgang op de millenniumdoelen 2 (alle kinderen naar school), 3 (gelijke kansen in het onderwijs) en 7 (toegang tot veilig drinkwater). Forse achterstand is er vooral op de doelen 4 (kindersterfte), 5 (moedersterfte) en 7 (toegang tot sanitaire voorzieningen, biodiversiteit en CO₂-uitstoot). Ook is de halvering van het percentage mensen met honger (millenniumdoel 1) nog lang niet in zicht. Bovendien is er nog pas sprake van halvering, dus wordt de andere helft in feite politiek genegeerd, hoewel de basisbehoeften een erkend mensenrecht zijn.

Om deze doelen te halen is er dus nog een enorme inspanning nodig, van arme én rijke landen.

- Ontwikkelingssamenwerking is steeds meer een omstreden instrument om tot ontwikkeling te komen, omdat bij de voorwaarden voor hulp ook altijd een neoliberale agenda wordt binnengedragen. Dat geldt overigens niet voor veel niet-gouvernementele organisaties – NGO's, die verzetten zich dikwijls tegen deze agenda. Verder zijn er kanttekeningen te plaatsen bij de mate van hulp t.o.v. de kapitaaluitstroom: 'Daarbij is het goed te bedenken dat de totale hulpstroom, ongeveer 120 miljard dollar in 2008, kleiner is dan veel andere stromen en dus ook niet echt het verschil kan maken. Buitenlandse particuliere investeringen en particuliere overmakingen van werknemers in het buitenland naar achtergebleven familie zijn al veel groter. Ook de kosten van de landbouwsubsidies die rijke landen aan de eigen boeren geven ten koste van boeren in ontwikkelingslanden, zijn groter. Toch is hulp voor sommige landen, en dan met name in Afrika ten zuiden van de Sahara, wel omvangrijk. Voor deze landen kan hulp bijvoorbeeld 10 procent van het bruto nationaal product uitmaken, of één derde van de overheidsuitgaven. Hulp is voor deze landen erg belangrijk om investeringen in onderwijs, gezondheidszorg en de watervoorziening te kunnen doen. En er is de laatste tien jaar op die gebieden ook vooruitgang geboekt'⁷⁵.
- Consumptieve groei in de geïndustrialiseerde landen is niet langer wenselijk. Maar in minder ontwikkelde landen dient groei gedifferentieerd benaderd te worden. Zo pleit Opschoor ervoor dat ...'*given the global income inequalities and the widespread poverty even in income terms, economic growth in developing countries is a necessity despite the fact that it will generate more environmental pressure there. If that pushes the global economy faster to positions and paths outside the environmental utilization space, then allowing developing countries more access to it would have to be translated into further constraints on the environmental impacts from the economies of industrialized countries*'⁷⁶.
- Internationale organisaties als de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds hebben vele jaren lang geadviseerd en gehandeld in termen van de zogenaamde *Washington-consensus*. Dat hield in het adviseren en het opleggen van voorwaarden voor 'hulp' waarbij de markt diende te domineren. Dus een voorkeur voor privé boven publiek. En: integreer de economie van het land in de globale economie. Zorg voor vrije internationale handel, verwelkom internationale investeerders (ook als de investeerder machtiger is dan het land zelf). Zorg er tenslotte voor dat de arbeid zo flexibel mogelijk georganiseerd wordt. Susan George, aan wie deze punten ontleend zijn, heeft een ander pleidooi: '*The world has had more than enough of the Washington Consensus. It's time to impose an Istanbul Consensus based on common sense, low-cost solutions, public honesty and simple justice and give the people of the Least Developed Countries, at last, a chance*'⁷⁷. Dat betekent ook meer stemrecht voor ontwikkelingslanden in eerder genoemde organisaties.
- Democratische controle over de financiële sector is niet aanwezig. Grote internationaal opererende banken en financiële consortia onttrekken zich aan vrijwel elke vorm van controle. Zelfs van ogenschijnlijk op het publiek belang gerichte organisaties op financieel gebied als de *Federal Reserve System* in de VS, of als de *Bank for International Settlements* in Basel (de Fed en de BIS), zijn de aandelen uiteindelijk in handen van de grote particuliere (systeem)banken. Hierdoor kan het casinokapitalisme ongestraft doorgaan in de richting van de volgende crisis.
- De besluitvorming in de Europese Unie met betrekking tot financiële stabiliteit in begrotingsprocessen van de lidstaten is verscherpt. Tot de maatregelen die na het uitbreken van de financiële crisis in de EU zijn genomen, behoort het zogenoemde *six-pack*. Het gaat hier om een pakket van zes Europese wettelijke regelingen die het financiële en economisch toezicht in de EU moeten versterken. Het pakket geeft zorg rond zorgvuldige democratische processen. Nationale politiek-economische afwegingen, waaronder Keynesiaanse stimuleringspolitiek, worden hierdoor vrijwel onmogelijk.
- De internationale rechtsorde en de mensenrechten worden door de economische malaise niet gediend. De rol van internationaal opererende bedrijven is daarbij ook aan de orde. Een positieve en belangrijke trend is waar te nemen in succesvolle acties van Niet-gouvernementele Organisaties - NGO's rond arbeidsomstandigheden (in bijvoorbeeld China en India). Bedrijven blijken zeer gevoelig voor reputatieschade. Oxfam Novib werkt mee aan de *transparency index* waarbij ook de corruptie van landen een rol speelt.

- Doordat het proces van democratisering gekoppeld is aan de neoliberale agenda neemt de controle op de economie zienderogen af. We kennen nu bijna 200 landen die lid zijn van de VN. Daartegenover staan zo'n 200 grote transnationale ondernemingen. De onevenwichtigheden die hiervan het gevolg zijn zullen de komende jaren toenemen, als we niets doen. Dat geldt niet alleen voor de financiële bedrijven, maar ook voor de energiesector en andere ondernemingen, die zich met grondstoffen en/ of landbouw bezighouden. Ook de invloed van bedrijven als Apple en Microsoft, Unilever en Nestlé, overschrijdt letterlijk alle grenzen.

Aanbevelingen voor de Nederlandse politiek

De OECD *Environmental Outlook 2050*, in maart 2012 gepubliceerd, tekent een buitengewoon ernstige situatie. In de *Executive summary* worden krachtige noten gekraakt. Twee voorbeelden:

1. 'Vooruitgang op een marginale beetje-bij-beetje *business-as-usual*-basis zal in de komende decennia niet voldoende zijn'.
2. Over de vier kernuitdagingen op milieugebied: klimaatverandering, biodiversiteit, water en de gezondheidseffecten van vervuiling, wordt geconcludeerd '... dat de vooruitzichten nog alarmerender zijn dan in de vorige editie van deze Outlook en dat een urgente (en holistische actie) nu nodig is om significante kosten en de gevolgen van nietsdoen te vermijden'.

Deze OECD-*Outlook* wordt besloten met deze aanbevolen maatregelen.

- Maak vervuiling duurder dan groene alternatieven; bijvoorbeeld door milieuheffingen en verhandelbare emissierechten. Dergelijke marktinstrumenten kunnen ook voor belastingopbrengsten zorgen.
- Waardeer en beprijst natuurlijke hulpbronnen en ecosystemen; bijvoorbeeld door de werkelijke kosten van watervoorziening in rekening te brengen, wat een effectieve manier is om schaars water toe te wijzen. Dat kan door gebruikers te laten betalen voor ecosystemen, zoals bij ecotoerisme.
- Schaf milieuschadelijke subsidies af; een belangrijke stap voor de juiste beprijzing van het gebruik van natuurlijke hulpbronnen en vervuiling (zoals subsidie voor fossiele brandstoffen, goedkope of gratis elektriciteit voor het oppompen van water voor irrigatie).
- Zorg voor effectieve reguleringen en normen; bijvoorbeeld om de menselijke gezondheid of milieu-integriteit te waarborgen of om energie-efficiëntie te stimuleren.
- Zorg voor groene innovatie; bijvoorbeeld door vervuilende productie- en consumptiemethodes duurder te maken en door overheidsinvesteringen in onderzoek en ontwikkeling (R&D).

Aan de aanbevelingen uit deze *Outlook* vallen de volgende punten nog toe te voegen.

- De rechtvaardige beprijzing van sociale kosten.
- Maak de inkomensverdeling gelijkmatiger. Ook dat leidt tot minder maatschappelijke kosten (bijvoorbeeld criminaliteit, tienerzwangerschappen)⁷⁸.
- Op zijn minst de garantie van bestaanszekerheid. En ook de noodzaak van internationale herverdeling van inkomens via onder andere inkomensoverdrachten.
- Versterk en verbreed democratische controlemechanismen, voor wat betreft Wereldbank en IMF ook meer invloed voor ontwikkelingslanden.
- Naleving van fundamentele mensenrechten binnen productieketens. Niet alleen regulering, maar ook handhaving van de regels, zowel op nationaal als op internationaal niveau.
- Onderneem acties om geprivatiseerde ondernemingen (die sterk verbonden zijn met het algemeen maatschappelijk belang) weer terug onder democratische controle te krijgen. Te denken valt aan openbaar vervoer, water, energie en gezondheidszorg.
- Organiseer je eigen energievoorziening.

Een tweede set van aanbevelingen kan gezocht worden in de versterking van de dynamiek en de veerkracht van de politiek in de samenleving. Er is een nieuwe verdeling nodig van de politieke ruimte. Er is een nieuwe politieke

ruimte nodig voor langjarige transitieprocessen. Bij de klassieke periodieke verkiezingen bestaat de neiging bij politieke partijen om de kortetermijnbelangen die voldoende kiezers aanspreken voorrang te geven boven maatregelen die noodzakelijk zijn voor een lange-termijn transitieproces. Er bestaat immers een gevaar voor een botsing van doelen van duurzaamheid en die van totale consumptievrijheid. Een zorgvuldige afweging van deze aspecten is nodig. De opname van de transitiedoelen in de grondwet en een constitutioneel hof dat ervoor waakt dat van deze doelen niet afgeweken wordt, is de meest aanbevelenswaardige optie.

Daarnaast is er nieuwe ruimte nodig voor een politiek van de mensen. Voor een politiek van de basis en basisbewegingen. Er kan nieuwe veerkracht ontstaan door te werken aan lokale initiatieven, gericht op duurzaamheid, coöperatieve en op solidariteit gerichte netwerken als broodfondsen, coöperaties, eigen banken en lokale muntstelsels. Deze kunnen meer ruimte krijgen bij een versterking van lokale economieën en bij consequente toepassing van het subsidiariteitsbeginsel. Vandana Shiva⁷⁹ geeft een aantal waardevolle suggesties voor deze benadering: *'Occupy Your Life'* is de slagzin die zij gebruikt. Daarmee wordt bedoeld: neem het initiatief terug. Daarbij worden de volgende voorbeelden gegeven (door de auteurs wat aangepast aan Nederland).

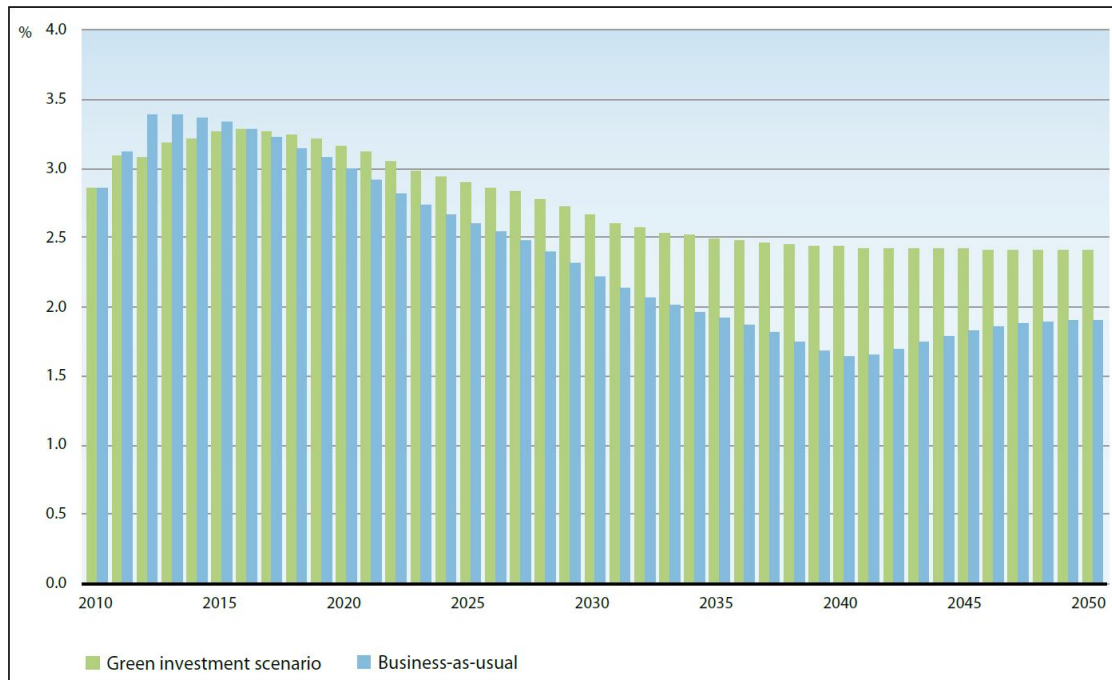
- 'Neem je voedsel terug'. Spendeer geen geld aan de *agro-business*; teel – waar mogelijk – je eigen voedsel.
- 'Neem je geld terug'. Blijf niet bij grote gemengde banken. Kies voor een eerlijke, duurzamere bank. Kies voor onderlinge handel/ruilen of lokaal complementair geld.
- 'Neem je eigen gezondheidszorg terug'. Wordt niet afhankelijk van de farmaceutische industrie; herontwikkel traditionele behandelmethodes.
- 'Neem je levensonderhoud zo veel mogelijk in eigen hand'. Ga korter werken; consuminder; ga na wat je echte deskundigheid is. Zorg voor veerkracht.
- 'Ontwikkel een nieuw waardesysteem'. Herstel je smaak; voel je verantwoordelijk voor je omgeving, natuur en milieu. Doe mee met de 'slow'-beweging.

Bij versterkingen aan de 'onderkant' horen ook de mogelijkheden voor nieuwe directe democratische vormen en politieke deliberatie (Habermas). Voor veel besluiten hoeven niet de traditionele paden van de vertegenwoordigende democratie afgelopen te worden. Er zijn steeds meer voorbeelden van overlegvormen en rondetafels met diegenen die echt betrokken zijn bij bepaalde zaken en daarom ook oordeelsvaardig. Het gaat uiteindelijk om een solidarisering van de economie.

Tenslotte dient aandacht gegeven te worden aan de noodzakelijke herstructurering van de internationale instituties. Het eerder genoemde VN-rapport *Resilient planet, resilient people* pleit voor een versterking en een dynamisering van die instituties. Aanbevolen wordt de oprichting van een *'global sustainable development council'* en het aannemen van duurzame ontwikkelingsdoelen.

2.6 Mondiale alternatieven

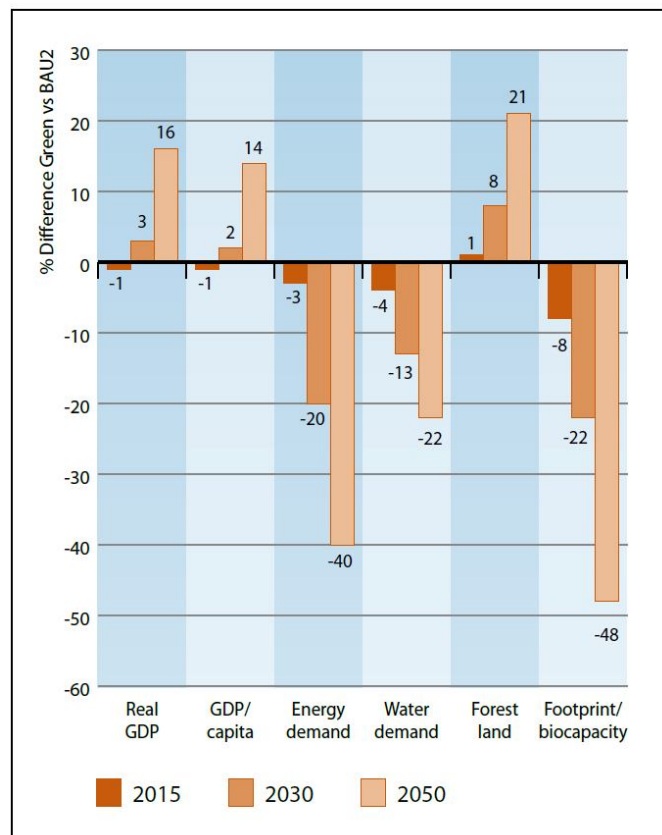
Projected trends in annual GDP growth rate.

Figuur 20: Verwachte ontwikkeling van het wereld bruto product, zonder en met vergroening, 2010-2050.

Verheugend is dat het inzicht in de omvang en aard van de verschillende problemen is gegroeid, zie bijvoorbeeld de groeiende stroom aan nieuwe wetenschappelijke publicaties over een andere economie, en ook de inhoud en kwaliteit van verschillende internationale rapportages (als het HDR en het LPR). Ook is steeds meer bekend over hoe deze problematieken aan te pakken zijn, de laatste jaren in een stroom van nieuwe publicaties⁸⁰. Op beleidsniveau zijn er mondiaal gezien aansprekende alternatieven in discussie. Drie voorbeelden: de *Social Security Floor*, met voorstellen ontwikkeld in ILO-verband⁸¹, de vele nieuwe voorstellen op ecologisch gebied, onder andere in het kader van de conferentie van de VN over duurzame ontwikkeling Rio+20⁸², en de vele voorbeelden van 'eerlijk rekenen', gericht op versterking van het belang van menswaarden en natuurwaarden boven geldswaarden⁸³.

Dat een transitie naar een duurzame en solidaire economie niet alleen realiseerbaar is maar ook volgens traditionele economische maatstaven profijtelijk kan zijn, blijkt onder andere uit een studie van UNEP. Zij hebben een plan ontwikkeld gericht op een groene wereldeconomie. Voor alle duidelijkheid: in hun opvatting is die vergroening

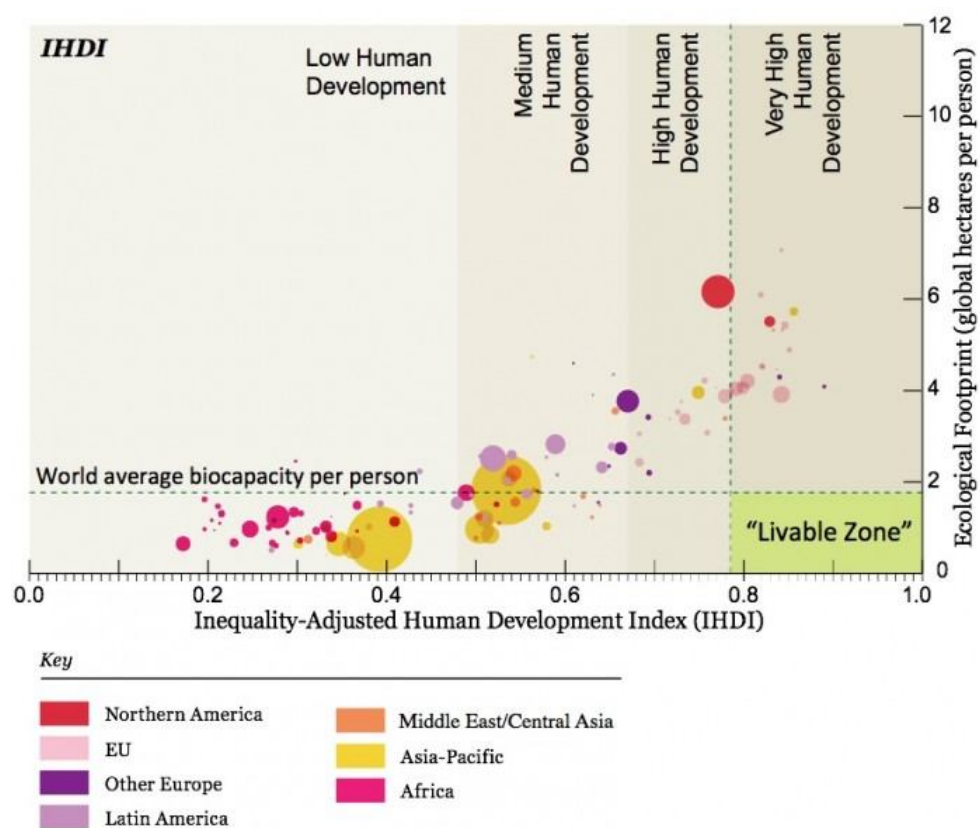

Figuur 21: Effecten van vergroening van de wereldeconomie op verschillende dimensies van mens en natuur.

niet alleen op ecologische duurzaamheid maar ook op sociale ontwikkeling gericht, dus ook op bijvoorbeeld armoedebestrijding. Dit plan gaat uit van een 'groene' investering in de grootte van 2 procent van het wereld-BBP, dus een betrekkelijk kleine investering. Dat leidt tot effecten die, in BBP gemeten, na enkele beginjaren een duidelijk hogere groei te zien geven dan wat zij *business as usual* (BAU) noemen; zie figuur 20⁸⁴.

Ook op deelaspecten, waaronder de verkleining van de ecologische voetafdruk, zijn de resultaten van vergroening duidelijk positiever dan bij BAU; zie figuur 21⁸⁵. Daarbij wordt aangetekend dat de werkgelegenheid ongeveer gelijk blijft.

Evenzeer is verheugend dat veel mensen en gemeenschappen op lokaal en regionaal niveau al initiatieven ontwikkelen die gericht zijn op een duurzame en solidaire economie, inclusief het scheppen van eigen ruilmiddelen. Mensen komen ook steeds meer in opstand tegen de gevestigde verhoudingen, zie bijvoorbeeld het begin van de 'Arabische opstand' in Tunesië, maar ook in andere Arabische landen. Niemand kan nog volhouden dat hij/zij er niet van geweten heeft, en dat er geen alternatieven zijn. Het wordt vooral een kwestie van het tot stand brengen van een transitie naar een eerlijke, duurzame en solidaire economie.

Figuur 22: Spreiding landen naar niveaus van sociale en ecologische duurzaamheid.

duidelijker dat armoede en ongelijkheid bestreden moeten worden gelijk opgaand met de verduurzaming van de wereldeconomie. Niet alleen moet het probleem van de financiële schulden onder ogen worden gezien, ook de ernst en urgentie van de ecologische en de sociale schulden zullen alle landen dwingen te starten met *The Great Transition*⁸⁷, dus ook Nederland.

Een van de vele aantrekkelijkheden van de plannen en voorstellen zoals van Jackson, Heinberg, Huige en Keune, en UNEP, maar ook van de vele initiatieven op micro- en meso-niveau, is dat zij steeds gericht zijn op verduurzaming van de economie in zowel ecologische als sociale zin. Dat belang is des te groter nu het WWF onlangs opnieuw heeft laten zien (zie figuur 22⁸⁶) dat momenteel geen enkel land duurzaam is in de beide opzichten, dus dat gestreefd moet worden naar integrale verduurzaming.

Bestaanszekerheid (gemeten met de *Human Development Index*, gecorrigeerd voor ongelijkheid) is zonder ecologische duurzaamheid al op korte termijn niet meer vol te houden. En het omgekeerde evenmin. De opdracht is steeds

Hoofdstuk 3: De Nederlandse economie

Als alle mensen buiten Nederland ook willen leven zoals wij, zouden we vier Aardes nodig hebben.

Living Planet Report 2012

‘De huidige crisis bestaat eigenlijk uit drie afzonderlijke crises, die echter nauw met elkaar verbonden zijn: de financieel-economische crisis die in 2008 uitbrak, de ecologische crisis die zich al enkele decennia meer en meer manifesteert, en een cultureel-morele crisis.’... ‘Er is geen andere toekomst dan een duurzame toekomst. We moeten een nieuwe manier van produceren en consumeren ontwikkelen, een nieuwe levenscultuur die zich duurzaam verhoudt met het draagvermogen van de Aarde.’ (Herman Wijffels).⁸⁸

3.1 In wat voor land wonen we?

Er wordt wereldwijd veel aandacht besteed aan de financieel-economische crisis, zo ook in Nederland. Gelukkig behoort Nederland al tientallen jaren tot de rijkste landen ter wereld. Toch kent Nederland nog veel verschillen en ongelijkheden in de mogelijkheden van burgers om deel te nemen aan de welvaart en om hun individuele ambities en plannen te realiseren⁸⁹. Deze verschillen kunnen gewenst zijn of getolereerd worden, maar kunnen ook onnodig en ongerechtvaardigd zijn.

Desondanks staat Nederland er ook sociaal gezien goed voor. De kwaliteit van leven van de Nederlandse burgers – hun woonsituatie, gezondheid, sociale participatie, vrijetijdsbesteding, mobiliteit en bezit van consumptiegoederen die langere tijd meegaan – is de afgelopen tien jaar verbeterd⁹⁰. Nederland staat derde op de mondiale *Human Development Index* waarin levensverwachting, onderwijs en inkomensarmoede een belangrijke rol spelen; zie tabel 2⁹¹. Er is relatief weinig corruptie, we leven in een vrij en politiek redelijk stabiel land, met scheiding van religie en staat.

Zowel volwassenen als kinderen behoren dan ook tot de gelukkigste mensen van de wereld.^{92 93}

Echter, de verantwoordelijkheid voor de impact van onze levensstijl en de keuzes voor onze leefomgeving, op de rest van de Aarde met diens bewoners, en ook de impact op toekomstige generaties, wordt nog veel te weinig genomen, ook al zijn deze via diverse indicatoren goed in kaart gebracht⁹⁴. Zo blijken de Nederlandse lucht, water en bodem de meest vervuilde van Europa,⁹⁵ ook al is er op sommige milieuterreinen vooruitgang geboekt

TABLE 1 Human Development Index and its components

HDI rank	Human Development Index (HDI) Value	Life expectancy at birth (years)	Mean years of schooling (years)	Expected years of schooling (years)	Gross national income (GNI) per capita (constant 2005 PPP \$)	GNI per capita rank minus HDI rank	Nonincome HDI Value
	2011	2011	2011 ^a	2011 ^a	2011	2011	2011
VERY HIGH HUMAN DEVELOPMENT							
1 Norway	0.943	81.1	12.6	17.3	47,557	6	0.975
2 Australia	0.929	81.9	12.0	18.0	34,431	16	0.979
3 Netherlands	0.910	80.7	11.6 ^b	16.8	36,402	9	0.944
4 United States	0.910	78.5	12.4	16.0	43,017	6	0.931
5 New Zealand	0.908	80.7	12.5	18.0	23,737	30	0.978
6 Canada	0.908	81.0	12.1 ^b	16.0	35,166	10	0.944
7 Ireland	0.908	80.6	11.6	18.0	29,322	19	0.959
8 Liechtenstein	0.905	79.6	10.3 ^c	14.7	83,717 ^d	-6	0.877
9 Germany	0.905	80.4	12.2 ^b	15.9	34,854	8	0.940
10 Sweden	0.904	81.4	11.7 ^b	15.7	35,837	4	0.936
11 Switzerland	0.903	82.3	11.0 ^b	15.6	39,924	0	0.926
12 Japan	0.901	83.4	11.6 ^b	15.1	32,295	11	0.940
13 Hong Kong, China (SAR)	0.898	82.8	10.0	15.7	44,805	-4	0.910

Tabel 2: Nederland en de Human Development Index.

Naam indicator	Eenheid	Positie Nederland binnen EU
Bruto binnenlands energieverbruik	kilogram olie-equivalenten per inwoner ton	23ste van de 27
Herneuewbare energie	% van totale energiebronnen	24ste van de 27
Broeikasgasemissies per inwoner	CO ₂ -equivalenten per inwoner	23ste van de 27
Fosfaatoverschot bodem	kilogram fosfor per hectare	18e van de 19
Stikstofoverschot bodem	kilogram stikstof per hectare	19e van de 19
Kwaliteit oppervlaktewater	% in goede toestand	23ste van de 23
Stedelijke blootstelling fijnstof	microgram fijn stof per m ³	14e van de 24
Natuurgebieden	% bos en natuur t.o.v. totale oppervlakte	22ste van de 23

Bron: CBS et al. (2011)

Tabel 3: Positie Nederland in de EU, diverse ecologische categorieën

(bijvoorbeeld zure regen en zware metalen.)⁹⁶. In vergelijking met de andere EU landen is Nederland bepaald niet 'groen' te noemen, zie tabel 3⁹⁷. Het lijkt erop dat we andere indicatoren niet willen zien door bij belangrijke economische besluiten alleen het BBP te gebruiken. Positieve uitzondering was de MEV 2008 toen 'Geluk' een thema was, al is op de analyse van die MEV veel aan te merken.

De Nederlandse bevolking blijkt welvarend en tevreden, maar maakt zich intussen terecht zorgen over de houdbaarheid daarvan. Het SCP⁹⁸ laat zien dat men zich door de economische crisis meer zorgen is gaan maken over economische problemen, maar dat de grootste zorg blijft hoe we in Nederland met elkaar omgaan (de 'normen en waarden', de agressie en de ik-cultuur)⁹⁹. Zo is de criminaliteit in Nederland relatief zeker niet laag ten opzichte van andere EU-landen,¹⁰⁰ en laat de jaarlijkse Integrale Veiligheidsmonitor (CBS) zien dat het maar langzaam de goede kant op gaat. Net als consumenten wereldwijd vindt in Nederland een duidelijke meerderheid dat men te veel geld uitgeeft aan onnodige producten en dat de maatschappij zich in de verkeerde richting ontwikkelt.¹⁰¹

Uit het bovenstaande dringt zich de volgende existentiële vraag op:

In wat voor land willen we wonen?

Wie wil er geen wereld zonder oorlogen, racisme, seksisme, gebrek aan eerste levensbehoeftes, en uitbuiting van mens, dier en natuur? En wie wil er geen wereld met vrijheid, rechtvaardigheid, liefde, plezier, wederzijdse hulp en ondersteuning? Het klinkt misschien utopisch, maar al deze factoren zijn te meten, zeker na het opknippen in allerlei deelfacetten. Daarmee kan ook koers gezet worden in een richting die we eigenlijk allen willen nastreven. En zo krijgen we ook tastbare gezamenlijke doelen.

De nadruk in de Macro Economische Verkenning 2012, en eerdere MEV's, ligt nog steeds sterk op materiële zaken als (nationaal) inkomen en economische groei. Met andere woorden: 'Hoe nog rijker te worden in een ontwikkelde wegwerpmatschappij?'

Dit klassieke economische groei-denken kan zeker nog tot welvaartstijging leiden in ontwikkelingslanden en hoeft niet rigoureus verworpen te worden. Echter, in Nederland zijn door de groei de negatieve effecten op korte en lange termijn de positieve effecten ver overstegen. Veel burgers zijn inmiddels steeds meer bezig met immateriële zaken met vragen als: 'In wat voor land willen we eigenlijk wonen?', 'Hoe kunnen we ons land en de rest van de wereld eerlijker maken?' en 'Wat zijn de consequenties van ons (consumptie)gedrag voor mensen elders op Aarde, voor toekomstige generaties, onze leefomgeving en de wereldwijde natuur?' Vragen overigens, die ook in ontwikkelingslanden gesteld moeten worden.

Een belangrijke randvoorwaarde om de burgers eerlijke en verantwoorde keuzes te kunnen laten maken is transparantie en ketenverantwoordelijkheid. De trend lijkt hierin positief, gezien de aandacht bij bedrijven voor maatschappelijk verantwoord ondernemen¹⁰² en bij de overheid voor openbaar bestuur¹⁰³ en duurzaam inkopen.¹⁰⁴ Dat er nog veel ruimte voor verbetering is blijkt uit de regelmatige discussies in de media, bijvoorbeeld over het nog steeds beleggen in de wapenindustrie, over bedrijven met kinderarbeid en mensonwaardige arbeidsomstandigheden door banken en pensioenfondsen, de contacten van de tabakslobby met de ministers De Jager en Schippers, en ook de *greenwashing* door Shell.

Dat we gelukkig niet alleen materiële zaken belangrijk vinden blijkt onder andere uit onderzoek van het SCP.¹⁰⁵ Het rapport stelt dat de Nederlandse burger ook de verworvenheden van de verzorgingstaat, een flexibele woonwerksituatie en vrije tijd hoog op de prioriteitenlijst heeft staan. Ook de significante stijging van het aantal duurzamere en Fair Trade-producten geeft aan dat geld zeker niet altijd de belangrijkste factor is.¹⁰⁶

Echter, nu er bezuinigd en vooral hervormd moet worden, dreigt er een generatieconflict tussen jongeren en ouderen. Helaas gaat het hoofdzakelijk om geld, terwijl we allemaal verschillend profiteren (o.a. onderwijs, gezondheidszorg, woon-werk optimalisatie, pensioenen) van en meebetalen aan de verzorgingsstaat. Alle burgers zullen bij moeten dragen aan de noodzakelijke hervormingen waarbij solidariteit in plaats van rivaliteit cruciaal is. We moeten dit simpelweg samen oplossen. En die cruciale solidariteit beperkt zich niet tot de landsgrenzen. Het is toch beschamend arme landen en hun inwoners te vertellen dat wij het geld in Nederland harder nodig hebben voor het stimuleren van onze overconsumptie dan voor het betalen van een eerlijk loon voor hun diensten aldaar, het verminderen van vervuiling die we aldaar direct of indirect veroorzaken, voor ontwikkelingswerk en noodhulp, of voor het bestrijden van de omgekeerde ontwikkelingshulp¹⁰⁷? Het moet toch bevreedend zijn voor Nederlandse

burgers dat aan de BRIC-landen, waar nog vele miljoenen mensen onder de armoedegrens leven, gevraagd wordt miljarden euro's in het IMF-crisisfonds te storten om de "crisis" in Europa het hoofd te bieden?

Hoe gaan we dat bereiken, een beter Nederland?

In de strijd om de gunst van de kiezer, en mogelijk door ons van nature milieu-onvriendelijk gedrag¹⁰⁸, wordt eigenbelang en korte-termijn-gedrag gevoed. Er is een langetermijnvisie, leiderschap en voorbeeldgedrag nodig. Het goede nieuws is dat eigenlijk alles in Nederland al beschikbaar is voor een duurzame en solidaire samenleving. De kwestie is: hoe kunnen we het doeltreffend organiseren? Door andere indicatoren dan louter financieel-economische mee te nemen in de MEV-2014 kan een langetermijnvisie voor Nederland gestalte krijgen. Deze zijn dikwijls al beschikbaar en bruikbaar voor door de overheid gefinancierde organisaties zoals het CBS, CPB, SCP en PBL, die dit werk uitstekend kunnen doen. Er zou hierdoor veel beter kunnen worden gestuurd en behaalde resultaten kunnen beter zichtbaar gemaakt worden en geconcretiseerd. Hierbij dient het uitgangspunt een duurzame, solidaire en aangename samenleving te zijn. En, naast de ratio van de moderne mens, moet slim gebruik te worden gemaakt van diens oerdriften zoals het sociale kopieergedrag, vooral op lokaal niveau.¹⁰⁹

Een sterk groeiend aantal individuen, bedrijven en organisaties probeert draagvlak te krijgen voor een trendbreuk met ons huidige economische systeem dat marktwerking en winstmaximalisatie tot dogma heeft verheven. Enkele voorbeelden zijn het Platform Duurzame en Solidaire Economie, het *Sustainable Finance Lab*, de *Economy Transformers*, de Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen, *Urgenda*, *Stop the Traffik* en de *Worldconnectors*.

De transitie is dus al duidelijk aan de gang, maar dient veel beter door een krachtig overheidsbeleid gefaciliteerd te worden. Met duidelijke nationale en internationale wetgeving betreffende randvoorwaarden en een stimulering van duurzame investeringen.

De politieke toezeggingen uit het verleden (zie bijlagen) zijn hopelijk slechts tijdelijk naar de achtergrond verdrongen. Nederland lijkt van gidsland tot struisvogelland te zijn geworden. Zo wordt in Bhutan nationaal gestreefd naar maximalisatie van het Bruto Nationaal Geluk. Dat is niet het tegenovergestelde, maar een verruimd begrip van Bruto Nationaal Product: naast de economische factoren zijn echter ook het milieu, sociale waarden zoals goed bestuur en het innerlijke geluk van de mens, hierin belangrijke weegfactoren. En ook in Engeland, Frankrijk en Canada zijn projecten gaande om de welvaart van hun land beter in kaart te brengen dan louter volgens financieel-economische indicatoren. Daardoor zullen zaken als geluk, welzijn en duurzaamheid mee gaan tellen in het meten van hun economische vooruitgang.

De Nederlandse overheid zit echter niet geheel stil, getuige de grote progressie in het eigen duurzame inkoopbeleid.¹¹⁰ Ook het recente begrotingsakkoord van CDA, ChristenUnie, D66, GroenLinks en VVD bevat een bemoedigende aanzet tot vergroening van de economie. Zo wordt een begin gemaakt met het afbouwen van de subsidies op kolen en rode diesel, komen er subsidies op zonnepanelen, blijft de heffingskorting van 0,7% op groen beleggen intact en worden de bezuinigingen op natuur van 200 miljoen euro teruggedraaid. Ook het afschaffen van de belastingvrijstelling op de reiskostenvergoeding is een goede zaak, behalve dat het openbaar vervoer hiervan zou moeten worden uitgezonderd.

De Nederlandse pensioenfondsen hebben sinds de Zembla-uitzending 'Het clusterbomgevoel'¹¹¹ het beleid op het gebied van verantwoord beleggen enigszins ontwikkeld of aangescherpt. Maar slechts een klein deel (minder dan 20)¹¹² van de 448 pensioenfondsen¹¹³ onderschrijft de in samenwerking met de Verenigde Naties en UNEP opgestelde 'Principles for Responsible Investment'. Hier valt dus nog veel vooruitgang te boeken, zeker omdat het om publieke middelen gaat. Het gedrag van de Nederlandse pensioenfondsen wordt ook sterk beïnvloed door DNB, wiens toezicht gebaseerd is op kwantitatieve modellen. De doelen en organisatiestructuur van de pensioenfondsen zouden kunnen worden hervormd, zoals de Stichting 0.0 voorstelt.¹¹⁴

Ook de bankensector lijkt onder druk van de spaarders deel te gaan nemen aan het debat om meer inspanningen te doen voor maatschappelijk verantwoord ondernemen. Een aantal grote Nederlandse vastgoedfinanciers tekenden in 2011 een duurzaamheidsconvenant. Tekenend is wel dat de groene Triodos Bank niet meedoet omdat ze vindt dat het convenant niet ver genoeg gaat. En hoewel de particuliere markt voor duurzame spaar- en beleggingsproducten

in 2011 nog licht groeide is de omvang nog steeds minder dan 5 % van de markt.¹¹⁵ Er is eerder sprake van *greenwashing* dan van echte structurele veranderingen.

Naast de overheid kan en moet ook de burger anders tegen geld aankijken. In plaats van minimaal over vergelijkbare materialistische zaken en voorzieningen te willen beschikken als de burens (*Keeping up with the Joneses*), zouden burgers meer geprikkeld moeten worden om na te denken over de wereld buiten hun eigen kader. Dat begint met kernwaarden, zoals het recht op voorziening in de eerste levensbehoeften voor elke wereldburger. En daarnaast het vinden van een balans tussen individu en vrijheid enerzijds en sociale cohesie en een bijdrage leveren aan mondiale rechtvaardigheid anderzijds.

Er zullen snel grotere stappen gezet moeten worden om de problemen niet te complex te laten worden voor de nabije toekomst. Belangrijk is dat de politiek, de media en de burgers zich niet te veel laten domineren door de huishoudboekjes. Solide overheidsuitgavenbeleid (niet meer geld uitgeven dan je binnenkrijgt) is slechts een randvoorwaarde. Daarvoor zijn het BBP, economische groeipercentages en koopkrachtberekeningen belangrijke indicatoren. Maar voor een nationaal doel zoals een solidaire en duurzamere economie zijn ze verre van toereikend.

3.2 Ecologie

Ecologische vraagstukken zijn ook mensenrechten- en veiligheidskwesties geworden. De Aarde biedt voldoende voor ieders behoeften, maar niet voor ieders hebzucht, zei M.K. Gandhi al rond 1945. Rond 1970 is de belasting van het milieu als gevolg van de gezamenlijke consumptie van alle mensen op Aarde door het duurzame draagvermogen van onze Aarde voor emissies van broeikasgassen, ontbossing en ruimtegebruik geschooten: we gebruiken sinds die tijd jaarlijks meer dan de Aarde ons duurzaam kan blijven leveren. Dat komt door de groeiende wereldbevolking, de groei van de consumptie per hoofd van de bevolking en de

manier waarop de consumptiegoederen zijn gemaakt. We teren nu snel in op het natuurlijk kapitaal. Dat biedt geen goede vooruitzichten voor onze (klein)kinderen en volgende generaties. Nederland is een van de landen die een onevenredig groot beslag leggen op de mondiale milieugebruiksruimte. Daarom is duurzaam beleid zo belangrijk, urgent en een zaak van mensenrechten en mondiale veiligheid. De strijd om grondstoffen en voedsel, schaarse grond (*land grabbing*) en vis is al volop gaande. Het recht van de rijksten dreigt te domineren.

Nederland verre van duurzaam

Duurzaam omgaan met het milieu houdt in dat de gebruiksmogelijkheden van het milieu, ook wel milieugebruiksruimte of milieufuncties genoemd, voor alle komende generaties behouden blijven. Ecologisch gezien komt dat neer op onder andere het overdragen van een onderling verbonden systeem (netwerk) van ecosystemen van voldoende omvang en samenstelling in binnen- én buitenland, dat in ons land bekend staat als de Ecologische Hoofd Structuur.^{116, 117}

De situatie in Nederland is nog verre van duurzaam. Wat onze economie via importen en exporten elders veroorzaakt is ook meestal niet duurzaam te noemen. We moeten daarom concluderen dat het meerjarige beleid van Nederland nog niet tot duurzaamheid heeft geleid. Nederland scoort zelfs uitgesproken slecht volgens het rapport '*Ranking the Stars*' (2011) van de Stichting Natuur en Milieu¹¹⁸. Maar ook uit internationale vergelijkingen die in het buitenland werden gemaakt, zoals het '*Living Planet Report*'¹¹⁹, waarin een overzicht staat van de nationale Ecologische Voetafdrukken, scoort Nederland uitermate slecht. De meest recente publicatie van de *Happy Planet Index*, die stijgt met het gemiddelde aantal 'gelukkige' levensjaren en de levensverwachting, en daalt met de Ecologische Voetafdruk, laat een vergelijkbaar beeld zien: Nederland staat op de 43^e plaats, net na Haïti en voor Oezbekistan.¹²⁰

We kiezen uit de vele ecologische aspecten die bij een dergelijke vergelijking aan de orde zijn, zoals de uitputting van natuurlijke hulpbronnen, de toestand van ecosystemen, de overbemesting en degradatie van landbouwgrond, de luchtverontreiniging met bijvoorbeeld broeikasgassen en fijn stof, de ernstige afname van de kwaliteit en kwantiteit van het zoet water en de effecten daarvan op de voedselvoorziening, enkele grote thema's waar zeer spoedig de meeste aandacht voor nodig is.

- De groei van het milieugebruik en de Ecologische Voetafdruk
- De snelle en gevaarlijke klimaatverandering
- De toestand van de ecosystemen en de biodiversiteit

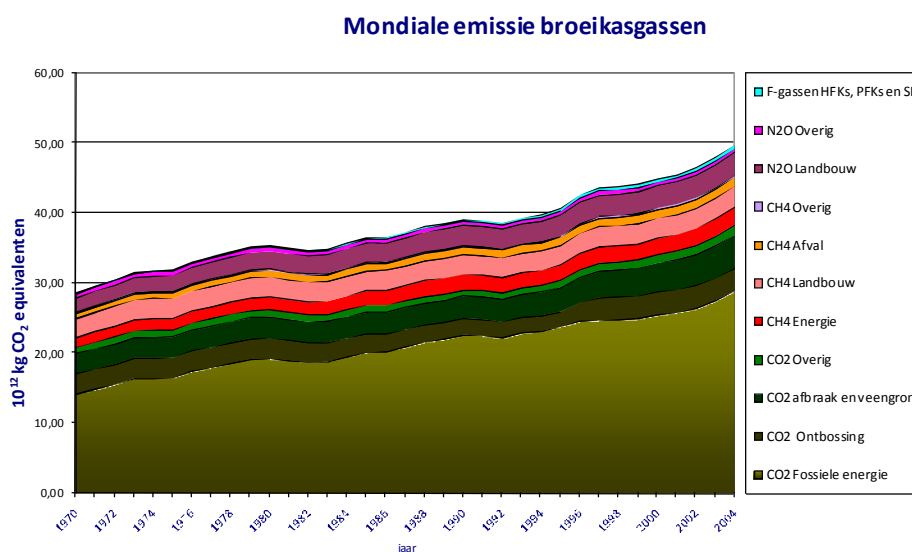
3.2.1 De groei van het milieugebruik en de Ecologische Voetafdruk

Volgens het meeste recente *Living Planet Report* heeft de gemiddelde Nederlander een Ecologische Voetafdruk (EV) van 6,3 mondiale hectares (Gha), terwijl er per wereldbewoner slechts 1,8 ha aan biologisch productieve ruimte beschikbaar is, inclusief de voor duurzaamheid minimaal benodigde ruimte voor natuurlijke ecosystemen en biodiversiteit. Dit overgebruik impliceert een aanzienlijke vergroting van de ecologische schuld van Nederland. Uitgaande van het teveel in 2008 van 4,5 Gha per Nederlandse inwoner betekent dat een vergroting van die schuld met ruim 74 miljoen Gha.¹²¹ De conclusie is dat de belasting van het milieu door onze emissies van broeikasgassen, ons aandeel in de ontbossing en ons ruimtegebruik, samen gewogen in de EV, met een factor 4 moeten krimpen.¹²² Ook ander grondstofgebruik en andere emissies moeten tot duurzame proporties worden teruggebracht. De Taskforce Biodiversiteit en Natuurlijke Hulpbronnen heeft eind 2011 een advies uitgebracht met onder andere de conclusie dat onze EV tot 2030 moet halveren, mede met het oog op het behoud van de biodiversiteit, in eigen land en via onze handelsrelaties ook in de betrokken andere landen. Gezien de scheve verdeling van het beslag op de beperkte mondiale gebruiksruimte, gaat het in feite om mensenrechten, dus is die halvering in 2030 nog onvoldoende en zal er sneller naar een rechtvaardige voetafdruk en een *Fair Earth Share* toegewerkt moeten worden. Om dat te bereiken moeten we, veel meer dan nu gebeurt, inzetten op het ontwikkelen en toepassen van emissiebeperkende (technische) veranderingen van onze productieprocessen en consumptiepatronen, en op aanvullende verschuivingen naar consumptie van minder milieubelastende producten. Een halvering van de EV zal volgens het IPCC vermoedelijk tot een vermindering van de consumptie van 10 tot 20% leiden.¹²³ Bij een *Fair Earth Share* zal het vermoedelijk 20 tot 30% kunnen zijn.

De opgedane kennis en nieuwe technieken kunnen vervolgens ook elders in de wereld worden ingezet om de mondiale problemen het hoofd te bieden. Dat levert Nederland naast milieuwinst ook werkgelegenheid, inkomsten en imagoverbetering op.

3.2.2 De snelle en gevaarlijke klimaatverandering

Het jaarlijks gemiddelde van de temperatuur van de atmosfeer op leefniveau is in de laatste decennia vrijwel overal ter wereld sneller gestegen dan daarvoor. Gemiddeld over de gehele Aarde bedroeg deze temperatuurstijging in 2000 ongeveer 0,9°C sinds 1900¹²⁴. Daarvan moet ongeveer 0,7°C, volgens dezelfde bron, worden toegeschreven aan de uitstoot van kooldioxide (CO₂) en andere broeikasgassen, die al vanaf de industriële revolutie tussen 1760 en 1800 zijn

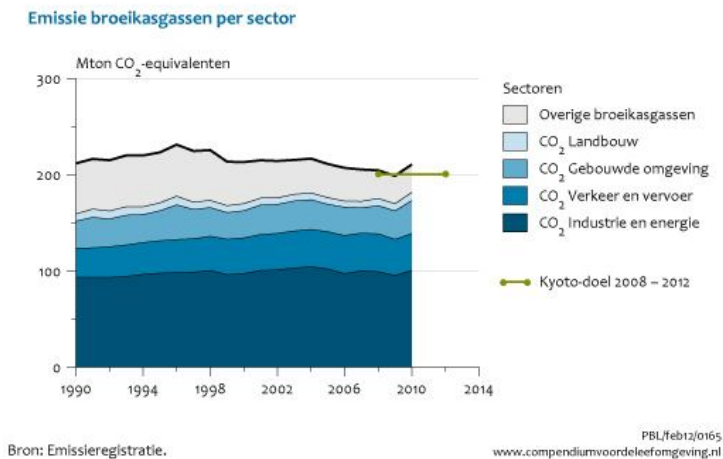

Figuur 23: Ontwikkeling van de mondiale broeikasemissies, 1970-2010.

Source/bron: 1970-2000: EDGAR 3.2, EDGAR 3.2 FT 2000; 2001-2004: IEA, USGG, AFEAS, RAND, FAO; GFED; peat: WL

toegenomen, maar in de twintigste eeuw sterk zijn gestegen. De ontwikkeling sinds 1970 is weergegeven in figuur 23.¹²⁵

Figuur 24 laat de recente ontwikkeling van de emissie van broeikasgassen door producenten en consumenten in Nederland zien.¹²⁶ Beide grafieken lijken te suggereren dat allereerst de CO₂-emissie moet worden gereduceerd. Dat is echter te kort door de bocht. Wanneer we de klimaatverandering op de meest kosteneffectieve manier willen beperken, is het aanpakken van alle aangegeven emissies verstandig en noodzakelijk. Overigens is herstel van de ontbossing ook belangrijk, zoals hieronder wordt toegelicht.

Figuur 24: Ontwikkeling van de broeikasemissies in Nederland, 1990-2014.

Steeds vaker wordt bepleit om de emissies van broeikasgassen als gevolg van de consumptie door de inwoners van een land in de besluitvorming te betrekken. Dan worden de ook emissies in het buitenland bij de productie en consumptie van de door Nederland geïmporteerde goederen, en de emissies door consumptieve activiteiten van Nederlanders die tijdelijk in het buitenland verblijven, meegerekend. Evenzo worden de emissies verbonden aan de productie van door Nederland geëxporteerde goederen, en de emissies door consumptieve activiteiten van buitenlanders in Nederland, afgetrokken. Deze benadering van de broeikasgasemissies van de totale consumptie wordt de Klimaatvoetafdruk genoemd.

Onze broeikasgasemissies en onze invloed op de ontbossing dragen bij aan de 'equivalente' mondiale emissie waarvan de aantoonbare gevolgen mondiaal zijn. Nu al zijn verschuivingen van klimaatzones, intensivering van de hydrologische kringloop met hevige buien, lokale verdroging, zwaardere stormen, het krimpen van de permanente ijsbedekking in poolgebieden en hooggebergten, stijging van de zeespiegel en aantasting van koralen en schelpdieren geconstateerd. Als de emissies en de ontbossing blijven groeien, en zelfs als ze op het huidige niveau blijven, zal het ijs uit de poolzeeën en veel berggebieden over een aantal decennia zijn verdwenen en zal op langere termijn het landijs in de poolgebieden ernstig worden aangetast. Het is zelfs niet uit te sluiten dat de Golfstroom zal omkeren. De mondiale gevolgen hebben al geleid tot aanzienlijke productieschade, maar eisen ook in toenemende mate mensenlevens. *Incentives*, subsidies, plannen en besluiten voor meer gebruik van fossiele energie, maar ook de inzet van allerlei biobrandstoffen, moeten als Ecocide worden gekenmerkt.¹²⁷ Volgens twee rapporten uit 2009 en 2010¹²⁸ is het aantal klimaatgerelateerde doden intussen al opgelopen tot 300 à 350.000 slachtoffers per jaar, voor ongeveer 99% in de relatief arme landen. In dezelfde rapporten zijn ook de cijfers opgenomen van de geschatte schade aan kapitaalgoederen en productie die we wereldwijd door klimaatverandering hebben opgelopen. Maar ook in Nederland dienen de dijken extra geïnspecteerd en opgehoogd te worden. Deze kosten en investeringen komen positief op de BBP-balans terecht, maar zijn uiteraard niet positief te noemen.

De eerste tekenen van klimaatverandering zijn ook in ons land al te merken. De winters zijn gemiddeld zachter, de buien pittiger en de zomers natter, al zijn er markante uitzonderingen. De afvoer van water via de grote rivieren is ook enigszins gewijzigd. In de komende eeuw worden gemiddeld hogere afvoergolven in de rivieren en een aanzienlijke stijging van de zeespiegel verwacht, waarvan de omvang met grote onzekerheidsmarges is omgeven. Om ons land tegen de gevolgen van klimaatverandering (en de tevens doorgaande bodemdaling) te beschermen worden nu al plannen gemaakt (adaptatie), maar qua mitigatie loopt het beleid ernstig achter de feiten aan. Gezien de ernst van de klimaatverandering is het verder zoeken naar nieuwe fossiele energiebronnen ongewenst en zelfs misdadig, mede omdat die nieuwe bronnen relatief veel meer gevaren opleveren, zoals met de olie uit teerzanden en bij het 'fracken' van grondformaties voor het winnen van schalie- en steenkoolgas is gebleken. Bovendien vergen die methoden zelf ook veel meer energie ten opzichte van de nuttige energie-inhoud van de gewonnen gassen dan voorheen, waardoor het klimaat nog sneller zal veranderen. Er zijn al veel meer reserves aan fossiele

energiebronnen bekend dan we nog kunnen/mogen gebruiken om de opwarming van de Aarde onder maximaal 2 graden Celsius te houden. Dat is nu de politieke grens, terwijl vele klimaatdeskundigen zeggen dat 1 tot 1,5 graad opwarming de ecologisch min of meer veilige grens is.¹²⁹

Hier liggen ook weer kansen voor Nederland door bijvoorbeeld windenergie en zonne-energie ook op zee rendabel te maken, zodat hierdoor kennis en technieken geëxploiteerd kunnen worden als Nederlands 'exportproduct'.

3.2.3 De toestand van de ecosystemen en de biodiversiteit

Klimaatverandering

De gevolgen van de klimaatverandering voor de flora en de fauna worden zichtbaar. De leefgebieden van veel planten- en diersoorten verschuiven in de richting van de polen en hooggebergten. In ons land verschijnen daardoor steeds meer zuidelijke soorten, terwijl noordelijke soorten verdwijnen. Het CBS schatte in 2006 de economische schade door de invasieve exoten op 1,3 miljard euro per jaar¹³⁰. Daarbij spelen ook andere milieuverstoringen een rol: sommige nieuwkomers voelen zich thuis in onze groeiende stedelijke gebieden, terwijl veel inheemse noordelijke soorten in aantal afnemen of verdwijnen door het verlies van geschikt leefgebied. Buiten onze stedelijke en industriële gebieden en de omgeving van wegen is de opwarming van het klimaat vrijwel zeker de belangrijkste oorzaak van de toename van het aantal zuidelijke diersoorten zoals de eikenprocessierups, plantensoorten als de watervanell en verschillende soorten libellen en vissen. Naast verschuivingen van leefgebied zijn er ook veranderingen in het tijdstip van groeien en bloeien van planten, vliegtijd van dagvlinders en libellen en het broedseizoen van vogels waarneembaar.¹³¹ Verschillende vogel-, vlinder- en boomsoorten blijken de snelheid van de verschuiving en aantasting van hun woon- of broedgebieden als gevolg van de stijging van de temperatuur zelfs niet meer te kunnen bijhouden. Daarbij speelt ook een rol dat verschillende elkaar ondersteunende soorten met verschillende snelheden verschuiven¹³².

Moerasgebieden en oppervlaktewateren ondervinden steeds meer de gevolgen van klimaatverandering. Mangroves worden aangetast door het stijgende zeewater. Soorten met relatief smalle temperatuuroptima, zoals koralen en een aantal vissen, staan onder temperatuurstress. Toendra's ontdooien en worden kleiner, waarmee het leefgebied van karakteristieke mossen en daarvan afhankelijke dieren verkleint. Door het ontdooien van de permanente ijslaag onder de oppervlakte van de toendra's komt methaan uit de daarin voorkomende methaanhidraten vrij. Bij doorgaande opwarming dreigt dat ook te gebeuren met methaanhidraten die op de bodem van het aangrenzende ondiepere deel van de ijszee voorkomen. Deze zogenaamde 'positieve terugkoppeling' kan tot een aanzienlijke extra klimaatverandering leiden. Hoewel het IPCC in zijn rapportage uit 2007 verwacht dat het effect zich over langere termijn zal voordoen valt een snellere opwarming niet uit te sluiten. In het laatste geval is het waarschijnlijk te laat voor het herstel van een aantal vitale milieufuncties binnen een termijn die voor de mens en andere soorten noodzakelijk is.¹³³

De opwarming van vennen in ons land sinds 1970 is het gevolg van klimaatverandering, en is sneller gegaan dan in grotere oppervlaktewateren, zelfs als de invloed van koelwaterlozingen aldaar wordt meegerekend. De verschillen tussen de van oorsprong koelere vennen en andere wateren zijn nu vrijwel verdwenen, waardoor de voor vennen karakteristieke plantensoorten en libellen achteruitgaan. Laagveenmoerassen, veenmosrietlanden en bepaalde vennen verdrogen door de klimaatverandering.

Overbemesting en verzuring

Plantenvoedende en verzurende stoffen zoals fosfaten, ammoniak, stikstofdioxide, zwaveldioxide, kooldioxide en verbindingen daarvan komen in het milieu terecht bij, onder andere, verbranding van fossiele brandstoffen, gebruik van organische mest en kunstmest, en door de intensieve veehouderij. De emissies naar lucht, water en bodem zijn in Nederland sinds 1990 aanzienlijk verminderd, bijvoorbeeld stikstofverbindingen (als N) in totaal met bijna 50%.¹³⁴ Desondanks komen de stoffen in de bodems van natuurgebieden en oppervlaktewateren nog in relatief hoge concentraties voor. De toename van de voedselrijkdom en de zuurgraad heeft grote invloed op de natuur, vooral op het voorkomen van plantensoorten.

Natte duinvalleien, vennen en moerasgebieden, maar ook drogere bossen en heidevelden, hebben sterk te lijden van overbemesting en verzuring. Veel karakteristieke planten- en algensoorten gaan daardoor in aantal achteruit, zoals bepaalde paddestoelen en korstmossen; een aantal ervan verdwijnt uit die gebieden en sommige uit ons land.

Dat leidt weer tot veranderingen in het aanbod van voedsel en mogelijkheden voor bewoning en jacht door dieren, waardoor ook de fauna van de gebieden doorgaans wijzigt. In zwaar belaste gebieden is de biodiversiteit dan ook dramatisch gedaald. Het effect blijkt nog wel omkeerbaar, al gaat verbetering na vermindering van de belasting heel lang duren als de bodem van bijvoorbeeld een meer of een bos inmiddels te veel voedingsstoffen bevat.¹³⁵ Door ingrepen in de soortenopbouw (biomanipulatie) kan dit proces echter aanzienlijk worden versneld. Mede daardoor is de diversiteit aan watervogels rond de randmeren van de Flevopolder weer toegenomen.

Door de grotere hoeveelheid CO₂ in de atmosfeer en de klimaatverandering is ook de zuurgraad van de oceanen toegenomen, waardoor met name schelpdieren en koralen al zichtbaar aangetast worden.

Verspreiding van gevaarlijke stoffen

Door toedoen van de mens komen stoffen in het milieu terecht die daar van nature niet of slechts in zeer lage concentraties thuishoren. Dergelijke stoffen worden gebruikt bij het bestrijden van ziekten van planten, dieren en mensen, bestrijding van erosie van producten en gebouwen, voor elektrische isolatie, als oplosmiddel en bij brandbestrijding, of komen vrij bij verbranding van fossiele brandstoffen. Een flink aantal van deze stoffen, waaronder bestrijdingsmiddelen, zware metalen, polychloorbifenylen (PCB's), dioxinen, fijn stof en stookolie is schadelijk voor mensen, dieren en planten. Zeevogels hebben last van stookolie, schelpdieren van aangroeiwerende verven, en zeehonden van PCB's. Door een gerichte aanpak van de verontreinigingen hebben de populaties van verschillende soorten in ons land zich weer hersteld.¹³⁶ Het Nederlandse beleid is gericht op een zodanig veilig gebruik van stoffen dat uiterlijk in 2020 mens en milieu geen of verwaarloosbare gevaren en risico's lopen.¹³⁷

De wintersterfte van bijenvolken is in de afgelopen twintig jaar sterk toegenomen. Een belangrijke oorzaak is een vrij nieuwe parasiet, de varroamijt, die eieren in de bijenlarven legt en daarmee de bijen verzwakt. Belangrijker is dat de mijt ook ziekteverwekkers zoals virussen op de bijen overbrengt. Nauwgezette bestrijding van de mijt met bestrijdingsmiddelen zoals neonicotinen kan een volk beschermen, maar bij verkeerde dosering kan het volk toch sterven. Ook zou de bestrijding het immuunsysteem van de bijen op termijn kunnen verzwakken. De plaag kan overslaan op wilde bijensoorten en hommels, verstoort de kruisbestuiving van vele wilde en gekweekte gewassen en kan daarom leiden tot grote verliezen aan gewasopbrengsten en verminderde honingproductie. Residuen van de middelen kunnen worden aangetroffen in de behandelde voedselgewassen en de honing. In Frankrijk zijn daarom diverse neonicotinen al verboden, ook omdat imkers claimden dat hun honingopbrengsten door de toegediende middelen verminderden. Ook wordt gedacht aan de overstap op een wilde bijensoort.^{138,139} Naast de milieueffecten voor de flora en fauna is er aanzienlijke economische schade voor de landbouw door bijensterfte.

Het massale gebruik van plastic heeft geleid tot een sterk groeiend probleem. In de wereldzeeën zweven steeds grotere hoeveelheden plastic afval van allerlei soorten zoals flessen, tassen, zakken en visnetten, die slechts zeer langzaam worden afgebroken tot zeer kleine plastic deeltjes en organische stoffen. In de Stille Oceaan komen twee gebieden met weinig stroming voor die elk ongeveer zo groot als de Verenigde Staten zijn, die vrijwel geheel met deze 'plastic soup' zijn bedekt en gevuld. De bestanddelen hinderen het bestaan en functioneren van vele diersoorten. Grote stukken plastic zijn aangetroffen in de magen van zeer grote percentages zeevogels, zeeschildpadden, robben en vissen. Alle dieren, ook wormen en vele zoöplanktonsoorten krijgen de microscopisch kleine afbraakproducten binnen. Gevaarlijke gifstoffen zoals DDT en PCB's adsorberen goed aan plastics en komen zo in de voedselketen terecht. Deze stoffen zouden vissen inmiddels steeds minder geschikt maken voor consumptie door de mens.¹⁴⁰

Fijn stof, bestaande uit deeltjes kleiner dan 10 µm, dat onder andere door verbranding van fossiele brandstoffen in de lucht terechtkomt, blijkt volgens onderzoek van de laatste 20 jaar gevaarlijker te zijn voor de menselijke ademhalingsorganen dan eerder werd gedacht. Dat geldt met name voor de fractie kleiner dan 2,5 µm. Langdurige blootstelling aan dit type fijn stof leidt tot toename van ziekten aan de luchtwegen van mensen, met verhoogde kans op vervroegd overlijden als gevolg. De EU heeft daarom in 2008 een afzonderlijke norm voor de concentratie van deze fijne fractie in de lucht opgesteld, naast de al langer bestaande norm voor alle fijn stof.¹⁴¹ Nederland scoort op dit gebied erg slecht en overschrijdt in Randstedelijke gebieden vaak de Europese norm.

Verdroging

Door het gebruik van grondwater voor de bereiding van drinkwater en industrieel proceswater, en verlaging van het grondwaterpeil in landbouwgebieden en stedelijke gebieden, is de gemiddelde grondwaterstand in veel

natuurgebieden gedaald. De oppervlakte aan vochtige en natte duinvalleien met hun karakteristieke vegetatie is sterk afgenomen, wat geleid heeft tot de achteruitgang van sommige soorten, zoals de grote parelmoervlinder. Om het zoete grondwater aan te vullen vindt in de duinen infiltratie van gezuiverd rivierwater plaats. Daardoor is de oppervlakte aan riet toegenomen, waarvan sommige vogelsoorten hebben geprofiteerd.¹⁴²

Heidevelden zijn veel droger dan vroeger, waardoor de soortenrijkdom van vennen en vochtige en natte heiden is afgenomen. Ook op veel vochtige en natte graslanden, met een soms zeldzame vegetatie, zijn soorten verdwenen door verdroging, meestal in combinatie met vermessing. De zilveren maan bijvoorbeeld, een vlindersoort, is hiervoor zeer gevoelig. Onze laatste hoogveengebieden worden door verdroging bedreigd; ook andere vennen worden door verdroging versneld afgebroken, waardoor extra voedingsstoffen in bodem en water terecht komen.

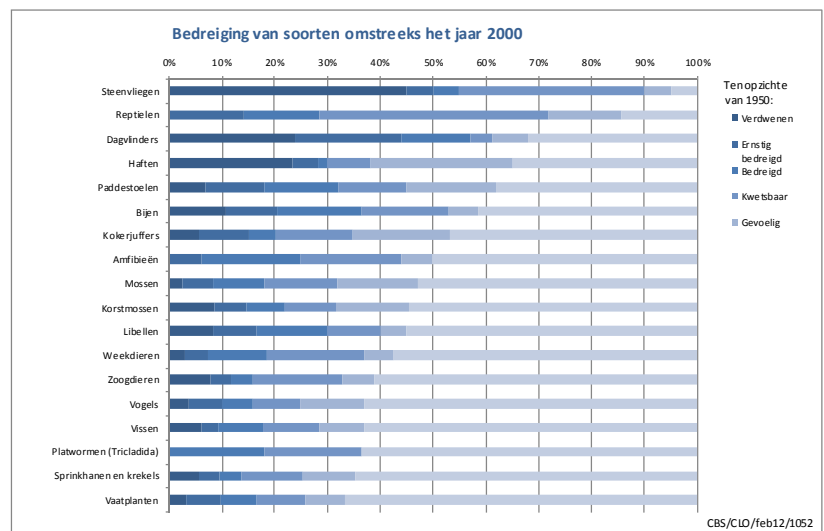
Het inlaten van gebiedsvreemd water als beschermingsmaatregel leidt vaak tot extra belasting van het grond- en oppervlaktewater met voedingsstoffen. Het huidige beleid is gericht op een hydrologisch en ecologisch herstel van verdroogde gebieden. Dat leidt in veel gebieden tot langzaam herstel.

Ruimtegebruik

Twee van de grootste bedreigingen van het voortbestaan van planten en dieren zijn de krimp en de versnippering van geschikte biotopen, als gevolg van het gebruik van de ruimte door de mens. De effecten zijn in het algemeen het grootst voor soorten die zich langzaam verspreiden en soorten die in grote aaneengesloten gebieden leven. Grote effecten treden op in heidevelden en moerassen, ook al omdat het areaal in Nederland sterk is teruggedrongen en de gebieden te lijden hebben van verzuring, overbemesting en verdroging. Naast de krimp en de versnippering van de gebieden spelen ook de toegenomen afstanden tussen de gebieden en de barrières tussen de gebieden een rol. Het druk bezette, dichte wegennet in Nederland is een van de belangrijkste barrières. Het beleid is erop gericht de versnippering terug te dringen. Belangrijke instrumenten zijn de vorming van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) met aaneengesloten gebieden, verbindingzones en de aanleg van faunapassages bij wegen.¹⁴³ Het afmaken van die EHS is dringend noodzakelijk, en hoe eerder dat gebeurt, hoe beter. Het in 2011 opgedrongen akkoord van de provincies met staatssecretaris Bleker van het ministerie van Economie, Landbouw en Innovatie, dat zij vanaf 2014 financieel verantwoordelijk zijn voor een 'herijkte' EHS, moet daarom herzien worden.

Effecten op de biodiversiteit

De achteruitgang van de biodiversiteit op onze planeet is extreem groot. Dat blijkt duidelijk uit de eerder weergegeven figuur 9. Het verlies van soorten gaat nu ongeveer 1000 keer sneller dan een natuurlijk niveau van uitsterven. Het gaat met de natuur wereldwijd dus bergafwaarts. Nederland staat er helemaal slecht voor: de biodiversiteit is tussen 1900 en 2000 teruggefallen van 40% tot ongeveer 12% van het mondiale referentieniveau (dat is dus een vermindering met 70% in ons land in die periode). Om welke groepen van soorten het gaat laat figuur 25¹⁴⁴ met verdwenen en bedreigde soorten in Nederland tussen 1950 en 2000 zien; daaruit blijkt bijvoorbeeld dat bijna 25% van de inheemse dagvlindersoorten uit ons land zijn verdwenen. Gevreesd wordt dat mede door de klimaatverandering ruwweg nog eens een derde van alle soorten zal verdwijnen. Dat er in de laatste jaren in Nederland een vertraging is opgetreden in het verlies van soorten is waarschijnlijk vooral te danken aan het recent gevoerde natuurbeleid en de deels gerealiseerde EHS.

Figuur 25: Bedreiging van soorten in Nederland, omstreeks 2000.

De effecten van de huidige verdere afname van de populaties van soorten (zie figuur 9 in paragraaf 2.2) en het uiteindelijke verlies aan soorten (zoals weergegeven in figuur 8) op de menselijke gezondheid en ons welzijn, zijn lastig vast te stellen, maar worden momenteel onderzocht aan ondermeer de Universiteit van Antwerpen.

De schade aan de mondiale productie en consumptie door het verlies aan biodiversiteit is in het TEEB-project in kaart gebracht en op verschillende manieren geschat: a) als de werkelijk gemaakte kosten van (gedeeltelijk) herstel van schade; b) als de kosten van het herstellen van de biodiversiteit door het teniet doen van het onduurzame deel van het milieugebruik en het herstellen van resterende schades; c) als het bedrag dat de wereldbevolking bereid zou zijn voor dat herstel te betalen (de zogenaamde totale economische waarde). De schattingen lopen uiteen van 21 tot 72 miljard US dollar in 2008.¹⁴⁵ De hoogste schatting is zelfs groter dan het Bruto Wereld Product in dat jaar, 58 miljard dollar, wat theoretisch economisch onmogelijk is, maar daarmee wordt wellicht bedoeld dat de schade dan onbetaalbaar is. In ieder geval is ook de onzekerheid nogal groot. Ter vergelijking: een evenmin toelaatbare extrapolatie van het Nederlandse duurzame nationaal inkomen (DNI) naar wereldschaal zou uitkomen op 34 miljard dollar in 2008.¹⁴⁶

Mondiale ecosystemen gedegradeerd

Niet alleen in Nederland gaat het slecht met de natuur. Wereldwijd staan de ecosystemen steeds meer onder druk van de groei van de bevolking en de gestegen vraag naar natuurlijke hulpbronnen per hoofd van de bevolking. Volgens de Millennium Ecosystem Assessment (2005) zijn 15 van de 24 belangrijke mondiale ecosystem services (milieufuncties) al gedegradeerd of worden niet duurzaam gebruikt. De mondiale ecosystemen die deze functies ondersteunen zullen nog meer onder druk komen als de wereldbevolking tot 2050 verder groeit naar ongeveer 9 miljard mensen, zo'n 30 procent meer dan de wereldbevolking in het jaar 2000. Door armoedebestrijding en meer welvaart in ontwikkelingslanden zal de vraag naar natuurlijk hulpbronnen ongetwijfeld nog sneller groeien. Ook de mondiale voetafdruk van de inwoners van veel rijke landen groeit nog steeds.

Voorstellen voor ander beleid

Gezien de geschetste ecologische knelpunten is het duidelijk dat een andere oriëntatie van het beleid dringend noodzakelijk is, evenals het gebruiken van een dashboard van nieuwe indicatoren om het beleid in de gewenste richting van duurzaamheid te kunnen sturen.

- Bestaansvoorwaarden: De overheid zou primair moeten zorgen voor de continuïteit van de bestaansvoorwaarden voor het (goede) leven (ook het recht van volgende generaties), voor een eerlijke verdeling van de beperkte mondiale milieugebruiksruimte en hulpbronnen, en binnen deze voorwaarden voor een *level playing field*.
- Eerlijke concurrentie: De zorg voor een *level playing field* faalt op alle fronten. Men bepleit het wel in theorie (de vervuiler betaalt), maar de praktijk laat helaas zien dat bijvoorbeeld op energiegebied de fossiele/oude belangen/bedrijven nog steeds extra worden beschermd en geholpen, met als drogredenen belastinginkomsten en werkgelegenheid. En dus is van voldoende innovatie en van een eerlijke concurrentie geen sprake. Zie de 5,8 miljard subsidie per jaar voor het gebruik van fossiele energie¹⁴⁷. En in de landbouw zien we dat de gangbare landbouw de schadelijke neveneffecten op bijvoorbeeld het klimaat, de waterkwaliteit en bodemdegradatie niet hoeft te betalen en door te berekenen in de prijzen. Dat is dus gedurende vele jaren een zeer oneerlijke concurrentie voor de biologische landbouw. Al in 1989 verscheen een rapport van bureau Berenschot dat duidelijk maakte dat bij een *level playing field* de biologische landbouwproducten op de vrije markt voordeliger zouden zijn dan de gangbare. Ook het vliegen wordt nog steeds sterk bevoordeeld ten opzichte van het reizen met trein en bus, door onder andere de veel te goedkope kerosine. De vervuiler betaalt dus lang niet altijd; het is in veel sectoren nog steeds een loze kreet.
- Schade door import en export: Omdat we veel grondstoffen en producten importeren en ook exporteren zijn we mede verantwoordelijk voor de schade aan het milieu buiten onze landsgrenzen, die bij de productie en het gebruik van de door ons geïmporteerde en geëxporteerde producten ontstaat. De Nederlandse economie bedreigt zo 96 diersoorten in andere landen.¹⁴⁸

3.3 Gezinsconsumptie

Gemiddeld heeft de burger door de economische crisis minder te besteden: meer mensen worden werkzoekend, de contractlonen houden de inflatie niet bij en de meeste pensioenen nemen af. Daarbij worden de lasten verzwaard (onder andere de BTW-tarieven, gemeentelasten en pensioenpremies), blijven de huizenprijzen dalen, laten de aandelenkoersen een wisselend maar vaak niet al te positief beeld zien en is de spaarrente laag.

Echter, een deel van de afname van het (gezins)inkomen is terug te voeren op de toename van het aantal deeltijdwerkers, flexwerkers en ZZP'ers en niet op een afname van het uurloon.¹⁴⁹ Dat leidt wel tot een inkomensafname, maar veel mensen kiezen daar bewust voor. Dat is positief omdat men meer tijd aan gezin, mantelzorg of hobby's kan besteden. Minder werken resulteert dan in minder totale inkomsten en dus minder consumptie, maar ook in meer welzijn. Werken moet in een behoefte voorzien; er moet geen behoefte gecreëerd worden, bijvoorbeeld door een maximale hypotheeklening, zodat we zo veel mogelijk en betaald moeten werken.

De naoorlogse trend van de 48-urige, 6-daagse werkweek voor grotendeels mannen, ging over in een werkweek van gemiddeld ongeveer 31 uur, bij een arbeidsparticipatie van 75% van de mannen en 60% van de vrouwen tussen 15 en 65 jaar. Deze getallen betekenen niet dat vrouwen na de Tweede Wereldoorlog thuis op de bank zaten, integendeel. Huishoudelijk werk wordt echter niet zichtbaar gemaakt in het BBP, evenals vrijwilligerswerk. Deze uredaling van de werkweek en de evenwichtigere verdeling over mannen en vrouwen is goed voor het welzijn. De laatste jaren wordt de daling van het gemiddeld aantal uren per werkweek voornamelijk veroorzaakt door de vergrijzing, in combinatie met het feit dat oudere werknemers gemiddeld kortere werkweken maken dan jongeren.¹⁵⁰ De ongeveer 31-urige werkweek gaat echter gepaard met een hoge arbeidsproductiviteit per uur. Nederland behoort op dit punt tot de top in de EU.¹⁵¹

De 'vertrouwensindicatoren' blijven laag of dalen verder. Met name door het uitblijven van heldere en lange-termijn-ingrepen in de woningmarkt, het pensioenstelsel en de arbeidsmarkt. Maar ook door de relatieve inkomensafname, omdat niet direct beschikbare rijkdom (huizenprijzen, aandelenkoersen) relatief weinig invloed heeft op het uitgavenpatroon. De consument geeft minder geld uit aan luxe producten want hij/zij wil in de basisbehoeften kunnen blijven voorzien, ook in de nabije toekomst.

Het aantal huishoudens dat zegt moeilijk rond te kunnen komen is 45%.¹⁵² De belangrijkste redenen zijn hoge vaste lasten en een inkomensterugval. De hoge vaste lasten komen met name door de relatief hoge woonuitgaven in Nederland, in combinatie met de gemakkelijke en veelvuldige verstrekking van tophypotheekleningen in het verleden en de daaruit voortvloeiende restschulden op woningen. In Nederland dreigt vastgoed daardoor, net als in Spanje, een groot probleem te worden. Daarvoor is overigens vergeefs meerdere malen gewaarschuwd door de AFM, het IMF en de EU.

Door de onzekerheid over de toekomst is er, ondanks het gemiddeld lager te besteden bedrag, ook de afgelopen 5 jaar gespaard door alle leeftijdscategorieën. Eind 2011 hadden Nederlanders 360 miljard euro op bankrekeningen staan, 45 miljard meer dan in 2008.¹⁵³ Jongeren legden minder opzij dan ouderen maar dat valt vrij eenvoudig te verklaren uit de lagere lonen, hogere hypotheeklasten en hogere kinderkosten. Het belegd vermogen nam in die periode met 7 miljard af en de hypotheekschuld groeide met circa 50 miljard euro.

Door de geschetste ontwikkelingen neemt het gezinsconsumptievolume af. Daarbij wordt behoorlijk eenzijdig gekeken naar wat de Nederlanders minder besteed hebben in euro's. Dit consuminderen wordt in de standaard MEV als negatief bestempeld. Voor de 10% van de kinderen in Nederland die toch al opgroeit in armoede, volgens onze maatstaven (2012, de eerste Nederlandse kinderrechtenmonitor), is dat terecht. Maar mensen aanzetten tot het kopen van spullen die ze eigenlijk helemaal niet nodig hebben, en ze mogelijk verder in de financiële problemen brengen, zou toch geen doel mogen zijn. Ook minder energie gebruiken en gebruiksvoorwerpen delen in plaats van individueel aanschaffen, kan toch moeilijk als negatief bestempeld worden? Het zijn juist positieve ontwikkelingen in het perspectief van duurzaamheid.

Het is daarom ook merkwaardig te noemen dat veel regeringsvertegenwoordigers en economen (waaronder de minister van Financiën De Jager en het CPB) mensen proberen aan te zetten extra geld uit te geven aan producten die ze niet per se nodig hebben, want dat zou beter voor 'de economie' zijn. Daartoe werd het spaarloon vervroegd vrijgegeven, de Nationale Hypotheek Garantie verhoogd en een nationale sloopregeling ter stimulering van de verkoop van nieuwe auto's ingevoerd; geen duurzame ontwikkelingen!

Het blijkt dat mensen hun vrijgekomen spaarloon en vakantiegeld voor een belangrijk deel gebruiken voor het aflossen van schulden en het sparen voor mindere tijden. Dat wordt momenteel beschouwd als 'slecht voor de economie', maar is juist logisch en positief. Het veel gehoorde: 'We moeten zorgen dat de burgers weer vertrouwen krijgen zodat ze meer gaan consumeren' is ook slechts kortetermijndenken om de overheidscijfers aan de Europese normen te laten voldoen.

Het bovenstaande druist dus in tegen de richting waar we naar toe moeten, een solidaire en duurzame economie. Zoals blijkt uit het vorige hoofdstuk is consuminderen, recyclen en consumanderen¹⁵⁴ juist nodig, met dien verstande dat iedereen voldoende in de basisbehoeften kan voorzien en voldoende ontplooiingsmogelijkheden heeft.

3.4 Investerings

Voor de overheid zijn investeringen een belangrijk instrument om richting te geven aan ontwikkelingen in de samenleving. Het Begrotingsakkoord 2013 maakt een begin met het vergroenen van de economie door 200 miljoen euro te investeren in verduurzaming van de economie, onder meer voor energiebesparing en subsidie op zonnepanelen. De komende jaren zullen echter op veel meer gebieden investeringen nodig zijn om grote problemen als gevolg van klimaatverandering, oprakende grondstoffen en verspreiding van fijn stof in de lucht en toxische stoffen in het hele milieu te voorkomen. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om investeringen in openbaar vervoer, fietsinfrastructuur, efficiënter gebruik van grondstoffen, onder andere door recycling, ontwikkeling van substituten voor die grondstoffen, waaronder hernieuwbare energie, een elektriciteitsnet dat voldoende flexibel is om een sterk fluctuerend aanbod (van veel leveranciers van zonne- en windenergie) en de vraag aan te kunnen, en in scholing en onderzoek op deze gebieden. Dergelijke ontwikkelingen vinden al vier decennia plaats en gaan nog steeds door, maar de mogelijkheden voor het beperken van de belasting van het milieu door emissies en gebruik van grondstoffen (eliminatiemaatregelen) worden op te beperkte schaal benut. Daardoor blijft de afstand tot het duurzaam gebruik van het milieu groeien (uitgedrukt als het verschil tussen het huidige en het duurzame nationaal inkomen, zie figuur 2). Door dit proces komen echter ook doorlopend nieuwere en/of goedkopere eliminatiemaatregelen beschikbaar. Daardoor kon in de afgelopen twintig jaar steeds ongeveer de helft van de afstand tot het duurzaam milieugebruik worden overbrugd, ten koste van een relatief klein deel van het nationaal inkomen, namelijk ongeveer 10%.¹⁵⁵ Tijdens een geleidelijke, vastbesloten transitie naar een duurzaam milieugebruik kunnen de jaarlijkse kosten nog lager uitvallen, misschien zelfs ook in het laatste traject, al kan daar niet op worden gerekend.¹⁵⁶

Regionalisering

Omdat banken in de huidige recessie terughoudend zijn met het verstrekken van kredieten aan het bedrijfsleven, en het urgent is dat initiatieven van de grond komen die een duurzame samenleving bevorderen, is het aan te bevelen dat de overheid een Groene Investeringsbank opricht. Een dergelijke bank kan behalve overheidskapitaal ook privaat kapitaal aantrekken, en investeren in projecten die sociaal verantwoord en duurzaam zijn. Projecten kunnen bijvoorbeeld betrekking hebben op duurzame renovatie van woningen en bedrijven, zonnepanelen, aanleg van fietsroutes of fietsenstallingen, opknappen van achterstandswijken, stimuleren van stadslandbouw enzovoort. Regionalisering is een belangrijk aspect dat met dit soort projecten bevorderd kan worden; waarom zul je van ver halen wat ook dichtbij te produceren is? Niet alleen wordt dan op transport bespaard, ook wordt werkgelegenheid in de regio gecreëerd, de regionale economie versterkt en worden de veerkracht van en sociale samenhang in de regio bevorderd. Samenwerking met het regionale beroepsonderwijs geeft leerlingen goede kansen om na het halen van hun diploma een baan te vinden in deze projecten.

Financial Transaction Tax

In de MEV 2012 werd al gesignaleerd dat bedrijfsinvesteringen de afgelopen jaren relatief laag zijn. Enerzijds heeft dat te maken met de onzekere economische vooruitzichten, anderzijds met het feit dat in de financiële markten meer te verdienen valt. Ook niet-financiële bedrijven, zoals wooncorporaties, investeren dus liever daarin dan in de reële economie. Invoering van een *Financial Transaction Tax* maakt dit soort niet-productieve en speculatieve investeringen onaantrekkelijker, helpt te voorkomen dat geld uit de reële economie verdwijnt, en levert geld op dat kan worden gebruikt voor investeringen in een duurzame en solidaire samenleving.

3.5 Prijzen en lonen

Concurrentie drijft bedrijven ertoe zoveel mogelijk kosten te externaliseren. Schade die ze toebrengen aan het milieu of op sociaal gebied vergoeden ze niet of zo min mogelijk, wat betekent dat deze kosten ook niet tot uitdrukking komen in de prijzen die uiteindelijk aan de consument berekend worden. Doorberekenen van kosten betekent dat prijzen hoger worden en het reëel besteedbare inkomen dus lager wordt, maar ook dat milieuvriendelijker alternatieven relatief goedkoper worden. De overheid heeft hier dus veel mogelijkheden om een duurzame samenleving dichterbij te brengen. Zo geeft het PBL een overzicht van milieuschadelijke subsidies¹⁵⁷, vooral op fossiele brandstoffen, en schat dat die voor 2010 tussen de 5 en 10 miljard euro bedragen.

Het Begrotingsakkoord 2013 maakt een begin met het doorberekenen van milieukosten, en voert extra belastingen in ter waarde van 890 miljoen euro op energie om het gebruik van fossiele brandstoffen te beperken. Voor een deel gaat het hierbij trouwens om het afschaffen van subsidies, bijvoorbeeld op rode diesel, al wordt daarbij voor de beroepsscheepvaart weer een uitzondering gemaakt. Daarnaast wordt de onbelaste reiskostenvergoeding afgeschaft, helaas ook voor mensen die met het openbaar vervoer reizen.

Mocht de recessie spoedig afnemen of zelfs ten einde komen, dan ware het sterk aan te bevelen de zo ingezette transitie door te zetten door de zojuist genoemde belastingen langzaam te verhogen en tegelijk de belastingen op arbeid te verlagen.

Om te beginnen is een verhoging van de BTW op vlees en andere ongezonde voedingswaren wenselijk, gezien de grote gezondheids- en milieugevolgen van de hoge vleesconsumptie en de gezondheidseffecten van een te grote suikerconsumptie.

Het prijsmechanisme kan ook zijn werk doen in een systeem van verhandelbare emissierechten, zoals bijvoorbeeld voor CO₂. Een bezwaar daarvan is de bureaucratie die ervoor nodig is, en het gebleken risico dat er teveel rechten worden uitgedeeld, waardoor het systeem nauwelijks de bedoelde effecten heeft¹⁵⁸.

Niet alleen milieukosten moeten in de prijzen verdisconteerd worden, dit geldt ook voor sociale kosten. Veel producten kunnen hier goedkoop zijn door de hongerlonen en kinderarbeidlonen die worden betaald in de landen waar die producten vandaan komen, of omdat de productie gepaard gaat met aanzienlijke schade aan de gezondheid van de werknemers. Een veel grotere transparantie van en scherpere controle op de productieketens is nodig; bedrijven kunnen nu te gemakkelijk weggelaten worden met 'onbekendheid' over de omstandigheden waaronder producten die ze aangeleverd krijgen gemaakt worden.

Wat de lonen betreft stelt het Begrotingsakkoord voor 2012 en 2013 de nullijn vast voor de ambtenaren (exclusief onder andere de zorgsector). Omdat er wel inflatie is (schatting CPB 2,25% voor 2012 en 1,75% voor 2013) betekent dit in feite een achteruitgang. Dit is een riskante ontwikkeling, gegeven de toename in de klandizie die de voedselbanken en schuldhulpverlening signaleren. De reële minimumlonen en salarissen net boven het minimum zullen zeker op peil moeten blijven om problemen te voorkomen. Omdat vooral de ongelijkheid in vermogens de laatste jaren is toegenomen, lijkt het verstandig een verhoging van uitkeringen en overheidssalarissen op en net boven het minimum te betalen uit het verhogen van de vermogensbelasting. Wilkinson en Pickett laten in *'The spirit level'* (Penguin, 2010) zien dat maatschappijen waarin de ongelijkheid groter is, het op allerlei terreinen slechter doen (bijvoorbeeld gezondheid, levensverwachting, misdaad en onderwijs). Het is in ieders belang de ongelijkheid te beperken.

3.6 Arbeidsmarkt

Een belangrijke trend op de arbeidsmarkt is dat nog maar weinig mensen een vast contract krijgen. Het UWV meldt in haar jaarlijkse rapportage over 2011 zelfs een daling van 97% ten opzichte van 2010! Door politieke partijen voorgestelde hervormingen lossen het verschil in zekerheid tussen werknemers met een vast contract en werknemers met een tijdelijk contract op door de vaste contracten minder vast te maken. De flexibiliteit heeft echter ook nadelen: werknemers 'doen een klus' zonder zich betrokken te voelen bij het bedrijf, werkgevers zijn niet geneigd veel aandacht te besteden aan scholing en training, en binnen bedrijven blijft steeds minder kennis en ervaring over. Vooral jonge werknemers werden al geconfronteerd met een toekomstperspectief dat lang onzeker blijft. Naast strengere eisen van de banken zal dit één van de redenen zijn dat starters nauwelijks hypotheek kunnen afsluiten. De onzekerheid gaat nu ook voor oudere werknemers gelden. Een betere balans tussen vast en

tijdelijk werk is gewenst, en die balans zal mede gevonden moeten worden door een deel van de tijdelijke contracten 'vaster' te maken. Pensioenvoorzieningen en arbeidsongeschiktheidsverzekeringen zijn voor flexwerkers even belangrijk als voor werknemers met een vast contract.

Het goedkoper maken van arbeid is een belangrijke factor bij het vergroenen van de economie. In het Begrotingsakkoord 2013 is aangegeven dat de verhoging van de BTW vanaf 2013 in toenemende mate gecompenseerd zal worden door een lagere inkomstenbelasting, in het bijzonder voor werkenden met een lager inkomen. Dit beleid zal verder moeten worden doorgezet: aan de ene kant het doorberekenen van de werkelijke (milieu- en sociale)kosten in de prijzen, aan de andere kant het goedkoper maken van arbeid, niet alleen om meer mensen aan het werk te helpen, maar ook om werk dat nuttig is voor de samenleving 'rendabel' te maken, bijvoorbeeld in de zorg en reparatie van spullen. De vennootschapsbelasting kan dan omhoog, omdat bij lagere loonkosten de winsten omhoog gaan (niet alle uitgespaarde kosten zullen worden omgezet in nieuwe banen), en omdat die vennootschapsbelasting vergeleken met andere landen binnen Europa laag is.

De milieuproblemen waar we mee te maken hebben (klimaat, opraken energie en grondstoffen), zullen onvermijdelijk ook gevolgen hebben voor de arbeidsmarkt. Bijvoorbeeld eerlijke prijzen, lagere consumptie, meer reparatie en meer lokale productie, zullen leiden tot verschuivingen in de werkgelegenheid tussen verschillende sectoren. Zo zal de noodzakelijke transitie naar duurzaamheid tot gevolg hebben dat er een aanzienlijke vraag naar arbeid ontstaat door de geïntensiveerde ontwikkeling, productie en toepassing van milieugebruik-eliminierende technologie en door directe verschuivingen naar consumptie van minder milieubelastende producten.^{159,160} Anderzijds kan een kortere werkweek helpen mensen los te wrikken uit de cyclus van leven om te werken, werken om te verdienen, en verdienen om te consumeren. Meer tijd voor relaties, zorg, opvoeding, reparatie en (stads-)landbouw kan een meer ontspannen samenleving met een kleinere voetafdruk opleveren¹⁶¹.

Het CPB signaleert in het Centraal Economisch Plan 2012 dat het arbeidsaanbod in 2012 opmerkelijk is gestegen vergeleken met 2011. Jongeren die vanwege de crisis een extra opleiding hebben gevolgd komen nu toch op de markt, ouderen die bang zijn voor hun pensioen willen ook blijven werken of weer gaan werken. Tegelijk verwacht het CPB dat de werkgelegenheid zowel bij de overheid als bij bedrijven daalt. Een transitie naar duurzaamheid kan de werkgelegenheid zoals gezegd, weer doen aantrekken en ook een kortere werkweek kan helpen om meer mensen aan het werk te krijgen. Voor ouderen maakt die kortere werkweek het ook gemakkelijker het werken langer vol te houden. De Betaald/Onbetaalde Arbeid Quote (BOA), die aangeeft welk deel van het totaal aantal gewerkte uren wordt betaald, is een goed hulpmiddel om de gevolgen van sociaaleconomisch beleid te laten zien voor zowel de betaalde als de onbetaalde economie¹⁶².

3.7 Structurele hervormingen en maatregelen

De economische crisis heeft verschillende dimensies. In deze MEV+ benadrukken wij er daarvan drie: de ecologische crisis, de sociale crisis en de monetaire crisis. Zij worden alle drie gekenmerkt door een enorme omvang en hoge urgentie. Verregaande en structurele ingrepen zijn (ook) in de Nederlandse economie noodzakelijk en onvermijdelijk. Zij zullen ook gevolgen hebben voor de materiële welvaart van de Nederlanders. Dat kan ook om dat een aanzienlijk deel van deze welvaart schijnwelvaart is. De bepleite ingrepen zullen dan ook niet ten koste gaan van het welzijn van mensen, en zeker niet van onze bestaanszekerheid, integendeel juist.

- Ecologische hervormingen: er zal in Nederland een drastische vermindering van het milieugebruik moeten plaatsvinden om spoedig tot een rechtvaardige voetafdruk en dus een *Fair Earth Share* van de mondiale gebruiksruimte te komen. Daarvoor staan verschillende wegen open: het stimuleren van ecologisch zuinige vormen van produceren en bedrijfstakken met het gelijktijdig beperken van verspillende productie vormen en bedrijfstakken; omvangrijke investeringen in nieuwe technologieën; andere vormen van beprijzing (rekening houdend met ook de onbetaalde ecologische kosten); en directe vermindering van gebruik via onder andere consuminderen, hergebruik en recycling en ook consumanderen.
- Sociale hervormingen: herverdeling van het mondiale inkomen is eveneens dringend vereist, via onder andere: het sluiten van de belastingparadijzen zoals Nederland; andere vormen van beprijzing (ook rekening houdend met de onbetaalde sociale kosten); ingrijpen in de processen die leiden tot de omgekeerde ontwikkelingshulp, met het oogmerk die te stoppen; en directe herverdeling via cofinanciering van *social security floors* in ontwikkelingslanden.

- Monetaire hervormingen. Daarbij staat het drastisch inkrimpen van de geldhoeveelheid centraal. Deze maatregel dient vergezeld te gaan van het monopolie van alle geldcreatie bij de centrale bank; en ook van directe ingrepen in de financiële markten.
- Dit alles veronderstelt een veel actievere en sturende overheid, interveniërend in de markten, zorgend voor een *level playing field* en zich niet afhankelijk opstellend ten opzichte van die markten; een overheid ook die leiding geeft aan de transitie richting een duurzame en solidaire economie. Daarbij zullen verregaande bezuinigingen en belastingverhogingen onvermijdelijk zijn. Ook de Nederlandse samenleving ontkomt er niet aan haar verliezen te nemen. Het moet dan wel gaan om bezuinigingen die gestuurd worden door bovenstaande beleidslijnen. En dit alles onder de conditie van garantie van bestaanszekerheid in Nederland en drastische herverdeling van inkomens.

De nu volgende voorstellen zijn concretisering van deze hervormingen.

- Voor de ontwikkeling van het solidariteit- en duurzaamheidsbeleid wordt een planmatige aanpak gekozen per sector van de samenleving, zoals in Duitsland door Martin Jänicke¹⁶³ is voorgesteld, en ook wordt toegepast in het plan *One Planet Wales*, waarin voor elke sector de doelstellingen zijn uitgewerkt om te komen tot een *Fair Earth Share*. Zie ook het Plan voor een Duurzame en Solidaire Economie van het Platform DSE¹⁶⁴ en de visie van het *New Economics Foundation* (NEF) in Londen, op regionalisering en optimalisering.¹⁶⁵
- Verbeteringen van productieprocessen en consumptiepatronen, gericht op het verminderen van de milieudruk, worden met spoed geïntensiveerd, als onderdeel van de geplande transitie naar duurzaam milieugebruik. Het gaat om technische maatregelen, nieuwe ontwerpen en verschuivingen en krimp in het consumptiepakket, met name van fossiel energiegebruik, dierlijke voedselproducten en vlieg reizen. Een belangrijk doel is het structureel verkleinen van de Nederlandse Ecologische Voetafdruk met drie vierde, met als tussendoel minimaal de halvering van de huidige 6,3 mondiale hectares gemiddeld per persoon in 2030, zoals ook de Taskforce Biodiversiteit en Natuurlijke Hulpbronnen voorgesteld heeft.
- Naast het verduurzamen van ketens van allerlei producten wordt een volumebeleid ontwikkeld om het onrechtvaardig grote gebruik van mondiale hulpbronnen structureel tot duurzame en mondiaal evenredige proporties te verminderen.
- De prijzen moeten alle ecologische en sociale kosten (ook de onbetaalde), evenals de nieuwe schaarsteverhoudingen (tot uitdrukking komend in onder andere de Ecologische Voetafdruk) weerspiegelen en moeten progressief zijn met de toename van het gebruik van de hoeveelheid goederen. Systemen voor het beprijzen en quoteren van goederen en diensten worden ontwikkeld. Milieuschadelijke subsidies worden afgeschaft.
- Voer het 10-punten programma uit van veertig groene organisaties in Nederland (zie noot 136). Dit omvat de realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur – volgens het oorspronkelijke ontwerp - en de invoering van een goede natuurbeschermingswet. Herstel gedegradeerde gebieden. Maak de veertig organisaties (mede)verantwoordelijke voor de uitvoering hiervan.
- Naast de overconsumptie is de groei van de wereldbevolking een van de hoofdoorzaken van de overbelasting van de Aarde. Daarom wordt een duurzaam bevolkingsbeleid ontwikkeld, gericht op gemiddeld twee kinderen per ouderpaar en ook om de nog 220 miljoen ongeplande zwangerschappen per jaar terug te dringen, ook via het buitenlandbeleid.
- Tijdens een recessie daalt het consumentenvertrouwen: mensen geven minder uit. Dat is volgens de heersende opvattingen een probleem voor de economie, maar het geeft ook aan dat het mogelijk moet zijn een evenwicht van productie en consumptie te vinden op een lager niveau. Beleid moet erop gericht zijn een dergelijk evenwicht te bereiken zonder de negatieve effecten die de huidige recessie heeft. Indicatoren als de Ecologische Voetafdruk, het Duurzame Nationaal Inkomen en de *Index of Sustainable Economic Welfare* moeten een belangrijke rol spelen in dat beleid, evenals het niveau van de broeikasgasemissies.
- Arbeidsmarkt: er dient gekeken te worden hoe zoveel mogelijk mensen aan (deeltijd)werk geholpen kunnen worden door materieel gebruik in plaats van werk zoveel mogelijk te belasten. Dit kan door in de duurzame

energiesector een voorbeeld te nemen aan Duitsland en de initiatieven van woningbouwcoöperaties te omarmen en leveringsgaranties te faciliteren. Ook kunnen meer mensen aan de slag om huizen duurzaam te renoveren (naar energielabel A) en apparaten te repareren in plaats van sloop en vervanging. Daartoe dient de belasting op werk sterk verminderd te worden en die op grondstoffen en ruimte verhoogd. Door werkverdeling kunnen we in een duurzamere situatie langzaam maar zeker naar een 20-25-urige werkweek, naar het voorbeeld van NEF: *21-hours*. Dat geeft mensen meer mogelijkheden zich te ontplooien, tijd om met fiets of openbaar vervoer te reizen, tijd om spullen te (laten) repareren i.p.v. weg te gooien, om als vrijwilliger actief te zijn op school of in een sportclub, om huishoudelijke taken beter te verdelen, om burens of familie te helpen langer zelfstandig te kunnen wonen. Dat proces dient wel gekoppeld te worden aan betaalbare woningen (zie woningmarkt).

- Flexwerkers wordt meer zekerheid geboden: minimum uurloon, langduriger uitkeringen met verplichting tot om- of bijscholing, eenvoudige en betaalbare mogelijkheden om te zorgen voor pensioenvoorzieningen en arbeidsongeschiktheidsverzekeringen. Kosten van arbeid gaan omlaag, vennootschapsbelasting omhoog
- Consuminderen, recyclen en consumanderen. Carpoolen innoveren, gezamenlijke buurtschuurtjes voor reparaties en andere gedeelde oplossingen stimuleren. Daarbij dient berekend te worden hoe eerlijk en duurzaam onze uitgaven worden besteed. Elk jaar zou per uitgegeven euro de sociale rekening minder bij de veel armere delen van de wereldbevolking moeten komen te liggen. En het per uitgegeven euro terugdringen van de (milieu)kosten voor later in ons eigen leven en voor toekomstige generaties is zeker ook iets om na te streven. Er zijn voldoende mogelijkheden en indicatoren om hieraan vorm te geven.
- Regionalisering past hier goed bij. Stadslandbouw, volkstuinten en boerenmarkten worden gestimuleerd; veel productie kan weer dichterbij komen, al moet daarbij de juiste schaal worden gevonden (niet elk dorp zal zijn eigen PC's maken). Die regionalisering geldt ook internationaal. Landen produceren meer voor hun eigen bevolking, en niet, zoals nu vaak wordt afgedwongen door IMF en Wereldbank, in eerste instantie voor de export. Dit alles betekent kortere productieketens met minder transport, en meer zeggenschap van de lokale bevolking over wat en hoe er geproduceerd wordt. De rol van de WTO wordt kleiner, landen beslissen zelf of ze willen exporteren en importeren, en onder welke voorwaarden. Ook moeten landen importheffingen kunnen opleggen, zeker als producten elders worden geproduceerd met subsidies (denk aan de landbouwsubsidies), of met schadelijke gevolgen voor mens en milieu. Lokale economieën worden versterkt via deze projecten, regionaal beroepsonderwijs wordt daar nadrukkelijk bij betrokken. Productie, niet alleen van voedsel, gebeurt zo dicht mogelijk bij de plaats waar een product wordt gebruikt.
- Zeggenschap over productie leidt ook tot een verdere democratisering binnen bedrijven. De afgelopen jaren hebben aangetoond dat teveel zeggenschap ligt bij eigenaars/aandeelhouders, en dat die zich vaak teveel lieten leiden door financieel gewin op korte termijn, terwijl hun inhoudelijke betrokkenheid minimaal was. Werknemers krijgen meer invloed op de gang van zaken in een bedrijf, niet alleen op arbeidsomstandigheden, maar ook op strategische beslissingen voor het bedrijf.
- Gezonder en bewuster eten. Gezondheid vindt de Nederlandse burger het allerbelangrijkst. Ondanks de lagere bestedingen zijn de uitgaven aan *fair trade*- en duurzamer geproduceerde producten en ook regionale producten toegenomen. Maar dit zou nog veel samenhangender kunnen worden gestimuleerd. Minder verspillen, door het houdbaarheidsdatum-systeem inzichtelijker te maken, door ongezonde producten duurder te maken (bijvoorbeeld hoger BTW-tarief, zie Denemarken), een vleestax in te voeren, door regionaler produceren te stimuleren (zoals Uit je eigen stad Rotterdam, Marqt, Lekker Utrechts, boerenmarkten). Hierdoor gaat de burger bewuster met voedsel om en krijgt hij/zij er weer meer gevoel bij. Dit leidt tot lagere gezondheidszorgkosten, meer dierenwelzijn en een lagere milieubelasting.
- Energie: het kabelnetwerk en daarmee het leveren van duurzame energie dient geflexibiliseerd te worden. Nederland behoort met een percentage van 3,8 % hernieuwbare energie tot de achterhoede van alle EU-landen. Universiteiten zouden hierin, net als in andere maatschappelijke vraagstukken, een pragmatische rol moeten krijgen: hoe verduurzamen we onze energieconsumptie? Geen geld meer voor ongewisse, onduurzame en weinig banen opleverende lobby projecten als kernenergie.¹⁶⁶ Eigen zonnepanelen met plaatsings- en onderhoudservice; creëert banen en heeft ook een positief sociaalpsychologisch effect (bewustwording en kostenreductie).

- De bijna 6 miljard euro aan subsidie voor het gebruik van fossiele brandstoffen wordt gestopt. Verdere exploratie naar nieuwe fossiele energiebronnen wordt gestopt, waaronder de risicovolle zoektocht naar het onconventionele schalie- en steenkoolgas. Alles wordt op alles gezet om – mede door forse energiebesparing - de transitie naar echt duurzame energiebronnen te realiseren, zoveel mogelijk voor 2050, omdat alleen dan nog de kans bestaat dat we mondiaal gemiddeld onder de maximaal 2° Celsius opwarming van de Aarde kunnen blijven, en daarmee de risico's op (nog) grotere humanitaire drama's en grote materiële schade kunnen beperken. In Nederland kan het.¹⁶⁷ Energiebesparing is een belangrijk doel in verband met het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen. Dat kan bijvoorbeeld via isolatieprogramma's, het bevorderen van gebruik van fiets en openbaar vervoer, en de installatie van zonnepanelen en windmolens.
- Woningmarkt: er zijn veel mismatches binnen de woningmarkt, zoals blijkt uit het rondpompen van subsidies, de problemen bij woningcorporaties als Vestia, hypotheekverstrekkers gericht op hoge hypotheeksommen en niet op aflossing en draagkracht van de burger, met grondprijzen speculerende gemeentes, discutabele winsten bij projectontwikkelaars en het gebrek aan doorstroming in de sociale woningbouw. Huizen in Nederland zijn kunstmatig significant duurder dan in de ons omliggende landen. De woningcorporaties, banken en gemeenten dienen zich weer te focussen op hun primaire taken, en de beschikbare woningen en bedrijfsruimten moeten aangepast worden aan de wensen van de huidige bevolking. De woonlasten kunnen verminderd te worden door te kijken naar de ons omringende landen en renovatie/verbouwing goedkoper te maken (lagere belastingen op arbeid).
- Koop als overheid zoveel mogelijk *fair trade* en duurzaam in. Stel nu ook voor de vrije markt minimumeisen aan brandstoffen, hout, papier, bouwmaterialen, ertsen, katoen et cetera.
- De bio-industrie bedreigt naast het dierenwelzijn en het milieu ook de volksgezondheid, zie onder andere de problemen met de antibioticaresistentie, de Q-koorts, de EHEC bacterie, de gekke koeienziekte en de vogelgriep. Een convenant van supermarkten is hoopgevend, maar de overheid zou ook hier strengere minimumeisen moeten stellen en bewaken.
- Recreatie en cultuur. De burger geeft aan beide erg belangrijk te vinden. Dus parken en natuurbeleving stimuleren. Vooral voor kinderen is het voor hun gezondheid noodzakelijk met levende natuur in aanraking te komen. De cultuursector wel hervormen maar niet vernietigen.
- De *Financial Transaction Tax* kan geld opleveren om te investeren in een duurzame en solidaire economie, en bovendien helpen de omvang van de financiële sector te reduceren. Die omvang is veel te groot ten opzicht van de reële economie. Bij transacties die voor de reële economie echt van belang zijn, speelt de hoogte van deze belasting geen wezenlijke rol; bij transacties die alleen bedoeld zijn om een minieme winst te maken, bijna zonder dat de handelaar weet waarin hij handelt, kan de belasting wel als remmende factor dienen.
- Naast het BBP worden andere indicatoren zoals de Ecologische Voetafdruk, Duurzaam Nationaal Inkomen, Index van Duurzame Economische Welvaart (ISEW), Human Development Index, en de Betaald/Onbetaalde Arbeid Coëfficiënt als richtsnoer gebruikt om de gevolgen van beleid te meten.
- Een Groene Investeringsbank wordt opgericht, om projecten te financieren die sociaal en duurzaam zijn.

4 Begroting en koopkracht

The part played by orthodox economists, whose common sense has been insufficient to check their faulty logic, has been disastrous to the latest act.

J. M. Keynes (1936)

‘Framing’ behoort tot de populaire Haagse gebruiken. Door een eigen *frame* te maken probeer je politieke opponenten in dat *frame* – in die manier van kijken, van redeneren – mee te laten denken. Merkwaaardig genoeg wordt bij politieke discussies over de begroting slechts zelden vertrokken vanuit een algemeen politiek *frame*. De financiële kaders zijn bepalend voor de kijkwijze. Een werkelijk duurzaam en solidair politicus kijkt voor het opstellen en beoordelen van begrotingen ook naar natuurwaarden, naar menswaarden, naar de bijdrage aan duurzaamheid op langere termijn (vermindering energieverbruik, grondstoffengebruik, verlaging CO₂-uitstoot en zo voorts), en naar de bijdrage aan mondiale bestaanszekerheid. Wat betreft koopkracht wordt overigens meestal wel een politiek *frame* gebruikt – in termen van meer of minder sociaal – maar dit wordt zelden gekoppeld aan duurzaamheid. Door dus op een andere wijze te kijken naar de begroting en koopkracht, kom je ook uit op investeringen, hervormingen, herverdelen en bezuinigingen, gekoppeld aan dematerialiseren maar vanuit het lange termijn *frame* van een duurzame en solidaire economie.

4.1 Duurzame en solidaire hervormingen

Het Europese begrotingskader ligt al sinds 1997 vast in twee verordeningen die samen het stabiliteits- en groeipact (SGP) vormen. In dit SGP werden ook de normen vastgelegd van 3% feitelijk tekort van het BBP en 60% schuld van het BBP. Maar, zo stelt De Algemene Rekenkamer terecht: ‘De toetsing aan deze begrotingsregels is echter een politieke, want op aanbeveling van de Europese Commissie bepaalt uiteindelijk de Raad of lidstaten zich aan de normen houden’¹⁶⁸. Deze regelingen zijn verfijnd in het zogenaamde ‘Six pack’ dat in december 2011 is aangenomen. Het meest opvallende aan deze begrotingsdisciplinerende zijn de schijnbare geobjectiveerde (pseudowetenschappelijke) neoliberale uitgangspunten die op de volgende punten neerkomen.

- Uitgaan van het begrotingskader zonder duidelijk rekening te houden met de historisch ‘bewezen’ positieve effecten van een Keynesiaans stimuleringsbeleid. Daardoor komen veel maatregelen neer op het versterken van recessieve tendensen.
- Weliswaar wordt in veel uitingen van de Raad en van de Commissie van de EU de noodzaak tot hervormingen genoemd. Maar, dit zijn hervormingen in de zin dat de arbeidsmarkt hervormd moet worden, zoals versoepeling van ontslagregels. Hervormingen in de zin van investeringen in duurzame energie of in belastingverschuiving naar meer belasting op grondstoffenverbruik worden steeds niet genoemd. Dan hebben we het nog niet over hervormingen die de oorzaak van de diverse financiële crises aanpakken, ofwel de hervormingen van het financiële bestel: de banken en kredietverlening. En evenmin hervormingen gericht op garantie van mondiale bestaanszekerheid.
- Het BBP is het uitgangspunt voor het berekenen van de landelijke welvaart en economische groei is het belangrijkste streven.

In Nederland is door de regering Rutte en vervolgens in het Lente- of voorjaarsakkoord steeds de meeste aandacht gegeven aan het realiseren van de 3%-norm. In het akkoord is dit uitgangspunt gehandhaafd en zijn er over de neoliberale uitgangspunten van de nu demissionaire regering Rutte enkele sociale en ecologische sausjes gegoten, want van een echt stimulerings- of investeringsbeleid is geen sprake. Dat neemt overigens niet weg dat het akkoord een doorbreking te zien geeft van de eerder starre politieke verhoudingen en de morele schatplichtigheid van Rutte c.s. aan het gedachtegoed van Wilders.

Dat de absolute 3%-norm ook in de EU politieke rekbaarheid heeft, blijkt onder meer uit de opmerkingen van Juncker, de voorzitter van de ministers van financiën van de Eurolanden: De Eurolanden hebben een ‘onwankelbare

wens' om Griekenland bij hen aan boord te houden. 'In uitzonderlijke omstandigheden' wil voorzitter Jean-Claude Juncker zelfs niet uitsluiten dat er over oprekking van de Griekse doelstellingen gesproken wordt'¹⁶⁹. Zo lang er echter geen oplossingen gekozen worden die een stabiele en solidaire ontwikkeling mogelijk maken zal het blijven rommelen.

Naast het Europese begrotingskader zijn de specifiek Nederlandse omstandigheden wat betreft onroerend goed en pensioenen van belang. Bij het onroerend goed vormen de particuliere huiseigenaren met relatief hoge schulden ten opzichte van de waarde van hun huis een probleem. Bij dalende huizenprijzen (zoals kan worden verwacht) bestaat de kans dat de waarde van de hypotheekschuld hoger wordt dan de waarde van het huis. Gedeeltelijke aflossing om de waarden weer in goede verhouding te krijgen is vaak geen optie. Als daar nog bij komt dat huiseigenaren werkloos worden, dan worden de uitzichten hopeloos. Ook de investeerders in bedrijfsgebouwen verkeren in zwaar weer. Door de grote leegstand als gevolg van slechte conjunctuur-vooruitzichten en door overcapaciteit dreigen investeerders (die tenminste gedeeltelijk met geleend geld hebben geïnvesteerd) in grote problemen te komen. Door het rigide vasthouden aan dekkingspercentages van de pensioenfondsen worden op grote schaal pensioenen gekort. Vele gepensioneerden hebben daardoor te maken met koopkrachtverlies.

Deze ontwikkelingen zijn onderdelen van een economische trend, die moeilijk te duiden is als een conjunctuur. Velen verwachten (hopen?) dat na 2012 het BBP weer zal gaan groeien (CPB, EU, OESO). De complexiteit van de huidige crises zou echter ook kunnen duiden op een situatie van langdurige stagnatie, zoals Japan die al 20 jaar kent. Dat houdt in dat de groei zich beweegt tussen plus een half procent en min een half procent.

Zeer kort de factoren die daarbij een rol spelen:

- Bezuinigingen door het Rijk en lagere overheden leiden onder meer tot vraaguitval, vooral in de bouwsector.
- De geringere middelen van gemeenten komen daarnaast extra in de knel doordat grondposities kosten meebrengen en er geen grond meer uitgegeven wordt en er dus ook geen leges ontvangen worden.
- Groeiende werkloosheid, waarbij door bovenstaande bezuinigingen het aantal banen bij het openbaar bestuur het sterkst daalt.
- De inflatie in 2011 bedroeg 2,3%. Voor mensen met schulden betekent dat een relatieve daling van hun schuld; voor mensen met een vast inkomen is het een daling van het besteedbaar inkomen.
- De crisis in het onroerend goed leidt tot het inzakken van alle bouwactiviteiten.
- De investeringen in het algemeen vertonen een daling.
- De consumptie daalt. Het consumentenvertrouwen geeft daar ook blijk van. Daarbij moet wel rekening gehouden worden met beïnvloeding door de media¹⁷⁰.
- De uitvoer blijft (als we de doorvoer uit dit cijfer halen) licht stijgen. Voor de korte termijn lijkt dit positief, maar voor een levensvatbare duurzame en solidaire economie is afhankelijkheid van export geen na te streven positie.

We zijn voor een structureel evenwicht op de rijksbegroting. Dat betekent dat er op langere termijn evenwicht moet zijn tussen inkomsten en uitgaven van het Rijk (en daaronder ressorterende instituties), maar zoals in de inleiding van dit hoofdstuk wordt benadrukt: vanuit de politieke kijkrichting van een duurzame en solidaire economie. Deze formulering impliceert dat er tijdelijk tekorten of overschotten mogelijk zijn. Tekorten zijn alleen dan acceptabel als deze voldoen aan de volgende drie criteria.

- Ze dienen om onaanvaardbare maatregelen in de sociale sfeer te vermijden. Bijvoorbeeld een te snelle afbouw van zorgarrangementen zonder acceptabel alternatief.
- Ze dienen voor investeringen in duurzame economische structuren.
- Er moet een reëel uitzicht zijn op herstel van het begrotingsevenwicht op middellange termijn.

4.2 Alternatieven

Een transitie naar een duurzame en solidaire economie (DSE) kost tijd en geld. Er moet geïnvesteerd worden in nieuwe systemen; er moet overlegd worden; er moet gereorganiseerd worden. Dit zijn noodzakelijke hervormingen (zie punt 1). Om dit in ontwikkeling te kunnen zetten is er maatschappelijk draagvlak nodig. Ook dat kost overleg en hervormingen. We spreken dan van maatschappelijke voorwaarden (zie punt 2). Daarnaast zijn er diverse mogelijkheden die nu al toegepast kunnen worden. Dit zijn mogelijkheden die bijdragen aan een DSE met (sociale, economische of technologische) eigenschappen die ‘op de plank liggen’ en meteen toepasbaar zijn (zie punt 3).

1 Noodzakelijke hervormingen

Met als doel een *Steady State Economy*, in de betekenis die Herman Daly er aan gaf, hebben we een hele weg te gaan. We moeten om te beginnen ons realiseren dat dit in Nederland alleen mogelijk is als we een begin maken met het verschuiven van materiële naar materiaalzuinige consumptie en investeringen. Tot deze materiaalzuinige wereld rekenen we een aanzienlijk grotere consumptie van cultuur, zorg, recreatie en gemeenschapsactiviteiten. Daarmee verminderen we het gebruik van grondstoffen, niet-duurzame energie en zoeken we naar een nieuw evenwicht tussen staat, markt en samenleving. In onze oproep aan politieke partijen voor de verkiezingen van 12 september 2012: ‘Samen werken aan de grote transitie’¹⁷¹ presenteren we negen clusters van maatregelen. Daarbij geven we ook aan dat het van belang is bij het opzetten van noodzakelijke hervormingen niet alleen de financiële en economische crisis aan te pakken, maar ook de klimaatcrisis, de milieuvervuiling en de dreigende schaarste aan voedsel, drinkwater, energie en grondstoffen, en zeker ook de steeds groter wordende mondiale kloof tussen arm en rijk. We noemen een aantal – niet uitputtend- van de door ons voorgestelde hervormingen.

- Particulier initiatief waar dit kan; overheid waar dit moet. De neoliberale wind van de afgelopen decennia heeft ervoor gezorgd dat marktwerking het leidende organisatiebeginsel van onze samenleving is geworden. Kerntaken van de overheid zijn de afgelopen jaren op grote schaal uit handen gegeven. Delen van het onderwijs, de zorg, de huisvesting, maar ook de energievoorziening en het openbaar vervoer zijn overgelaten aan oncontroleerbare zelfstandige bestuursorganen, maatschappelijke instellingen en private partijen. De afstand tussen beleid maken en beleid uitvoeren is steeds groter geworden. In weerwil van het streven bureaucratie te verminderen heeft dit eerder geleid tot een toename van de controle-, verantwoording- en toezichtbureaucratie (met ook nog als belangrijk nadelig neveneffect het afnemen van de motivatie en arbeidsvreugde van veel werknemers). Energieproductie bijvoorbeeld is te belangrijk voor een duurzame samenleving om aan winstmaximalisatie over te laten. Dat de overheid minder efficiënt zou zijn dan de markt is vooral een ideologische stelling.
- De ontwikkeling van een regionale economie, van een regionale energie- en voedselvoorziening, van een regionale infrastructuur en van een sterkere regionale bestuurlijke oriëntatie is al op gang gekomen en moet verder gestimuleerd worden. Veel producten kunnen veel beter regionaal gemaakt worden. Dat geldt zeker (maar niet alleen) voor de productie van groente en fruit. De voorziening daarvan moet maximaal geregionaliseerd worden, dus in de eigen regio voortgebracht. Dat maakt de keten korter, maakt de productie direct zichtbaar voor de consumenten, maakt het sluiten van de mineralenkringloop mogelijk en leidt tot besparingen op vervoer en eerlijker prijzen voor boeren. Bovendien zullen ontkaveling en biologische landbouw bijdragen aan de biodiversiteit.
- Ook de energieproductie kan goed de regio als basis hebben. Het ruimtelijk beleid, de organisatie van de zorg, het beter sluiten van kringlopen (afval, materiaalgebruik); regionaal economisch beleid speelt in op de kansen van krimp, met name in sectoren als natuur, recreatie, zakelijke dienstverlening, creatieve industrie en zorg. Daarbij kunnen complementaire geldsystemen met een regionale basis de regionalisering van de economie faciliteren.
- Banken dienen terug te keren naar hun oorspronkelijke functie van intermediair tussen spaarders en investeerders. De geldcreatie moet aan banden gelegd worden en in dienst staan van de reële economie. Een streng toezicht is nodig op het functioneren van banken en hun producten. Het streven naar superwinsten en bonusmaximalisatie werkt onduurzaam gedrag in de hand. Een bescheiden rente en langdurige participaties zijn betere uitgangspunten. Zulke banken zijn ook nodig voor een duurzame doorbraak. Het scheiden van nuts- en zakenbankieren is een goed begin. Invoering van een nieuwe

nationalisatiewet moet de overheid in staat stellen om in uitzonderlijke omstandigheden banken te nationaliseren, bijvoorbeeld als de rekening voor de belastingbetaler te hoog dreigt op te lopen.

- Vergroening van het belastingstelsel.
- Nederland gaat zich weer in de voorste linies opstellen bij de noodzakelijke hervormingen van internationale instituties als: IMF, Wereldbank, WTO en andere neoliberale instellingen. Hierbij dient een verschuiving van marktbelangen naar duurzame en sociale belangen plaats te vinden.
- Van belang is vooral dat er nieuwe maatregelen ontwikkeld en uitgetoetst worden die de verduurzaming van de economie bevorderen en maatregelen die een verdere uitwoning van de Aarde tegengaan.
- Er moet gewerkt worden aan een drastische herverdeling van de mondiale welvaart. Daarvoor zijn minstens drie wegen te volgen: tegengaan van alle vormen van de omgekeerde ontwikkelingshulp (waaronder de *illicit financial flows*); eerlijke prijzen in de wereldhandel die uitdrukking zijn van alle sociale en ecologische kosten (ook de onbetaalde) en tevens uitdrukking zijn van de schaarsteverhoudingen; en directe financiële herverdeling via het meefinancieren van mondiale stelsels van bestaanszekerheid. Tevens is bestaanszekerheid een belangrijke voorwaarde om de groei van de wereldbevolking af te remmen.

2 Maatschappelijke voorwaarden

Het moet voor de burgers van Nederland aantrekkelijk gemaakt worden om mee te werken en om actieve steun te geven aan een transitie naar een DSE. We menen dat voor dit draagvlak drie groepen van instrumenten belangrijk zijn:

- Op verschillende terreinen moet gezocht worden naar zekerheden waardoor mensen de grote stap durven maken naar een DSE. In een *steady state economy* vragen we mensen om niet langer een groeiend inkomen na te streven. We denken dat dit alleen kan als de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen én als de besteedbare inkomens gelijkmatiger worden. Nederlands beroemdste econoom Jan Tinbergen gaf al aan dat het contraproductief is voor een bedrijf als de verhouding tussen het laagste en hoogste inkomen groter is dan 1:5¹⁷². Er zijn steeds meer onderzoekers die ook de maatschappelijke onproductiviteit aangeven van inkomensongelijkheid.
- Inkomens- en werkzekerheid vormen een tweede centraal onderwerp. Door aanzienlijk korter te gaan werken, in combinatie met herverdeling van werk en aanvullende regelingen als bij- en omscholing, ontstaat ruimte voor onbetaalde maatschappelijke activiteiten en het verhoogt de baanzekerheid. De combinatie van vele regelingen voor inkomensoverdrachten (van bijdragen aan kinderopvang tot WAO- en WW-uitkeringen) komt een arbeidsloos- of basisinkomen al een heel eind in de buurt. Tegenwoordig wordt dit steeds vaker een Aarde-dividend genoemd, gebaseerd op een belastingverschuiving van arbeid naar gebruik van grond, grondstoffen en niet-duurzame energie.
- In de literatuur wordt vaak verwezen naar de zogenaamde 4 Es:
 - *Enable*: het ontsluiten, aantrekkelijk maken van alternatieven;
 - *Encourage*: het aanmoedigen, prikkelen;
 - *Exemplify*: overheid als voorbeeld (duurzaam aanbesteden en inkopen) en publiciteit voor goede voorbeelden;
 - *Engage*: mensen erbij betrekken.

In het algemeen is het bevorderen van actieve participatie belangrijk om de democratische besluitvorming te garanderen. Maar dat hoeft niet altijd op formeel democratische wijze. Ook zogenaamde democratische deliberatie met de direct betrokkenen kan zeer goed werken.

3 Meteen toepasbare maatregelen

De belangrijkste maatregelen voor een DSE zijn al eerder uitgedacht en vele malen beschreven. Politieke wil, leiderschap en een breed maatschappelijk draagvlak, tot uiting komend in een actieve opstelling van NGO's en burgerinitiatieven, zijn centrale voorwaarden om met deze maatregelen te kunnen starten.

De maatregelen:

- een groene investeringsbank
- stimulering van complementaire geldsystemen
- een nationaal duurzaam energiebeleid (w.o. invoering van een *feed-in*-systeem en aanleg van een elektriciteitsinfrastructuur op zee), met mogelijkheden voor regionale en collectieve aanpak
- afschaffing van alle subsidies op onduurzame energie
- een grootschalige actie voor duurzame renovatie van bestaande woningen en bedrijfsgebouwen
- invoering in de onderwijscurricula van alle onderwijsvormen van DSE-lesstof
- invoering van een nieuwe Natuurwet, zoals aangekaart door 40 natuurorganisaties¹⁷³
- een begin maken met vergroening van de belasting (minder belasting op arbeid, meer op het gebruik van grondstoffen, fiscale bevordering hergebruik, fiscale bevordering C2C-ontwerpen, laag Btw-tarief voor reparatiewerk, hoog Btw-tarief voor vleesconsumptie et cetera)
- controle op en handhaving van mensenrechten en op MVO in het internationaal zakendoen in het algemeen
- voorrang openbaar vervoer boven meer wegen
- hoge inkomens dragen meer bij aan de realisering van een DSE dan lage inkomens. Zoveel mogelijk regelingen worden gefiscaliseerd (koppelen aan inkomens, zoals AOW of premie ziektekosten)
- snelle invoering van een FTT en verbod op bonussen
- versterk internationale hulp gericht op duurzame energie, schoon water en duurzaam voedsel
- ontwikkel voorstellen voor een duurzaam bevolkingsbeleid
- de inkoopkracht van overheden wordt gebruikt om duurzame innovatie aan te jagen
- initiatiefvoorstellen in EU- en VN-verbanden voor mondiale herverdeling van welvaart
- flinke verruiming van de begrotingsgelden voor mondiale solidariteit en duurzaamheid

5. Aanbevelingen

5.1 Ecologisch

Mondiaal

- Verlaging gebruik biocapaciteit op langere termijn van de nu 150% tot minder dan 100%.
- Groei van het grondstoffengebruik stoppen en gebruik terugbrengen tot duurzame niveaus.
- Urgente noodzaak voor een ander beleid voor bescherming biodiversiteit.
- Een dashboard van nieuwe indicatoren om het beleid in de gewenste richting van duurzaamheid te kunnen sturen.
- Overheden moeten zorgen voor een eerlijke verdeling van de beperkte mondiale milieugebruiksruimte en hulpbronnen, en binnen deze voorwaarden voor een *level playing field*.
- Alles wordt op alles gezet om – mede door forse energiebesparing - de transitie naar echt duurzame energiebronnen te realiseren, zoveel mogelijk voor 2050, omdat alleen dan nog de kans bestaat dat we mondiaal gemiddeld onder de maximaal 2 graden Celsius opwarming van de Aarde kunnen blijven, en daarmee de risico's op (nog) grotere humanitaire drama's en grote materiële schade kunnen beperken.

Nationaal

- De belasting van het milieu door onze emissies van broeikasgassen, ons aandeel in de ontbossing en ons ruimtegebruik, samengewogen in de Ecologische Voetafdruk, zal met een factor 4 moeten krimpen. De oplossing ligt in een dematerialisering van de productie en consumptie met $\frac{3}{4}$, dus: investeren in technologie + regionalisering + consuminderen + quotering.
- Verbeteringen van productieprocessen en consumptiepatronen, gericht op het verminderen van de milieudruk, worden met spoed geïntensiveerd, als onderdeel van de geplande transitie naar duurzaam milieugebruik.
- Voor alle niet-duurzame importen wordt een volumebeleid ontwikkeld, gekoppeld aan de ontwikkeling van alternatieven.
- De realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur wordt met spoed voortgezet en afgerond om de weinige natuurlijke ecosystemen die we nog hebben niet nog verder te laten degraderen. Gedegreerde gebieden worden hersteld. De EHS wordt voorts versterkt volgens het oorspronkelijke ontwerp, om voldoende habitat voor inheemse soorten te creëren.
- Kinderen en natuur horen meer bij elkaar. Natuur is van cruciaal belang voor hun gezondheid, kennis van de natuur en 'speelse' ontwikkeling.
- Verdere exploratie naar nieuwe fossiele energiebronnen wordt gestopt, met name de risicovolle zoektocht naar het onconventionele schalie- en steenkoolgas.
- De inkoopkracht van overheden wordt gebruikt om duurzame innovatie aan te jagen. Koop als overheid bijvoorbeeld zoveel mogelijk *Fair Trade* en duurzaam in.
- Maak een nationaal duurzaam energiebeleid (met onder andere de invoering van een *feed-in*-systeem en de aanleg van een elektriciteitsinfrastructuur op zee), met mogelijkheden voor regionale en collectieve aanpak.
- Correcte beprijzing van alle ecologische kosten, betaald en onbetaald.

5.2 Sociaal-economisch

Mondiaal

- Garantie bestaanszekerheid voor iedereen.
- De MDG's blijven onverminderd actueel.
- Precarisatie van arbeidsvoorwaarden is een belangrijk punt voor de ILO en andere internationale organisaties.
- Naast de overconsumptie is de groei van de wereldbevolking een van de hoofdoorzaken van de overbelasting van de Aarde (onze voetafdruk). Daarom wordt een duurzaam bevolkingsbeleid ontwikkeld, gericht op gemiddeld twee kinderen per ouderpaar en om de nog vele miljoenen ongeplande zwangerschappen terug te dringen, ook via het buitenlandbeleid.
- Internationaal wordt het stoppen van de '*land grabbing*' (w.o. *green grabbing*) een belangrijk beleidspunt.
- Er dient een einde te komen aan de netto-uitstroom van kapitaal uit ontwikkelingslanden (de 'omgekeerde ontwikkelingshulp').
- Snelle invoering van een Europese FTT.
- Verbieden handel en speculatie in derivaten.
- Onderzoek mogelijkheden van schuldreductie, bijvoorbeeld via het tegen elkaar wegstrepen van schulden en vorderingen.
- Noodzakelijke groei (i.v.m. armoede, onderwijs) in ontwikkelingslanden moet gepaard gaan met materiële beperkingen in ontwikkelde landen.
- Versterk en verbreed (voor wat betreft Wereldbank en IMF met meer invloed voor ontwikkelingslanden) democratische controlemechanismen.
- Creëer een nieuwe wereldmunt ter vervanging van de US \$.
- Ontwikkel een internationale '*social security floor*'.
- Verschuiving van de macht binnen ontwikkelingssamenwerking van instanties die neoliberal beleid versterken (IMF, Wereldbank etc.) naar NGO's en organisaties die zich inzetten voor de positie van mens en milieu.
- '*Ruggie Principles*' met betrekking tot MVO vastleggen als internationale voorwaarden om handel te drijven, niet slechts als richtlijn/aanbeveling.

Nationaal

- Bijdrage van Nederland aan mondiale herverdeling van 4 % BBP, via eerlijke prijzen, via stopzetten omgekeerde ontwikkelingshulp en via overdrachten voor de *social security floor*.
- Afschaffing van alle subsidies op niet-duurzame goederen en energie.
- Een verhoging van de BTW op vlees en andere ongezonde voedingswaren is wenselijk, gezien de grote gezondheids- en milieugevolgen van de hoge vleesconsumptie en de gezondheidseffecten van een te grote suikerconsumptie.
- Een betere balans tussen vast en tijdelijk werk is gewenst, en die balans zal mede gevonden moeten worden door een deel van de tijdelijke contracten 'vaster' te maken.
- Het goedkoper maken van arbeid is een belangrijke factor bij het vergroenen van de economie; vennootschapsbelasting kan dan omhoog.
- Bij een duurzaam sociaaleconomisch beleid past een kortere werkweek van bijvoorbeeld 20-25 uur.
- Het ontwikkelen van systemen voor het beprijzen en quoteren van goederen en diensten die worden geproduceerd en geconsumeerd met een grote voetafdruk.
- Nederland stelt in de internationale organisaties waarin het vertegenwoordigd is 'land grabbing' aan de orde om het aan banden te leggen.
- Nederland dient een einde te maken aan de mogelijkheden om als belastingparadijs of 'tax haven' te dienen.

- Banken dienen terug te keren naar hun oorspronkelijke functie van intermediair tussen spaarders en investeerders. De geldhoeveelheid moet worden ingekrompen. Geldcreatie moet in dienst staan van de reële economie. Geldschepping is voorbehouden aan DNB. Banken die too big to fail zijn, worden opgesplitst.
- Er moet een einde komen aan de financialisering van de maatschappij.
- Invoering van ‘country by country’-reporting.
- Flexibilisering van de arbeidsmarkt is geen oplossing.
- De aanbevelingen van de OECD-Economic Outlook worden overgenomen.
- De rechtvaardige beprijzing van alle sociale kosten, betaald en onbetaald.
- Het is in ieders belang de ongelijkheid te beperken. In een steady state economy vragen we mensen om niet langer een groeiend inkomen na te streven. We denken dat dit alleen kan als de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen én als de besteedbare inkomens gelijkmatiger worden.
- De combinatie van vele regelingen voor inkomensoverdrachten (van bijdragen aan kinderopvang tot WAO- en WW-uitkeringen) komt al in de buurt van een basisinkomen (ook wel Aarde-dividend genoemd), dat de problemen van de flexibilisering deels kan compenseren.
- Onderneem acties om geprivatiseerde ondernemingen (die sterk verbonden zijn met het algemeen maatschappelijk belang) weer terug onder democratische controle te krijgen.
- In een economische crisis mensen aanzetten tot meer consumptie is het paard achter de duurzaamheidswagen spannen. Nodig is vooral: consuminderen, recyclen en consumanderen, met dien verstande dat iedereen voldoende in de basisbehoeften kan voorzien en ontplooiingsmogelijkheden heeft.
- De komende jaren zullen op veel meer gebieden investeringen nodig zijn om grote problemen als gevolg van klimaatverandering, oprakende grondstoffen en verspreiding van fijn stof in de lucht en toxische stoffen in het hele milieu, te voorkomen.
- De overheid richt een Groene Investeringsbank op.

5.3 Politiek

Mondiaal

- De neoliberale agenda moet worden gestopt en uitwassen teruggedraaid.
- Mondiaal zijn diverse noodzakelijke aanvullende indicatoren op het BBP ontwikkeld, zoals de *Index for Sustainable Economic Welfare*-ISEW en de Ecologische Voetafdruk. Zonder deze andere zienswijzen is het mondiale BBP veel te optimistisch. Naast geldswaarden dient ook met menswaarden en natuurwaarden gerekend te worden.
- Zorg voor een versterking en een dynamisering van internationale instituties.
- Aanbevolen wordt de oprichting van een ‘*global sustainable development council*’ en het aannemen van duurzame ontwikkelingsdoelen, bijvoorbeeld het UNEP-plan van een *Green economy*.
- Regionalisering geldt ook internationaal. Landen produceren meer voor hun eigen regio en bevolking, en niet, zoals nu vaak afgedwongen wordt door IMF en Wereldbank, in eerste instantie voor de export. Dit alles betekent kortere productieketens met minder transport, en meer zeggenschap van de lokale bevolking over wat en hoe er geproduceerd wordt. De rol van de WTO wordt kleiner, landen beslissen zelf of ze willen exporteren en importeren, en onder welke voorwaarden. Ook moeten landen importheffingen kunnen opleggen, zeker als producten elders worden geproduceerd met subsidies (denk aan de landbouwsubsidies), of met schadelijke gevolgen voor mens en milieu.

Nationaal

- We moeten de weg inslaan naar een ‘*steady state economy*’.
- Met het verlaten van de neoliberale agenda moeten we de rol van de overheid opnieuw vaststellen: particulier initiatief waar dit kan, overheid waar dit moet.
- Er is een nieuwe politieke ruimte nodig voor langjarige transitieprocessen. Daartoe wordt onder meer een landelijke, transparante en toegankelijke transitiearena ingericht. Deze arena bevordert en bewaakt de

transitieprocessen, doet gevraagd en ongevraagd voorstellen aan overheden en aan de particuliere sector.

- De opname van de transitiedoelen in de grondwet en een constitutioneel hof dat ervoor waakt dat van deze doelen niet afgeweken wordt.
- Er komt een onmiddellijk einde aan alle privatiseringsplannen.
- Voor de ontwikkeling van het duurzaamheidsbeleid wordt een planmatige aanpak gekozen per sector van de samenleving.
- De ontwikkeling van een regionale economie, van een regionale energie- en voedselvoorziening, van een regionale infrastructuur en van een sterkere regionale bestuurlijke oriëntatie is al op gang gekomen en moet verder gestimuleerd worden. Ook de energieproductie kan goed de regio als basis hebben. Stadslandbouw, volkstuinten, boerenmarkten worden gestimuleerd, productie kan in het algemeen weer dichterbij komen, al moet daarbij de juiste schaal worden gevonden (niet elk dorp zal zijn eigen PC's maken). Stimulering van complementaire geldsystemen.
- Er dienen andere en aanvullende methoden te komen om de ontwikkelingen van de sociale en economische dimensies van Nederland beter te kunnen meten.
- Nieuwe veerkracht kan ontstaan door te werken aan lokale initiatieven, gericht op duurzaamheid, coöperatieve en op solidariteit gerichte netwerken als broodfondsen, coöperaties, eigen banken en lokale muntstelsels.
- Consequente toepassing van het subsidiariteitsbeginsel.
- Toepassing van de uitgangspunten van Vandana Shiva: *'Occupy Your Life'*.
- Ontwikkel mogelijkheden voor nieuwe directe democratische vormen en politieke deliberatie. In het algemeen is het bevorderen van actieve participatie belangrijk om de democratische besluitvorming te garanderen. Maar dat hoeft niet altijd op formeel democratische wijze. Ook zogenaamde democratische deliberatie met direct betrokkenen kan zeer goed werken.
- Naast de invulling van de 4 E's (zie H 4.2.1.c) krijgt voorlichting een grote urgentie.
- Naast het verduurzamen van de ketens van allerlei producten wordt een volumebeleid ontwikkeld om het onrechtvaardig grote gebruik van mondiale hulpbronnen structureel tot duurzame en mondiaal evenredige proporties te verminderen.
- Werknemers krijgen meer invloed op de gang van zaken in een bedrijf, niet alleen op arbeidsomstandigheden, maar ook op strategische beslissingen voor het bedrijf.
- We zijn voor een structureel evenwicht op de rijksbegroting. Tekorten zijn alleen dan acceptabel als deze voldoen aan drie criteria:
 - Ze dienen om onaanvaardbare maatregelen in de sociale sfeer te vermijden. Bijvoorbeeld een te snelle afbouw van zorgarrangementen zonder acceptabel alternatief.
 - Ze dienen voor investeringen in duurzame economische structuren.
 - Er moet een reëel uitzicht zijn op herstel van het begrotingsevenwicht op middellange termijn.

Lijst figuren en tabellen

Tabel 1: Groei van het BBP, wereld, regio's, landen, 2009-2014.....	13
Figuur 1 Ontwikkeling BBP Nederland 2008-2012.....	14
Figuur 2: Ontwikkeling van het Duurzaam Nationaal Inkomen en van het netto NI, Nederland, 1990-2005.....	15
Figuur 3: Ontwikkeling van de Index of Sustainable Economic Welfare, en van het BBP, Nederland, 1980-2008.....	15
Figuur 4: Ontwikkeling van het consumentenvertrouwen in Nederland, 2008-2012.....	16
Figuur 5: De AEX 2006-2012.....	16
Figuur 6: De ontwikkeling van de mondiale Ecologische Voetafdruk 1961-2008.....	17
Figuur 7: Ontwikkeling van de wereld olieproductie 1990-2035.....	17
Figuur 8: Ontwikkeling van de aantallen soorten 1700-2000: wereld, Europa, Nederland.....	18
Figuur 9: De Living Planet Index 1970-2008.....	18
Figuur 10: Ontwikkeling van de hoeveelheid CO2 in de atmosfeer, 1960-2012.....	19
Figuur 11: De verdeling van het wereldinkomen, 2000.....	20
Figuur 12: Het inkomen per hoofd van de bevolking, diverse regio's en landen, in verhouding tot dat inkomen van de Verenigde Staten, 1950-2007.....	20
Figuur 13: Ontwikkeling van de jeugdwerkloosheid 1991-2012, wereld.....	21
Figuur 14: Financiële stromen naar en uit de ontwikkelingslanden, jaargemiddelde 2002-2006.....	21
Figuur 15: Financiële instabiliteiten – Voorjaar 2012.....	22
Figuur 16: Ontwikkeling van de geldcreatie in Groot-Brittannië, 1960/2010.....	22
Figuur 17: Aandeel van de financiële sector in het BBP van de Verenigde Staten, 1850/2009.....	23
Figuur 18: Ontwikkeling van de reële winsten in de Verenigde Staten: financials versus non-financials, 1929-2009...23	
Figuur 19: Ontwikkeling van de Tier 1 ratio en leverage ratio van het Nederlandse bankwezen, 1998-2011.....	24
Figuur 20: Verwachte ontwikkeling van het wereld bruto product, zonder en met vergroening, 2010-2050.....	31
Figuur 21: Effecten van vergroening van de wereldeconomie op verschillende dimensies van mens en natuur.....	31
Figuur 22: Spreiding landen naar niveaus van sociale en ecologische duurzaamheid.....	32
Tabel 2: Nederland en de Human Development Index.....	33
Tabel 3: Positie Nederland in de EU, diverse ecologische categorieën.....	33
Figuur 23: Ontwikkeling van de mondiale broeikasemissies, 1970-2010.....	37
Figuur 24: Ontwikkeling van de broeikasemissies in Nederland, 1990-2014.....	38
Figuur 25: Bedreiging van soorten in Nederland, omstreeks 2000.....	41

Lijst van afkortingen

4 E's	Enable, encourage, engage, exemplify	MEV+	Macro Economische Verkenning plus
AEX	Amsterdam Exchange Index		Mondiale Duurzaamheid en Solidariteit
AFM	Autoriteit Financiële Markten	MVO	Maatschappelijk Verantwoord
AOW	Algemene Ouderdomswet		Ondernemen
BAU	Business As Usual	NCDO	Nationale Commissie voor Internationale
BBP	Bruto Binnenlands Product		Samenwerking en Duurzame Ontwikkeling
BIS	Bank for International Settlements	NEF	New Economics Foundation
BOA	Betaalde/Onbetaalde Arbeid Quote	NGO	Niet-Gouvernementele Organisatie
BP	British Petroleum	PBL	Planbureau voor de Leefomgeving
BRIC	Brazilië, Rusland, India en China	PDSE	Platform Duurzame en Solidaire Economie
BTW	Belasting over de toegevoegde waarde	Pp pd	Per persoon per dag
C2C	Cradle to Cradle	R&D	Research & Development/Onderzoek en
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek		Ontwikkeling
CFK	Chloorfluorkoolstofverbinding	Rio+20	Conferentie van de VN over Duurzame
CO ₂	Kooldioxide		Ontwikkeling 2012
CPB	Centraal Planbureau	SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
DNB	De Nederlandse Bank	SGP	Stabiliteits- en Groei Pact
DNI	Duurzaam Nationaal Inkomen	SOMO	Stichting Onderzoek Multinationale
DSE	Duurzame en Solidaire Economie		Ondernemingen
ECB	Europese Centrale Bank	UNEP	United Nations Environment Programme
EHS	Ecologische Hoofdstructuur	UN DESA	United Nations Department of Economic
EU	Europese Unie		and Social Affairs
EV	Ecologische Voetafdruk	UNICEF	United Nations Children's Fund
FED	Federal Reserve System	UWV	Uitvoeringsinstituut
FTT	Financial Transaction Tax		Werknemersverzekeringen
HDI	Human Development Index	VK	Verenigd Koninkrijk
HDR	Human Development Report	VN	Verenigde Naties
IHDI	Human Development Index gecorrigeerd voor ongelijkheid	VS	Verenigde Staten
ILO	International Labour Organisation	WB	Wereldbank
IMF	Internationale Monetaire Fonds	WHO	World Health
ISEW	Index of Sustainable Economic Welfare		Organization/Wereldgezondheids
IUCN	International Union for the Conservation of Nature	WIA	Organisatie
LDC	Least Developed Countries		Wet Werk en Inkomen naar
LPR	Living Planet Report	WNF	Arbeidsvermogen
LTRO	Longer-Term Refinancing Operations	WTO	Wereld Natuur Fonds
MDG	Millennium Development Goals/ Millenniumdoelen	WW	World Trade Organisation
MEV	Macro Economische Verkenning	WWF	Werkeloosheidswet
		ZZP'er	World Wildlife Fund
			Zelfstandige Zonder Personeel

Bronnen

Algemene Rekenkamer: *Begrotingsdiscipline en macro economisch toezicht* 2012

http://www.rekenkamer.nl/Publicaties/Dossiers/E/EU_governance_bij_bestrijding_economische_en_financi%C3%A9le_crisis/Begrotingsdiscipline_en_macro_economisch_toezicht.

Bakker, Nico: *AEX 2008 en AEX 2012*. Zie

http://www.telegraaf.nl/dft/goeroes/nicobakker/12091678/AEX_2008_en_AEX_2012.html.

Bureau de Helling: *Is hervorming van de arbeidsmarkt wel zo wenselijk?* <http://bureaudehelling.nl/artikel/is-hervorming-van-de-arbeidsmarkt-wel-zo-wenselijk>.

Bischoff, N.T., and R.H.G. Jongman, *Development of rural areas in Europe: the claim for nature*, Netherlands Scientific Council for Government Policy (WWR). -Gravenhage, 1993, Sdu Uitgeverij, 's.

Blacquière, T., G. Smagghe, C.A.M. van Gestel and V. Mommaerts, 'Neonicotinoids in bees: a review on concentrations, side-effects and risk assessment', *Ecotoxicology* 21 (2012).

Broek, Tijs van den: *Open Overheid*, TNO 2011.

http://www.tno.nl/content.cfm?context=thema&content=prop_publicatie&laag1=897&laag2=918&laag3=113&item_id=784.

Bijl, Rob e.a.: *De Sociale Staat van Nederland* 2011. SCP, 2011, <http://www.scp.nl/content.jsp?objectid=27981>.

CBS: *Economie licht gegroeid*. PB12-047 van 14 augustus 2012. Zie <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/727A56D9-9334-429D-8989-C6EF3EE578BE/0/pb12n047.pdf>

CBS: *Consument minder somber*. Conjunctuurbericht, donderdag 19 juli 2012. Zie <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/inkomen-bestedingen/publicaties/artikelen/archief/2012/2012-07-19-m10.htm>

CBS, PBL, WUR: *Compendium voor de Leefomgeving*. Den Haag, 25 juni 2012, Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Bilthoven, Planbureau voor de Leefomgeving en Wageningen, Wageningen UR.

www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl1052-Aantal-bedreigde-planten--en-diersoorten.html?i=2-1,

CBS, CPB, SCP, PBL: *Monitor Duuraam Nederland 2011*. Den Haag, 2011, CBS.

<http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/2011-a317-pub.pdf>.

Cornia, Giovanni Andrea: *Inequality Trends and their Determinants- Latin America over 1990-2010*. UNU, 2012, Working Paper No. 2012/09 http://www.wider.unu.edu/publications/working-papers/2012/en_GB/wp2012-009/files/87048562096144508/default/wp2012-009.pdf.

Currie C et al., eds. *Social determinants of health and well-being among young people. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2009/2010 survey*. Copenhagen, 2012, WHO Regional Office for Europe.

DARA: *Climate Vulnerability Monitor 2010: The State of the Climate Crisis*. DARA, 2010.

http://tckctck.org/files/CVM_2010_The_State_of_the_Climate_Crisis.pdf.

De Nederlandse Bank: *Bufferherstel, een kwestie van lange adem*. 2012 http://www.jaarverslagdnb.nl/jaarverslag-2011/ecmon.Buffers/aDU1044_Bufferherstel-een-kwestie-van-lange-adem-1.aspx.

De Nederlandse Bank: *Overzicht Financiële Stabiliteit – Voorjaar 2012*, Amsterdam 2012, DNB.

Denman, Kenneth L., Guy Brasseur: *Coupling between changes in the climate system and biochemistry*; IPCC Assessment Report 4 working group 1 hoofdstuk 7, 2007. http://www.google.nl/search?sourceid=navclient&aq=4&oq=Denman&hl=nl&ie=UTF-8&rlz=1T4DANL_nlNL238NL241&q=denman%2c+kenneth+l.%2c+guy+brasseur%2c+ipcc+assessment+report+4+working+group+1+hoofdstuk+7+coupling+between+changes+in+the+climate+system+and+biochemistry+2007&gs_upl=0101014074511111110&aqi=g4s1&pbx=1.

Devictor V., Van Swaay C., Brereton T., Brotons L., Chamberlain D., Heliölä J., Herrando S., Julliard R., Kuussaari M., Lindström, ., Reif J., Roy D.B., Schweiger O., Settele J., Stefanescu C., Van Strien A., van Turnhout C., Vermouzek Z., Wallis de Vries M., Wynhoff I., Jiguet F., 'Differences in the climatic debts of birds and butterflies at a continental scale'. In: *Nature Climate Change* (In press).

Drissen, Eric, Hanemaaijer, Eric, Aldert en Frank Dietz, 2011, PBL-notitie *Milieuschadelijke subsidies*.

http://www.duurzaamopweg.nl/uploads/media/20110914_PBL_Notitie_Milieuschadelijke_subsidies_-_500209001.pdf.

Dijk, Michiel van e.a.: *The Netherlands: a tax haven?* Amsterdam, 2006, SOMO.

Dijkstra, Giske: *De misverstanden rondom ontwikkelingshulp* EUR april 2009

<http://www.eur.nl/fsw/sofa/archief/sofaezine04/ontwikkelingshulp04/>.

EU ICS: *The burden of crime. European crime and safety survey 2005.*

<http://www.europeansafetyobservatory.eu/downloads/EUICS%20-%20The%20Burden%20of%20Crime%20in%20the%20EU.pdf>.

Euro RSCG worldwide: *This digital life*. Prosumer report vol.13, 2012. www.prosumer-report.com.

European Parliament/News: Parliament adopts ambitious approach on financial transaction tax 23.5.2012

<http://www.europarl.europa.eu/news/en/pressroom/content/20120523IPR45627/html/Parliament-adopts-ambitious-approach-on-financial-transaction-tax>.

Financieel Dagblad: *Griekse voorwaarden bespreekbaar*. FD 15 mei 2012 <http://fd.nl/economie-politiek/631471-1205/griekse-voorwaarden-bespreekbaar>.

Friends of the Earth: *Land, life and justice - How land grabbing in Uganda is affecting the environment, livelihoods and food sovereignty of communities*. Amsterdam / Kampala, 2012 pdf. <http://www.foei.org/en/resources/publications/pdfs/2012/land-life-justice/view>.

Fröberg, Kristina en Attiya Waris: *Bringing the billions back – How Africa and Europe can end illicit capital flight*. Forum Syd förlag, 2011, <http://www.forumsyd.org/upload/Bringing%20the%20billions%20back.pdf>.

George, Susan: *Abandon the Washington Consensus, forge the Istanbul Consensus* May 2011¹

<http://www.tni.org/article/abandon-washington-consensus-forge-istanbul-consensus>.

Global Humanitarian Forum: *The Anatomy of A Silent Crisis* 2009.

Goossens, J., *Plastic soep*, Rotterdam, 2009, Lemniscaat.

Greenham, Tony: *Peak money What does it mean?* London, 2012, NEF.

Griskevicius Vladas, Cantu Stephanie M en Van Vugt Mark. The Evolutionary Bases for Sustainable Behavior: Implications for Marketing, Policy, and Social Entrepreneurship. *Journal of Public Policy & Marketing*, Volume 31, Number 1, Spring 2012.

Heertje, Arnold: *Echte economie - Een verhandeling over schaarste en welvaart en over het geloof in leermeesters en leren*. Nijmegen, 2006, Valkhof Pers.

Heinberg, Richard: *Einde aan de groei – Ons aanpassen aan de nieuwe economische realiteit*, (Utrecht, 2011, Uitgeverij Jan van Arkel).

Heijningen, Hans van, en Lou Keune: *Vóór de Verandering – Alternatieven voor het neoliberalisme*. Amsterdam, 2000, XminY.

Higgins, Polly: *Eradicating Ecocide: Laws and Governance to Prevent the Destruction of our Planet*. London, 2010, Shephard-Walwyn. http://www.pollyhiggins.com/The_Book_.html.

Hoeven, Rolph van der: *De financiële mondialisering moet worden bijgestuurd*. In S&D, 9/10 2011.

Hudig, Kees: *Verslag Expertmeeting Ontwikkelingsbeleid en Mondiaal Bestuur*. PDSE, 2011,

<http://www.economischegroei.net/?p=3743>.

Hueting, Roefie: "Environmentally Sustainable National Income (eSNI): Asymmetric entries and other ways to improve information about economic growth", *Beyond GDP*, www.beyond-gdp.eu/download/Environmentally_Sustainable_National_Income.pdf, October 2011.

Hueting, Roefie: *Nieuwe schaarste en economische groei*. Amsterdam, 1974, Agon Elsevier; Engelse editie: Amsterdam, 1980, North-Holland Publishing Company.

Hueting, Roefie: "Three persistent myths in the environmental debate", *Ecological Economics* 1996.

Huige, John, en Lou Keune: *Plan voor een duurzame en solidaire economie*. Utrecht, Jan van Arkel / Platform DSE, 2011.

Huige, John en Lou Keune: *Which crisis? Which economy? Which strategy? – A discussion*. In: CLR News (European Institute for Labour research), no. 1 / 2012.

IEA: *World Energy Outlook 2010* International Energy Agency zie: www.iea.org.

ILO: *Global Employment trends for Youth*. Geneva, 2012 <http://www.ilo.org/global/research/global-reports/global-employment-trends/youth/2012/lang--en/index.htm>.

ILO: *Global Employment Trends 2012 – Preventing a deeper jobs crisis*. Geneva, 2012, ILO. Zie

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/—dgreports/—dcomm/—publ/documents/publication/wcms_171571.pdf.

ILO: *Global Employment trends for Youth*. Geneva, 2012, ILO.

ILO: *Social security for social justice and a fair globalization - Recurrent discussion on social protection (social security) under the ILO Declaration on Social Justice for a Fair Globalization*. Geneva, 2011, ILO.

ING Economisch Bureau. *Vergrijzing en emancipatie maken werkweek korter..* dd 17 november 2011, Amsterdam.

http://www.ing.nl/particulier/economisch-bureau/archief/archief-economische-berichten/2011/11/20111117_Vergrijzing_en_emancipatie_maken_werkweek_korter.aspx.

Jackson, Tim: *Welvaart zonder Groei – Economie voor een Eindige Planeet*. Utrecht, 2010, Van Arkel.

Judt, Tony: *Ill fares the land*. Penguin 2011.

Juffermans, Jan: *Nut & Noodzaak van de Mondiale Voetafdruk. Over de mondiale gebruiksruimte, duurzaamheid en mensenrechten*, Lemniscaat, 2006, e-boek op www.janjuffermans.nl.

Juffermans, Jan: *Mijn Hemel! Wat gebeurt er op Aarde?* E-boek op www.voetafdruk.eu/mijnhemel, Bostel, 2012, Voor Mondiale Duurzaamheid.

Kalma, Paul: *Makke Schapen – Over Volgzame Burgers en Vluchtige Politiek*. Bert Bakker, 2012

Kar, Dev: *Illicit Financial Flows from the Least Developed Countries: 1990-2008*. UNDP, 2011, <http://inec.usip.org/resource/illicit-financial-flows-least-developed-countries-1990%E2%80%932008>.

Keune, Lou, Tuur Elzinga en Theo Ruyter: *Meta Economische Verkenningen*. Amsterdam, 2006, XminY. <http://www.globalalternatives.nl/index.php?topic=MET>.

Keune, Lou, Jan Juffermans en Bart de Boer ed.: *Beter meten van welvaart en welzijn – Indicatoren voor een duurzame en solidaire economie*. PDSE, 2011.

Korten, David: *Beyond The Bubble Economy*.

KPMG: *Expect the Unexpected: Building Business Value in a Changing World (pdf)*.

Michel Kumhof, Romain Rancière: *Leveraging inequality* Finance & Development Dec.2010 <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2010/12/pdf/kumhof.pdf>.

Lenzen, M.e.a.: *International trade drives biodiversity threats in developing nations*. In *Nature* no. 486 (2012) <http://www.nature.com/nature/journal/v486/n7401/full/nature11145.html>.

Menke, Roland: *21cc Project Cost of Planet - A path to one \$-sustainability metric for the planet*. Rotterdam, 2010. Zie http://www.ecochicshop.nl/wp-content/uploads/21cc_Roland-Menke-NL.pdf

Monetativ : *Mission statement*. http://www.monetative.de/?page_id=71.

Money for nothing website. *Dexia's kunstmatige kapitaalverhogingen*. <http://www.money-for-nothing.nl/opinie/dexias-kunstmatige-kapitaalverhogingen>.

Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie: *Monitor Duurzaam Voedsel 2011*, , 2012 <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2012/06/06/monitor-duurzaam-voedsel-2011.html>.

Ministerie van Infrastructuur en Milieu. *Monitor Duurzaam Inkopen*. Den Haag, 2010. <http://www.pianoo.nl/duurzaaminkopen/monitor>.

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij: *Natuurbeleidsplan*. , 's-Gravenhage, 1990, Sdu Uitgeverij.

Ministerie van Veiligheid en Justitie. WODC. *Criminaliteit en rechthandhaving 2010*. Den Haag, 2011,

MVO Nederland: *Blik op MVO: Tien trends en ontwikkelingen*. 2012 <http://www.mvonederland.nl/trends>.

Natuur & Milieu 2011, *Ranking the Stars, Nederland in vergelijking met andere Europese lidstaten op het gebied van milieu, natuur en klimaat*. Stg. Natuur en Milieu, 2011, http://www2.natuurenmilieu.nl/media/278298/20111012-natuur_milieu-rapport-rankingthestars.pdf.

Natuurmonumenten: *Biodiversiteit*. <http://www.natuurmonumenten.nl/content/de-biodiversiteit-gaat-achteruit>.

Natuurmonumenten e.a.: *Het 10 puntenplan*. <http://www.natuurmonumenten.nl/content/het-10-puntenplan>.

NCDO Goede, Irene, Ruben, V Ruerd: *Nederlanders en Fairtrade*. Onderzoeksrapport 2011 <http://www.ncdo.nl/sites/default/files/NCDO%20Onderzoeksreeks%204%20Fairtrade.pdf>.

NCDO redactie: *Millenniumdoelen algemeen*. NCDO2011 <http://www.ncdo.nl/artikel/millenniumdoelen-algemeen>.

NEF: *21 hours*. London, 2010, New Economics Foundation. http://neweconomics.org/sites/neweconomics.org/files/21_Hours.pdf

NEF: *National Account of Well-being: Bringing the real wealth onto the balance sheet*. London, 2011, New Economics Foundation.

NEF: *The (un)Happy Planet Index 2.0: Why good lives don't have to cost the Earth*, London, New Economics Foundation, 2009. Zie <http://www.neweconomics.org/publications>

- NEF: *The Great Transition - A tale of how it turned out right*. London, 2009, The New Economics Foundation.
<http://www.neweconomics.org/publications/great-transition> .
- Nibud: *Geldzaken in de praktijk*. Juni 2012.
http://www.nibud.nl/fileadmin/user_upload/Documenten/PDF/onderzoeken/2012/Geldzaken_in_de_praktijk_2011-2012.pdf.
- NOAA: *Atmospheric CO₂ at Mauna Loa Observatory*, mei 2012. Zie <http://www.esrl.noaa.gov/gmd/ccgg/trends/>.
- OESO: *Economic surveys: The Netherlands 2012*. Paris, 2012, OECD
- OESO: *Environmental Outlook to 2050: The Consequences of Inaction*, OECD Publishing, 2012.
- Oonk, Gerard e.a.: *Maid in India - Young Dalit Women Continue to Suffer Exploitative Conditions in India's Garment Industry*. Amsterdam SOMO / ICN, 2012.
- Opschoor, J.B.) 2011. *The political Economy of Sustainable Development in a Globalising Context*. In: Kroeze, C. et al (eds) 2011. *Technology and Sustainability*. Techne Press, Amsterdam: 17-30.
- PBL: *Een analyse van dertig jaar verzuringsproblematiek in Nederland*. Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), 2010
<http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/500093007.pdf>.
- Platform Duurzame en solidaire economie: *The great transition* <http://www.platformdse.org/?p=3874>.
- Poyourow, Joanne: *Occupy your life* nov.2011 <http://www.vandanashiva.org/?p=772>.
- Rawe, Kathryn e.a.: *A Life Free from Hunger - Tackling Child Malnutrition*. London, 2012, Save the Children [A Life Free from Hunger \(pdf\)](#).
- Reich, Robert: *Aftershock* New York, 2011, Thorndike Press Large Print Nonfiction Series.
- RIVM: *Emissies en verspreiding van zware metalen*, RIVM 2010 <http://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/609100004.pdf>.
- Rotmans, Jan e.a. *Open brief van 69 hoogleraren in NRC Handelsblad 21-12-2011* <http://www.nrc.nl/nieuws/2011/12/21/69-hoogleraren-in-nrc-plan-borssele-ii-is-te-winkel/>.
- Rijksoverheid: *Ecologische hoofdstructuur*. <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/natuur/vraag-en-antwoord/wat-is-de-ecologische-hoofdstructuur-ehs.html>.
- Ryan-Collins, Josh, Richard Werner, Greenham, Tony, Jackson, Andrew: *Where Does Money Come From? A guide to the UK monetary and banking system*. London, 2011, NEF.
- Scheffer, M., *Ecology of shallow lakes*, Dordrecht, 1997, Kluwer Academic Publishers.
- Singh, Kavaljit: *Fixing Global Finance – A Developing Country Perspective on Global Financial Reforms*. SOMO, 2010,
http://somo.nl/publications-nl/Publication_3588-nl/view?set_language=nl.
- Slikke, Peter van der: *Ontmaskerd: Hoe de financiële wereld echt werkt*. Amsterdam, 2012, Lebowski.
- Solomon, S., D. Qin, M. Manning, Z. Chen, M. Marquis, K.B. Averyt, M. Tignor and H.L. Miller (eds.), *Fourth Assessment Report: Climate Change 2007 (AR4), Working Group I Report: The Physical Science Basis, Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 2007*, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.
- Soest, Jan Paul van: *het klimaatdebat is slim om zeep geholpen*. In Down to Earth Magazine (Milieudefensie), zie <http://milieudefensie.nl/publicaties/down-to-earth-magazine/artikelen/201chet-klimaatdebat-is-slim-om-zeep-geholpen201d>.
- Soest, Jan Paul van, *Emissiehandel liever inruilen voor CO₂-heffing*, zie <http://natuurlijkewereld.blogspot.nl/2011/08/emissiehandel-liever-inruilen-voor-co2.html>.
- Sprengers, S.A., L.K. Slager and H. Aiking, 1994, *Biodiversity and climate change*, Institute for Environmental Studies, Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Startpagina: *Complementaire economie* <http://complementaire-economie.startpagina.nl/>.
- Stichele, Myriam Vander, Willem Bos en Ewout van den Berg: *Europa en de financiële markten - De financiële en economische crisis en de rol van Europa. Hoe Europa te weinig doet om een nieuwe crisis te voorkomen* Amsterdam, SOMO / Ander Europa,.
- Stolwijk, Herman: *Groene Groei: een wenkend perspectief?* CPB, 2011, <http://www.cpb.nl/publicatie/groene-groei-een-wenkend-perspectief>.
- Sukhdev, Pavan, e.e.: *The economics of ecosystems and biodiversity*. 2009
http://www.teebweb.org/Portals/25/TEEB%20Synthesis/TEEB_SynthReport_09_2010_online.pdf.

- Tilburg, Rens van, e.a.: *Feeding the Financial Hype – How Excessive Financial Investments Impact Agricultural Derivatives Markets*. SOMO, 2011, http://somo.nl/publications-nl/Publication_3726-nl/at_download/fullfile.
- UN DESA : *World Economic and Social Survey 2010 – Retooling Global Development*. UN, 2010, <http://www.un.org/esa/policy/wess/wess2010files/wess2010.pdf>.
- UNDP: *Human Development Report 2011 – Sustainability and Equity: A Better Future for All*. UNDP, 2011, http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2011_EN_Complete.pdf.
- UNDP Human Development Report 2005 *International cooperation at crossroads: Aid, trade and security in an unequal world*. http://hdr.undp.org/en/media/HDR05_complete.pdf.
- UNEP: *Principals for Responsible Investment. Annual report*. New York, 2012, UNEP.
- UNEP: *Towards a Green Economy – Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication – A Synthesis for Policy Makers*. New York, 2011, UNEP.
- Unicef: *Children in an Urban World – The State of World Children 2012*. Zie http://www.unicef.org/sowc/files/SOWC_2012-Main_Report_EN_21Dec2011.pdf.
- UNO report: *Resilient people resilient planet; a future worth choosing*. New York, 2012, UNO. http://www.un.org/gsp/sites/default/files/attachments/GSPReportOverview_A4%20size.pdf.
- Visser, Erika de, e.a.: *Overheidsingrepen in de energiemarkt*, rapport van CE Delft en Ecofys, 2011 http://www.ce.nl/publicatie/overheidsingrepen_in_de_energiemarkt/1159.
- Vries, Bert de, Erik Lysen, Herman Wijffels en Klaas van Egmond, *Duurzame energievoorziening in 2050, met de kennis van nu. Hernieuwbare energie in drie bedrijven*, Utrechts Centrum voor Aarde en Duurzaamheid, 2010. http://www.uu.nl/SiteCollectionDocuments/GEO/UCAD/NKNE_rapport.pdf.
- Weizsäcker, Ernst Ulrich von, Amory B. Lovins en L. Hunter Lovins, *Factor Four: Doubling Wealth - Halving Resource Use*, Earthscan Publications Limited, London, UK.
- WVN: *Op weg naar mondiale duurzaamheid*. Werkgroep Voetafdruk Nederland, Discussienota dd. Oktober 2011 Zie <http://www.voetafdruk.eu/onzevoetafdruk/discussienota/index.html>
- The Worldbank: *Global Economic Prospects 2012*. Wereldbank, 2012, rapport januari 2012 zie http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1322593305595/8287139-1326374900917/GEP_January_2012a_FullReport_FINAL.pdf; rapport juni 2012 zie http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Resources/334934-1322593305595/8287139-1339427993716/GEPJune2012_Full_Report.pdf.
- The Worldbank: *Global Monitoring Report 2012: Food Prices, Nutrition, and the Millennium Development Goals*. Washington, 2012, The Worldbank.
- The Worldbank : *World Development Report 2012*. <http://siteresources.worldbank.org/INTWDR2012/Resources/7778105-1299699968583/7786210-1315936222006/Complete-Report.pdf>
- Wilkinson, Richard en Kate Pickett, *The Spirit Level*. Penguin, 2010.
- Wijffels, Herman. *Crisis en ommekeer: Een respons op globale uitingen*. Soeterbeeck Programma Lezing dd. 27 oktober 2009 te Nijmegen.
- World Health Organisation: *Health behaviour in school-aged children/ study Report from 2009/2010 survey*. http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0003/163857/Social-determinants-of-health-and-well-being-among-young-people.pdf.
- World Wildlife Fund WWF: *Living Planet Report 2012 / Biodiversity, Biocapacity and better choices*. <http://www.worldwildlife.org/science/LivingPlanetReport/WWFBinaryitem28013.pdf>.
- WWF: *The Energy Report – 100 Percent Renewable Energy by 2050*. Gland, 2011, WWF.
- Zee, R. van der, Pisa, L. et al., *Managed honey bee colony losses in Canada, China, Europe, Israel and Turkey, for the winters of 2008-9 and 2009-10, Journal of Apicultural Research*, 51 (2012).

Bijlage 1: Aangenomen PDSE-moties

Tweede Kamer-motie van 6 november 2001

De Kamer,
gehoord de beraadslaging,
overwegende, dat voortzetting van het project en verbetering van de onderbouwing van het begrip duurzaam nationaal inkomen van groot belang wordt geacht;
overwegende, dat de Kamer in de toekomst wil kunnen beschikken over reguliere publicaties met betrekking tot een voor milieukosten gecorrigeerd nationaal inkomen;
overwegende, dat het CBS in zijn hoedanigheid als leverancier van statistische informatie met betrekking tot het duurzaam nationaal inkomen verantwoordelijk is;
verzoekt de regering voldoende middelen beschikbaar te stellen om het project voortgang te doen vinden, daarbij CBS en RIVM te betrekken en over de resultaten daarvan de Kamer voor het zomerreces 2002 te informeren,
en gaat over tot de orde van de dag.
Bolhuis, Van Wijmen, Augusteijn-Esser, van der Steenhoven

Tweede Kamer-motie van 18 maart 2008

De Kamer,
gehoord de beraadslaging,
constaterende dat de Europese Raad benadrukt dat de EU zich na 2010 moet blijven inzetten voor structurele hervormingen, duurzame ontwikkeling en sociale cohesie en de Commissie, Raad en nationale Lissaboncoördinatoren
verzoekt om zich te beraden op de toekomst van de Lissabonstrategie na 2010;
van oordeel dat de Lissabonstrategie zich meer zou moeten gaan richten op kwalitatieve doelstellingen in plaats van kwantitatieve doelstellingen alleen;
verzoekt de regering, met een visie te komen hoe de Lissabonstrategie na 2010 zich meer kan richten op duurzame groei, solidariteit en kwaliteit van leven binnen en buiten de EU,
en gaat over tot de orde van de dag.
Deze motie is voorgesteld door de leden Wiegman-van Meppelen Scheppink, Peters, Pechtold, Blom en Jonker.

Eerste Kamer-motie van 4 november 2008

De Kamer,
constaterende, dat de kredietcrisis in samenhang met andere crises leert dat wereldomspannende problemen om een gecoördineerd optreden vraagt,
overwegende, dat duurzame oplossing van deze problemen een breed gedragen analyse behoeft,
overwegende, dat deze analyse een «comprehensive approach» vereist en dat ook onder meer de vraagstukken van schaarste (voedsel, energie) en klimaat nadrukkelijk een rol spelen, en daarbij moeten worden betrokken,
overwegende, dat deze analyse aan zeggingskracht wint als hieraan uit velerlei kringen en op basis van verschillende visies wordt bijgedragen,

verzoekt de regering initiatieven te ontplooiën zowel nationaal als internationaal om te komen tot de ontwikkeling van scenario's waarin de crises waar de wereldbevolking mee kampt, in samenhang worden aangepakt,

en gaat over tot de orde van de dag.

Schuurman, Werner, Noten, Thissen, Kox

Tweede Kamer-motie van 10 december 2008

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

van mening, dat de kredietcrisis ook een kans biedt om de klimaatcrisis te bestrijden;

verzoekt de regering de kredietcrisis en de klimaatcrisis in hun samenhang te bezien, met nadere maatregelen te komen die een duurzame economie ondersteunen en daarbij alle suggesties serieus te betrekken en de Kamer daarvan uiterlijk bij voorjaarsnota op de hoogte te stellen,

en gaat over tot de orde van de dag.

Halsema, Hamer

Tweede Kamer-motie van 10 juni 2009

De Kamer,

gehoord de beraadslaging,

overwegende, dat de geschiedenis leert dat tijden van crises ook mogelijk-heden bieden voor fundamentele bezinning;

overwegende, dat een brede maatschappelijke bezinning op de oorzaken van de huidige financieel-economische crisis gewenst is;

overwegende, dat bij een dergelijke bezinning onder meer sociale partners, milieu-, vredes- en ontwikkelingsorganisaties, alsook jongeren en wetenschappers betrokken moeten worden; verzoekt de regering de mogelijkheden van een brede maatschappelijke bezinning te onderzoeken en uiterlijk bij Prinsjesdag 2009 de Kamer daar- over te informeren,

en gaat over tot de orde van de dag.

Slob, Hamer, Van Geel

Bijlage 2: Samen werken aan de grote transitie

Politiek voor een duurzame en solidaire economie

Inleiding

Het beweegt en het zetelt in Den Haag. Politieke partijen zijn zich aan het bezinnen en heroriënteren want men beseft dat 'business as usual' een gepasseerd station is en het op veel terreinen nooit meer zal worden als het was. Stappen naar een duurzame en solidaire economie (DSE) kunnen en moeten worden gezet. Het uitwerken van een transitie vereist een breed gedragen politieke steun. De snelle verschuivingen in prioriteiten en politieke positionering laten zien dat duurzaamheid en solidariteit breed gedragen politieke idealen zijn. De verkiezingen voor de Tweede Kamer zijn een uitgelezen kans om de economie te transformeren en daarvoor een brede basis te organiseren.

Wij zijn van mening dat er een basisprogramma DSE te maken is van 9 clusters van onderwerpen die samen een forse stap betekenen op weg naar een DSE.¹ Deze clusters en bijbehorende punten zijn ontleend aan eerdere standpunten van politieke partijen, aan voorstellen van de Britse denktank *New Economics Foundation* en aan de teksten van het Platform DSE.²

Het is van belang om in de hele maatschappij, in gemeenten, bedrijven en uiteenlopende organisaties met een 'boost' van duurzaamheid aan de gang te gaan. De beweging hiervoor groeit enorm. We denken aan Transition Towns en de Occupybeweging; aan grote bedrijven als Unilever, Akzo-Nobel en DSM, maar ook aan de beweging voor ander en beter voedsel (stads- en biolandbouw). Zelf verantwoordelijkheid nemen en eigen veerkracht³ ontwikkelen zijn daarbij sleutelbegrippen. Deze bewegingen kunnen de politiek versterken en de politiek deze bewegingen.

We roepen op tot discussie over dit basisprogramma omdat het bieden van een reëel perspectief op een duurzame en solidaire een enorme wervende kracht heeft. Onze definitie van zo'n economie luidt:

Een duurzame en solidaire economie is een economie die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder daarmee voor toekomstige generaties de mogelijkheden in gevaar te brengen om ook in hun behoeften te kunnen voorzien. Ieder heeft daarbij recht op een gelijk deel van de natuurlijke hulpbronnen, dus laat voldoende over voor anderen, van vergelijkbare kwaliteit.

In negen clusters hebben we hieronder de belangrijkste onderwerpen samengebracht:

1. Voortgaande crisis óf duurzaam & solidair
2. Duurzaam inrichten
3. Werk en inkomen
4. Regionale economie vormt de basis
5. De financiële wereld
6. Sterkste schouders de zwaarste lasten en belastingvergroening
7. Internationale economie en eerlijke wereldhandel
8. Innovatie en wetenschappelijk onderzoek
9. Eerlijk meten

De grote transitie naar een DSE kost tijd en geld. Er moet geïnvesteerd worden in nieuwe systemen; er moet gereorganiseerd worden. Dit zijn noodzakelijke hervormingen. Om dit alles in gang te kunnen zetten is er maatschappelijk draagvlak nodig. Ook dat kost overleg en hervormingen. We spreken dan van maatschappelijke voorwaarden. Daarnaast zijn er diverse mogelijkheden die nu al toegepast kunnen worden. Dat zijn de concrete acties. Hieronder komen elk van

¹ We beperken ons tot de belangrijkste sociale en economische punten. Het is dus beslist niet een compleet politiek (verkiezings)programma.

² Zie o.a.: <http://www.platformdse.org> en Lou Keune en John Huige, *Plan voor een Duurzame en Solidaire Economie*, Jan van Arkel 2011.

³ Veerkracht, Engels: resilience is ook het kernwoord in de nieuwe strategie van de VN door duurzaamheid. Zie het rapport: *Resilient people, Resilient planet*.

die drie processen (hervormingen, voorwaarden en acties) terug. We geven in elke clusterparagraaf een algemeen deel, gevolgd door de meest pregnante wensen.

1. Voortgaande crises óf duurzaam & solidair

We putten in hoog tempo de wereld en ons zelf uit. We gebruiken (in termen van grondstoffen, natuur en landbouwgrond) reeds een tweede Aarde. We consumeren maar raak. Het dogmatisch beleid van blinde economische groei is obsoleet. Economische groei gaat steeds vaker ten koste van milieu, welzijn, gezondheid en de groene ruimte. Het is tijd niet alleen de financiële en economische crisis aan te pakken, maar ook de klimaatcrisis, de milieuvervuiling en de dreigende schaarste aan voedsel, drinkwater, energie en grondstoffen. De gerichtheid op het bevorderen van de markt in alle maatschappelijke sectoren heeft geleid tot steeds grotere verstoringen van het sociaal evenwicht; een snelle stijging van topinkomens bij gelijkblijvende of afnemende midden- en lagere inkomens leidt tot onvrede en het zoeken naar zondebokken. Er is een tendens gaande dat de winsten steeds meer worden geprivatiseerd (aandeelhouders, investeerders en managers van bedrijven) en dat de kosten worden afgewenteld op de samenleving als geheel, die dan óók opdraait voor de ecologische en sociale schade. Het laatste is vooral zichtbaar in het Zuiden, maar ook meer en meer in het Noorden. Een duurzame en solidaire economie kan voor iedereen aantrekkelijk zijn en biedt betere perspectieven. Dit is het uitgangspunt. Er zijn geloofwaardige alternatieven. Niets doen is geen optie. We willen de kracht van Nederland mobiliseren. We willen voorrang geven aan de 'kerneconomie' en aan de 'waarde' die daarmee geschapen wordt. De kerneconomie bestaat uit die activiteiten die gericht zijn op het overeind houden van de maatschappij en haar gemeenschappen (zorg voor ouderen, opvoeding, vrijwilligerswerk etc.). Waardevol is niet alléén wat we voor ons zelf willen, maar ook datgene wat beschikbaar moet zijn voor alle leden van de gemeenschap, zoals: een gezond ecosysteem, veilig onderdak, schoon water en goed voedsel, en uiteindelijk welzijn.

Particulier initiatief waar dit kan; overheid waar dit moet

De neoliberale wind van de afgelopen decennia heeft ervoor gezorgd dat marktwerking het leidende organisatiebeginsel van onze samenleving is geworden. Kerntaken van de overheid zijn de afgelopen jaren op grote schaal uit handen gegeven. Delen van het onderwijs, de zorg, de huisvesting, maar ook de energievoorziening en het openbaar vervoer zijn overgelaten aan oncontroleerbare zelfstandige bestuursorganen, maatschappelijke instellingen en private partijen. De afstand tussen beleid maken en beleid uitvoeren is steeds groter geworden. In weerwil van het streven bureaucratie te verminderen heeft dit eerder geleid tot een toename van de controle-, verantwoordings- en toezichtbureaucratie (met ook nog als belangrijk nadelig neveneffect een afname van de motivatie en arbeidsvreugde van veel werknemers). Energieproductie is bijvoorbeeld te belangrijk voor een duurzame samenleving om aan winstmaximalisatie over te laten. Dat de overheid minder efficiënt zou zijn dan de markt is vooral een ideologische stelling die in de praktijk vaak wordt gelogenstraft.

Het introduceren van commerciële motieven bij publieke diensten die voor iedereen toegankelijk moeten zijn is onacceptabel. Anderzijds moet de overheid zich alleen daar laten gelden waar haar optreden effectief is. Iets pretenderen te beschermen of te beïnvloeden, en dat vervolgens niet waarmaken, schaadt het vertrouwen in haar functioneren. Het is daarom zaak veel scherper te onderscheiden tussen wat zich leent voor particulier initiatief en waar de overheid leidend moet zijn. Dat kan door zelf sommige 'goederen' te leveren zoals veiligheid, maar dat kan ook door de regie te voeren en zo gewenste ontwikkelingen te realiseren.

De economische crisis heeft ons nog eens goed duidelijk gemaakt dat een fundamentele herbezinning op de verhouding tussen overheid, markt en toezicht hard nodig is. Bij dit alles moeten we ons realiseren dat de overheid geen bedrijf is. Niet kille cijfers, maar zorgvuldigheid, zeggenschap, dienstbaarheid en effectiviteit moeten centraal staan in de publieke sector. We hebben een *actieve* overheid nodig, die de publieke zeggenschap herstelt over taken als zorg, onderwijs en huisvesting. Maar tegelijkertijd ook een overheid die *selectief* is en ruimte geeft aan mensen om zelf actief te zijn.

Zowel bij de overheid als in het bedrijfsleven moet transparantie prioriteit hebben. Er dient effectievere controle en handhaving te komen op mensenrechten, het geven of aanvaarden van steekpenningen, fraude, witwassen e.d., zowel in binnen- als buitenland. Zolang dit nog niet het geval is, moeten klokkenluiders beter beschermd worden.

Concrete stappen

- Er komt een maatschappelijk debat over de mogelijkheden van duurzame of groene groei en de gevolgen daarvan voor de hele maatschappij.
- Daarbij komt de vraag aan de orde hoe we de kerneconomie kunnen versterken.

- Er komt een heroverweging van alle privatiseringsplannen.
- Er komt een breed maatschappelijk debat over de noodzakelijke onderdelen van het publiek bezit.
- Die onderdelen die we tot het publiek bezit rekenen, en al geprivatiseerd zijn, worden weer in publiek bezit gebracht.
- Controle en handhaving van mensenrechten.

2. Duurzaam inrichten: energie en grondstoffen

De planeet raakt uitgeput. We zijn te afhankelijk van een eindige voorraad grondstoffen. We produceren te veel afvalstoffen en belasten zo bodem, water en lucht. Het wil maar niet lukken om op wereldschaal het klimaatprobleem, de opwarming van de Aarde, dichterbij een oplossing te brengen. Dit vraagt om grote aanpassingen in economie, politiek en samenleving. Een kwestie van solidariteit tussen onze generatie en de generaties na ons, maar ook tussen ons en mensen in ontwikkelingslanden. Aanpassingen die bepaald niet pijnloos zullen zijn: aanpassingen in consumptiepatronen, aanpassingen in prijzen, aanpassingen in waar we ons geld mee verdienen. De eerste grote stap zullen we de komende jaren moeten zetten. De transitie naar een duurzame en solidaire economie duurt veel langer dan de gemiddelde tijd die verkiezingsprogramma's meegaan. Daarom is het van belang dat er een visie ontwikkeld wordt voor een duurzame en solidaire maatschappij die een breed draagvlak heeft.

Energiepolitiek

Centraal onderdeel van iedere visie op duurzaamheid is de energiepolitiek. In de afgelopen tien jaar zijn we in Nederland dertig procent meer energie gaan gebruiken. Wij willen in 2020 de duurzaamste energievoorziening van Europa hebben. Zo leveren we onze bijdrage aan een houdbaar klimaat. Een dergelijk streven prikkelt tot innovatie en ondernemerschap en draagt bij aan onze welvaart. Het geeft de natie trots en zelfvertrouwen als het lukt. En het maakt ons minder afhankelijk van olie en gas uit windstreken met politieke instabiliteit en dubieuze regimes. We gaan dat bereiken met een verdere vergroening van de belastingen, door subsidies toe te spitsen op duurzaamheid, en door grote investeringen in een duurzame energievoorziening. We stellen strakke milieuwetten op en maken ruim baan voor 'groen' ondernemerschap.

Cruciaal is dat de vervuiler gaat betalen, dat er een eerlijk speelveld is en dat de eisen aan producten en productieprocessen worden opgeschroefd. Pas dan veroveren groene voorlopers sneller de markt. Zo ontstaat nieuwe werkgelegenheid. In Duitsland heeft alleen al de omschakeling naar hernieuwbare energie (met hulp van het feed-in tarief) honderdduizenden banen opgeleverd. Het is doodzonde dat Nederland de eerste slag heeft gemist.

Als we nu het geld en de daadkracht opbrengen voor groene investeringen, kan de aanpak van de klimaatcrisis tevens de weg uit de economische crisis zijn. Nederland maakt zich sterk voor strenge Europese voorschriften voor producten en productieprocessen, die aanzetten tot een zuinig gebruik van energie, water en grondstoffen. Bedrijven worden gestimuleerd om warmte, proceswater en restproducten uit te wisselen voor hergebruik.

Aan energieleveranciers wordt de verplichting opgelegd om een (jaarlijks stijgend) percentage hernieuwbare elektriciteit te leveren.

Er zijn goede redenen om de landelijke netbeheerder (Tennet) verantwoordelijk te maken voor de planning, aanleg en beheer van de transmissie-infrastructuur op zee, dus in de gehele Exclusief Economische Zone (EEZ). Met een uitbreiding van het nu geldende regime voor het landelijke hoogspanningsnet naar de Nederlandse EEZ, kunnen dezelfde vereisten voor betrouwbaarheid en kwaliteit van levering, transparantie en toezicht ook van toepassing worden bij het net op zee. Een wettelijke taak voor Tennet is ook van belang voor de coördinatie van planologische processen (incl. het aantal duindoorsnijdingen). Door deze coördinatie zullen betere afwegingen over de ruimtelijke inpassing van het net op zee kunnen worden gemaakt. Tevens wordt het investeringsklimaat voor duurzame energie gunstig beïnvloed, omdat het de ambitie verankert om daadwerkelijk 6.000 MW (of meer) windenergie op zee te realiseren.

Op dit moment is het leveren van stroom voor eigen gebruik (bijvoorbeeld via zonnepanelen op je dak) vrijgesteld van energiebelasting. Maar als je – bijvoorbeeld in coöperatief verband samen met anderen – een zonne-energie-installatie op een gezamenlijk dak of elders neerzet en de stroom zelf gebruikt, moet je opeens wel energiebelasting betalen! Dat is merkwaardig. Er is immers ook geen onderscheid tussen een bloemkool die je in je achtertuin voor eigen gebruik kweekt en eentje in een volkstuin verderop. Op beide betaal je geen belasting. Hetzelfde zou moeten gelden voor duurzame energieopwekking voor eigen gebruik. De belastingvrijstelling kan een enorme impuls geven aan de installatie van zonnepanelen. Dat is goed voor de economie, de werkgelegenheid en goed voor onze energievoorziening op langere termijn. Biogas is in opkomst door de toegenomen mogelijkheden van

co-vergisting waar dierlijke mest met andere gewassen wordt vergist tot ruw biogas. Tot nu toe wordt deze productie voornamelijk omgezet in elektriciteit. Het is echter veel effectiever om het gas direct in te zetten in het gasnet.

Nederland streeft naar 5 procent energiebesparing per jaar. Via kredietgaranties wordt het besparingspotentieel in de industrie benut. Een uitvoerig isolatieprogramma voor en duurzame renovatie van bestaande woningen en gebouwen wordt opgezet. Alle subsidies die niet bijdragen aan een duurzame economie worden afgebouwd. Duurzaamheidsbevorderende subsidies krijgen een langjarige stabiele basis zodat bedrijven beter kunnen plannen.

Mobiliteit

Ruim baan voor fietsverkeer, openbaar vervoer en andere vormen van collectief vervoer in plaats van meer en bredere wegen. Het is efficiënter en beter voor het milieu om automobilisten te laten betalen per kilometer. Betaalbaar openbaar vervoer heeft voorrang; voor snelwegen geldt een spitsheffing; vliegen wordt duurder. De implicaties van quotering van vliegreizen worden onderzocht.

Grond en grondstoffen

Bedrijven willen steeds meer maatschappelijk verantwoord ondernemen, consumenten willen bewuster kiezen. Soms gaat dat vanzelf, vaak is de overheid nodig om onbewandelde paden begaanbaar te maken. Voor brood heb je graan nodig en voor een volle tank olie. Maar grondstoffen worden schaarser. Een quotering van sommige grondstoffen en daarvan afgeleide producten zal in de toekomst nodig zijn om tot een eerlijke verdeling te komen en zo conflicten en rellen te voorkomen. Laten we ons hierop voorbereiden.

In 2040 zijn er negen miljard mensen op de wereld, die allemaal brood op de plank willen en waarvan er steeds meer auto willen rijden. Dat terwijl grondstoffen als aardolie in hoog tempo opraken. Zelfs landbouwgrond en zoet water worden schaarser. Grondstoffen krijgen een steeds grotere strategische waarde, wat alleen maar tot meer conflicten zal leiden over de toegang tot en zeggenschap over grondstoffen. Mensen worden zich bewuster van waar grondstoffen van mobieltjes en palmolie in hun eten vandaan komen. Zij willen bewuster kiezen en eisen terecht meer transparantie. Te vaak echter is onvoldoende helder hoe de producten in onze schappen zijn gekomen. De kopgroep van bedrijven die maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) serieus neemt, doet het uitstekend. Tussen hen en de achtervolgers zit echter een gapende kloof, waardoor de kopgroep tegen de grenzen van het mogelijke aan loopt: maatschappelijk verantwoord ondernemen kan te duur worden als het te moeilijk wordt. De Kamer stemde in 2009 in met een voorstel voor verplichte, volledige transparantie van productieketens in 2020. Dat besluit moet dit kabinet uitvoeren. De Europese Commissie dient met een voorstel te komen om transparantie van financiële stromen tussen grondstofdelvende bedrijven en productielanden te waarborgen.

Natuur

De achteruitgang van de biodiversiteit is extreem groot in Nederland. Volgens berekeningen van het Planbureau voor de Leefomgeving is de achteruitgang tussen 1900 en 2000 opgelopen tot niet minder dan 30%. De uitvoering van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) wordt met kracht ter hand genomen. Waar mogelijk worden particuliere grondeigenaren gesteund in hun natuurbeheer. Nederland is als deltaland zeer kwetsbaar voor de toenemende regenval (en afvoer via de rivieren) en de stijgende zeespiegel. Bij de te nemen maatregelen worden de aanbevelingen van de Deltacommissie als uitgangspunt genomen. Zowel in de plannen voor de EHS als in het waterbeheer dient de verwachte klimaatverandering te worden geïncorporeerd.

Concrete stappen

- Een nieuw kabinet ontwikkelt (met gebruikmaking van nieuwe democratische mogelijkheden) een visie voor een duurzame en solidaire maatschappij die een breed draagvlak heeft.
- Er wordt een plan ontwikkeld om Nederland in 2020 de duurzaamste energievoorziening van Europa te laten hebben. We mikken op een energiebesparing van 5% per jaar en groei van duurzame energie van 20% per jaar. Onderdeel van dit plan zijn o.m.:
 - Afschaffing van alle subsidies op onduurzame energie.
 - De vaststelling van een regeling voor een feed-in-tarief voor hernieuwbare energie.
 - Biogas rechtstreeks koppelen aan het gasnet.
 - Een isolatieprogramma voor bestaande woningen en bedrijfsgebouwen.
 - Grootschalige duurzame renovatie van bestaande woningen tot label A-niveau.
 - Er komt een leveranciersverplichting voor een groeiend aandeel van hernieuwbare energie in het aanbod.

- Zo spoedig als mogelijk is wordt een begin gemaakt met de aanleg van een elektriciteitsinfrastructuur op zee.
- Kleinschalige elektriciteitsopwekking wordt via fiscale voordelen bevorderd.
- Exploratie van nieuwe fossiele energiebronnen, zoals schaliegas en steenkoolgas, wordt stopgezet.
- Er wordt ruimte geschapen buiten de bestaande regelgeving voor experimenten.
- Openbaar vervoer krijgt voorrang; voor snelwegen geldt een spitsheffing. Vliegen wordt duurder en quotering daarvan wordt onderzocht.
- We gaan ons voorbereiden op schaarste van diverse grondstoffen. De overheid neemt daarin een leidende rol.
- De EHS wordt ten volle en met vaart uitgevoerd.
- Zowel bij de EHS als in het waterbeheer dient rekening te worden gehouden met klimaatverandering.

3. Werk en inkomen

Iedereen gaat de komende jaren zijn of haar bijdrage leveren, groot of klein, aan het oplossen van de grote problemen van deze tijd. Dat vraagt om perspectief en om de zekerheid dat, in goede en slechte tijden, de lusten en lasten eerlijk verdeeld worden. Werkloosheid leidt tot uitsluiting van mensen. Werk leidt tot meedoen. De economische crisis maakt werkloosheid weer tot een tastbare realiteit. Daarom kiezen we voor een betere verdeling van de betaalde arbeid, waardoor er een kortere werkweek voor allen komt. Een hoge arbeidsparticipatie zorgt voor een betere benutting van talent en een geringer beroep op uitkeringen. Een moderne arbeidsmarkt vereist meer zekerheden voor flexwerkers, betere sociale bescherming voor zelfstandigen en forse investeringen in om- en bijscholing. Tegelijk moeten we vaststellen dat betaalde arbeid geen fetisj-karakter moet krijgen. Werk moet zinvol zijn. Het hoeft niet altijd fulltime te zijn. Bovendien is er ook een grote behoefte aan vrijwilligersarbeid. We zullen creatieve oplossingen moeten bedenken om de mensen die maatschappelijk nuttige arbeid verrichten ook inkomenszekerheid te verschaffen. Sociale zekerheid is in meerdere opzichten wederkerig.

De omslag in beprijzing van energie, consumptie en mobiliteit is niet alleen goed voor het milieu. Het zorgt ook voor nieuwe groene banen, omdat het innovatie in schone en zuinige productietechnologie stimuleert. De bevordering van een reparatie-economie (niet weggoeien, maar repareren) is eveneens prima voor de werkgelegenheid en voor het milieu (minder grondstoffengebruik, bewuster consumeren). Door de belasting op arbeid steeds meer te verschuiven naar belasting op goederen (en dan weer met name op het grondstoffengebruik) scheppen we werk. Van de klassieke verzorgingsstaat moeten we toe naar een participatiemaatschappij. Daarin zijn de rechten van ZZP-ers en andere werkenden in evenwicht en krijgen werkenden sneller recht op een vaste aanstelling. Werkloosheid geeft ook recht op (bij-)scholing.

Onderzoek heeft aangetoond dat minder inkomensongelijkheid leidt tot een stabielere samenleving. De huidige enorme verschillen tussen hoge en minimuminkomens zijn bepaald niet solidair en leiden ook niet tot stabiliteit. Extreem hoge inkomens en het verstrekken van hoge bonussen zijn onverdedigbaar. Een duurzame en solidaire economie vraagt meer solidariteit. Daaraan dienen juist de hoge inkomens bij te dragen. Onderzoek zal gedaan worden naar de effecten en de mogelijkheden van een basisinkomen (waarin alle huidige regelingen met inkomensoverdrachten opgenomen worden). Tevens dienen er experimenten te komen met een basisinkomen.

Concrete stappen

- Betaald werk wordt beter verdeeld, waardoor we naar een 20 – 25-urige werkweek groeien.
- Meer aandacht voor maatschappelijk nuttige arbeid.
- Andere beprijzing, hernieuwbare energie, reparatie-economie en een verschuiving van de belasting op arbeid naar de belasting op goederen scheppen vele nieuwe en nuttige banen.
- Betere rechten voor zowel ZZP'ers als voor reguliere werknemers staan tegenover een kortere WW mét recht op scholing.
- Hoge inkomens dragen extra bij aan de duurzame en solidaire economie.
- Doe onderzoek naar en experimenteer met een basisinkomen.

4. Regionale economie

Terwijl de grootste aandacht het afgelopen decennium vooral naar de globalisering ging, ontwikkelde zich een heel nieuwe trend: regionalisering. De ontwikkeling van een regionale economie, van een regionale energie- en voedselvoorziening, van een regionale infrastructuur en van een sterkere regionale bestuurlijke oriëntatie verloopt al snel en kan verder gestimuleerd worden. Veel producten kunnen veel beter regionaal gemaakt worden. Dat geldt zeker (maar niet alleen) voor de productie van voedsel. De voorziening daarvan moet maximaal geregionaliseerd worden dus in de

eigen regio voortgebracht. Dat maakt de keten korter, maakt de productie direct zichtbaar voor de consumenten, maakt het sluiten van de mineralenkringloop mogelijk en leidt tot besparingen op vervoer en eerlijker prijzen voor boeren. Bovendien zal ontkaveling en biologische landbouw bijdragen aan de biodiversiteit. Tot slot verkleint het de druk op ontwikkelingslanden om “voor ons” te produceren, waardoor daar meer capaciteiten aangewend kunnen worden voor de eigen binnenlandse behoeften. Door regionale afzetcoöperaties zijn efficiënte vormen van samenwerking tussen stad en platteland te realiseren.

Ook de energieproductie kan goed de regio als basis hebben. Hetzelfde geldt voor ruimtelijk beleid, de organisatie van de zorg en het sluiten van kringlopen (afval, materiaalgebruik). Regionaal economisch beleid speelt in op de kansen van krimp, met name in sectoren als natuur, recreatie, zakelijke dienstverlening, creatieve industrie en zorg. Complementaire geldsystemen met een regionale basis kunnen de regionalisering van de economie faciliteren.

Kortom, zoveel mogelijk lokaal produceren en organiseren volgens het subsidiariteitsbeginsel (besluit en uitvoering van zaken zo dicht mogelijk bij de mensen die het aangaat). Het gaat om het bepalen van de *juiste/optimale* schaal en niet om zo klein of zo groot mogelijk. Criteria om de schaalgrootte te bepalen zijn: feitelijke behoefte, de grootte van de noodzakelijke markt, de impact op de lokale economie en sociale verhoudingen, aansluiting op klimaatbeleid, regionale ecosystemen en de beschikbaarheid van natuurlijke hulpbronnen. We noemen dit *de grote relocatie*; de vergroting van de betrokkenheid van mensen bij het lokale politieke en economische leven. Zoals het subsidiariteitsbeginsel geldt voor economische besluiten, zou het ook moeten gelden voor de publieke sfeer bij besluitvorming en bij budget-beslissingen. Er zijn nieuwe methoden ontwikkeld om lokale besluitvorming te organiseren. Hierin staat de uitwisseling van argumenten centraal en niet de meerderheidsstemmen. Lokale issues als vervoer, huisvesting en gezondheidszorg kunnen met deze methode goed besproken en besloten worden. Ook de mobiliteit kan het beste een regionale basis hebben. Pensioenfondsen die investeren in regionale en duurzame projecten kunnen een enorme ‘boost’ geven aan de regionale economie en zijn niet langer afhankelijk van rendementen op financiële markten.

Concrete stappen

- De ontwikkeling van de regionale economie met zoveel mogelijk sluiting van kringlopen krijgt prioriteit.
- De juiste/optimale schaalgrootte en het subsidiariteitsbeginsel voor de (nieuwe vormen van) besluitvorming zijn leidende beginselen.

5. De financiële wereld

Stabiliteit van het financiële systeem is een publiek goed. Financiële instellingen dienen ten dienste te staan van een duurzame en solidaire maatschappij. De huidige financiële crisis laat zien hoever wij van deze situatie zijn afgedwaald. Het neoliberale marktdenken is failliet. Maximaal winstbejag, absurde bonussen en minimaal toezicht, dat moest wel misgaan. Grote solide lijkende banken die allemaal meedoen in een piramidespel; financiële producten die vrijwel niemand meer begrijpt, maar die wel verkocht worden. Banken dienen terug te keren naar hun oorspronkelijke functie van intermediair tussen spaarders en investeerders. De geldcreatie moet aan banden gelegd worden en in dienst staan van de reële economie. Een streng toezicht is nodig op het functioneren van banken en hun producten. Het streven naar superwinsten werkt onduurzaam gedrag in de hand. Een bescheiden rente en langdurige participaties zijn betere uitgangspunten. Zulke banken zijn ook nodig voor een duurzame doorbraak. Het scheiden van nuts- en zakenbankieren is een goed begin. Invoering van een nieuwe nationalisatiewet moet de overheid in staat stellen om in uitzonderlijke omstandigheden banken te nationaliseren, bijvoorbeeld als de rekening voor de belastingbetaler te hoog dreigt op te lopen. En als de kredietverlening door de banken niet goed werkt, moet de overheid zelf een fonds oprichten om dat doel te realiseren. De overheid richt in elk geval een Groene Investeringsbank op, die gunstige kredieten beschikbaar stelt voor groene investeringen en duurzame woningbouw en renovatie.

De bankencrisis kwam voort uit de financiële sector, maar de tweede crisis, die in de Eurozone, is ook vervlochten met de bancaire sector: het toezicht op banken is primair nationaal geregeld, en het 'redden' van banken was in de eerste plaats een nationale taak, terwijl tegelijk de muntunie een Europese unie is. Die situatie is op den duur niet stabiel: tenzij men terug zou willen naar nationale munten en nationale centrale banken, dient het bankentoezicht werkelijk Europees te worden. Dit brengt met zich mee dat de risico's ook worden gesolidariseerd, dus worden gedeeld tussen de lidstaten. Dat kan pas wanneer alle banken in de Eurozone voldoende gekapitaliseerd zijn, onder effectief toezicht staan en geen onverantwoorde risico's nemen of anderszins onwenselijk gedrag vertonen.

Veel bedrijven worden overgenomen door venturekapitalisten; zij zadelen deze bedrijven vervolgens op met dure

onnodige leningen waarmee ze de bedrijven leeg zuigen. De zogenaamde deelnemingsrente die bij deze financiële constructies wordt gebruikt kan niet langer worden afgetrokken.

Belastingen in de financiële sector

Banken betalen geen BTW, terwijl de financiële sector goed is voor ongeveer 8% van ons BBP. Nu de belastingbetaler is bijgesprongen om de banken te redden, is het redelijk dat deze relatief onderbelaste sector een significante bijdrage gaat leveren. Dat kan het beste gebeuren via een belasting op financiële transacties (FTT), waarmee tegelijk flitskapitaalstransacties, waarvan de maatschappelijke meerwaarde dubieus is, worden ontmoedigd. Ook kan gedacht worden aan een Financiële Activiteiten Tax (FAT) of het toepassen van de BTW. Tevens kan ongewenst flitsgedrag via regulering (verboden) worden teruggedrongen.

Concrete stappen

- De geldschepping wordt ondergeschikt gemaakt aan de behoeften van de reële economie.
- Scheiding van nuts- en zakenbanken en invoering van een nationalisatiewet voor banken.
- De oprichting van een Groene Investeringsbank.
- Solidaire verdeling van risico's in Europa.
- Verscherpt toezicht of zelfs een verbod op venturekapitalisten.
- Invoering van een FTT en eventuele andere belasting op banken en bankactiviteiten. Banken betalen op zijn minst evenveel belasting als andere bedrijven.
- Verbieden van excessieve bonussen en complexe financiële producten.
- Diversiteit binnen het financiële systeem wordt bevorderd. Verschillende banken en verschillende munten zullen bijdragen aan stabiliteit.
- Geen aftrek deelnemingsrente.

6. Sterkste schouders de zwaarste lasten en belastingvergroening

De hier genoemde maatregelen zijn deels al eerder genoemd, maar omwille van het verduidelijken van de solidaire uitgangspunten en groene belastingen nog eens bij elkaar gezet.

Vergroening van de belasting, ook op gemeentelijk en provinciaal niveau, kent als algemeen uitgangspunt dat er een verschuiving moet plaatsvinden van een belasting op arbeid naar een belasting op grondstoffen. Dit heeft als gevolg dat arbeid goedkoper kan worden, waardoor sectoren als zorg, persoonlijke dienstverlening, cultuur en reparaties goedkoper worden. Deze sectoren zijn in het algemeen bevorderlijk voor meer duurzaamheid. Het belasten van het gebruik van grondstoffen leidt tot het toepassen van Cradle to Cradle-ontwerpen, reparatie, hergebruik en zorgvuldiger gebruik. Verder betekent dit vooral op het gebied van energie een verschuiving van belastingen en subsidies. Het streng toepassen van 'de vervuiler betaalt' is uitgangspunt. Daarbij horen ook emissierechten, ecotaxen en soms quota. Dat betekent o.m. afschaffing van milieuschadelijke subsidies; een belangrijke stap voor de juiste beprijzing van het gebruik van natuurlijke hulpbronnen en vervuiling. Verschillende vrijstellingen zoals voor kolencentrales en de glastuinbouw verdwijnen.

Met de opbrengsten van de vergroening worden deels het overheidstekort en deels de lasten op arbeid verlaagd. Nog steeds is er sprake van een armoedeval onderaan de arbeidsmarkt. Aan de onderkant van de arbeidsmarkt moeten de tarieven omlaag en de belastingkortingen omhoog. Ook zullen bestaande fiscale regelingen (zoals de hypotheekrenteaftrek) in lijn gebracht worden met het principe dat de sterkste schouders de zwaarste lasten moeten dragen. Fiscalisering van kinderbijslag en AOW dragen ook bij aan de uitvoering van dit beginsel.

Een eerlijke globalisering blijft een illusie zolang we met de ene hand afpakken wat we met de andere geven. Er is momenteel sprake van omgekeerde ontwikkelingshulp. Rijke landen staan toe dat multinationals hun winsten wegsluizen uit ontwikkelingslanden, zonder er daar belasting over te betalen. Zo lopen arme landen veel meer inkomsten mis dan zij via ontwikkelingshulp ontvangen. Deze belastingroof moet stoppen, om te beginnen in Nederland. Nederland mag geen belastingparadijs meer zijn voor multinationals. Het Europees Parlement heeft in april met grote meerderheid een resolutie aangenomen die de Commissie vraagt belastingontduiking en belastingontwijking tegen te gaan; vrijwel alle Nederlandse partijen waren voor. Nederland moet zich er nu voor inspannen dat de resolutie ook wordt uitgevoerd, en moet zelf al vast belastingregels aanpassen in de geest van deze resolutie. Een forse verhoging van de inkomstenbelasting boven de Balkenendenorm.

Hogere BTW en/of heffingen op milieubelastende goederen, te beginnen met fossiele energie (ook voor vliegtuigen) en vlees.

Concrete stappen

- Hogere belasting op grondstoffen en afvalstoffen en lagere belasting op arbeid is het algemene uitgangspunt.
- ‘De vervuiler betaalt’ wordt streng toegepast.
- Afschaffing milieuschadelijke subsidies, zoals op fossiele brandstoffen.
- De armoedeval aan de onderkant van de arbeidsmarkt wordt aangepakt.
- Stop belastingparadijs Nederland; uitvoering van de resolutie van het Europees Parlement tegen belastingontwijking.
- Alle fiscale regelingen worden in lijn gebracht met inkomenshoogte (dus ook AOW en Kinderbijslag).
- Belastingverhoging voor inkomens boven de Balkenendenorm.
- Snelle invoering van de vettax.

7. Internationale economie en wereldhandel

Het project van een verenigd Europa kan alleen maar verder gaan. Dat is goed voor de solidariteit, voor de vrede en voor de duurzaamheid. Transparantie en democratische instituties dienen wel verbeterd te worden. Het streven van de EU-landen naar financiële soliditeit is op zich juist. Als echter een stimuleringspolitiek leidt tot meer duurzaamheid en meer solidariteit, dan mag een dergelijke politiek niet door al te strikte regels om zeep geholpen worden. Nederland heeft baat bij een krachtige internationale aanpak van falende markten, mensenrechtenschendingen en de roofoverval op de Aarde. Op internationale conferenties en in internationale instellingen zullen we ons met Europa, maar als het moet in ons eentje inzetten voor deze krachtige aanpak. We zijn een wereldland. Onze economie draait op energie, grond en grondstoffen van elders. De inwoners van de Europese landen gebruiken nu gemiddeld drie keer meer van de mondiale gebruiksruimte dan er per wereldbewoner beschikbaar is. Gezien de mondiale schaarste is dit een kwestie van mensenrechten geworden, want ieder mens heeft recht op een eerlijk Aarde-aandeel. Daarom zal de Europese voetafdruk een heel stuk kleiner moeten worden. Het Europees Parlement heeft al gepleit voor een halvering in 2030. Dat is een goed begin. Afspraken over internationale hulp dienen niet alleen te worden gehandhaafd en nagekomen (de 0,7% Official Envelope Assistance) maar zelfs uitgebreid (vooral voor samenwerking betreffende de grote duurzaamheidsproblemen zoals klimaat, energie, water en voedsel; en voor een universeel bestaanszekerheidssysteem). De wereld-inkomensverdeling moet rechtvaardiger worden.

Dat vraagt, naast hulp, ook om kwijtschelding van schulden, en een nieuw financieel stelsel dat het landen mogelijk maakt om in tijden van nood terug te kunnen vallen op nieuwe wereldwijde reserves. Het is zaak koopkracht te krijgen waar die het meest nodig is. Daarom pleiten we voor een ‘vereerlijking’ van het (internationale) handelsbeleid. Rechtvaardige internationale handels- en klimaatverdragen, evenals eerlijke belastingverdragen dragen hier aan bij. Prijzen van producten uit ontwikkelingslanden dienen alle sociale en ecologische kosten en schaarsten weer te geven, ook die waarvoor nog niet met geld betaald wordt. Nederland moet zich inzetten om in Europees verband afspraken te maken waardoor het niet langer mogelijk is dat multinationale ondernemingen winsten onbelast uit ontwikkelingslanden wegslepen. Minimaal moeten multinationals per land hun resultaten rapporteren ('country-by-country reporting'), zodat vast te stellen is of betaalde belastingen daarmee overeenstemmen. En ook andere vormen van “omgekeerde ontwikkelingshulp” moeten worden bestreden. Handelsakkoorden dienen een sociale paragraaf te bevatten en daadwerkelijk bij te dragen aan lokale en regionale ontwikkeling. De onderhandelingen van deze verdragen moeten op een gelijkwaardige manier worden gevoerd. Nederland brengt zo snel mogelijk mensen bij elkaar om voorstellen te doen voor de procedures die we daarvoor nodig hebben.

Wij gaven hiervoor al aan dat we ons in internationaal verband voor een internationale heffing op financiële transacties (FTT) moeten inzetten. Complexe financiële producten waarop toezicht onmogelijk is dienen te worden verboden. De opbrengsten van een FTT kunnen ten goede komen aan het herstel van de schade die de crisis in de financiële sector heeft aangericht in de economie. Met gelijkgezinde landen bekijken we of we de opbrengsten kunnen toerekenen aan budgetten voor de Millennium Ontwikkelingsdoelstellingen. Ook vanuit andere bronnen (als verzwarende van de belasting op de hoge inkomens) moeten fondsen gevormd worden om bestaanszekerheid (basisbehoeften) voor iedereen op deze Aarde te garanderen.

De overbelasting van de Aarde wordt veroorzaakt door het product van het aantal mensen op Aarde en de gemiddelde mondiale voetafdruk van de mensen. Aan beide factoren – omvang van de bevolking en grootte van de mondiale voetafdruk – moet dus de nodige politieke aandacht geschonken worden. Daarom wordt een duurzaam bevolkingsbeleid ontwikkeld, zowel ten bate van ons eigen land als voor gebruik in het buitenlandbeleid.

Concrete stappen

- Versterk het democratische systeem van Europa.
- Krachtige Nederlandse inspanning bij de internationale aanpak van internationale problemen.
- Versterk internationale hulp (vooral ook gericht op klimaat, energie, water en voedsel) en zet een universeel bestaanszekerheidssysteem op de agenda.
- Internationale handel moet eerlijker worden, o.a. door toevoeging van sociale paragrafen aan handelsverdragen.
- Europa gaat een volumebeleid voeren om het te grote beslag op de mondiale gebruiksruimte te verkleinen; om te beginnen een halvering van de mondiale voetafdruk in 2030.
- Gebruik de opbrengst van de FTT voor het realiseren van millenniumdoelen.
- Een duurzaam bevolkingsbeleid wordt ontwikkeld.
- Ontwikkel procedures voor gelijkwaardiger internationale onderhandelingen.

8. Scholing, innovatie en wetenschappelijk onderzoek

Bij een economie in transitie naar een DSE is het nodig om nieuwe vaardigheden aan te leren. Gemeenschappen en regio's moeten opnieuw leren zichzelf te organiseren, lokale producten te maken (voedsel, energie), en combinaties te vormen van lokale productie en handel met niet-marktgerichte ruil. Lokaal beroepsonderwijs, inclusief stages en gekoppeld aan lokale bedrijven, zijn hierin belangrijk. Niet marktgerichte ruil, gebaseerd op wederkerigheid, onderlinge hulp en giften zijn voorwaarden voor bloeiende gemeenschappen die onmisbaar zijn in de kerneconomie.

Belangrijk is ook de rol van creativiteit en creatieve beroepen. Zij kunnen een doorslaggevende bijdrage leveren. Historische voorbeelden van grootschalige ingrepen in de economie laten zien dat innovatie en wetenschappelijk onderzoek hierin een vitale rol kunnen spelen. Door wetenschap in duurzame ontwikkelingen te stimuleren via onderzoeksopdrachten, stimuleren we ook een toekomstgerichte en innovatieve kenniseconomie. Aandachtspunten zijn daarbij de toegang van het MKB tot kennisinstellingen, de focus op duurzame energie en op energiebesparing, biologische en duurzame landbouw, duurzamer gebruik van water, voedingsstoffen, energie en grond. De (in)koopkracht van de overheden moet worden gebruikt om innovatie aan te jagen.

Concrete stappen

- Nieuwe vaardigheden zijn nodig in een lokaal georiënteerde duurzame en sociale economie.
- Aandacht voor de kerneconomie vergt andere attitudes.
- Wetenschap, kunst en de creatieve industrie vormen de ideeënmotor van deze innovatieve economie.
- De inkoopkracht van overheden wordt ingezet om innovatie aan te jagen.

9. Meten van welvaart en welzijn

Het is tijd voor een andere kijk op welvaart en welzijn. Cijferfetisjisme vertroebelt de blik op de toekomst. Van alles meer produceren levert voor korte tijd mooie groeicijfers op, maar op termijn een uitgeputte Aarde. Door het Centraal Planbureau en meer nog door het Planbureau voor de Leefomgeving worden plannen ontwikkeld voor andere manieren van meten die meer recht doen aan de realiteit. Een belangrijke reden daarvoor is de kritiek op de dominantie van het BBP in het publieke debat en bij het bepalen van het overheidsbeleid. We moeten toe naar een dashboard met indicatoren die deels een aanvulling geven op het BBP zoals de *Human Development Index (HDI)*, ontwikkeld door het UNDP of de *Ecologische Voetafdruk* en de *Living Planet Index* (ook wel Biodiversiteitsindex genoemd) van het Wereldnatuurfonds. Andere indicatoren zoals de *Index for Sustainable Economic Welfare*, en het *Duurzaam Nationaal Inkomen* kunnen het BBP corrigeren. Het gaat bij deze indicatoren niet alleen om anders meten maar om een meer integrale kijk op economie, op welvaart en op andere waarden. Wie goed bij zichzelf te rade gaat, weet dat welvaart, welzijn en geluk vooral in andere zaken schuilen dan de hoeveelheid geld en materiële bezittingen waarover men beschikt. Als iedereen gaat leven zoals de gemiddelde Nederlander, hebben we aan één aardbol lang niet meer genoeg. Het behoud van natuurlijke hulpbronnen voor toekomstige generaties vraagt om een grote omwenteling. Elk jaar uitstel leidt tot meer vervuiling, minder leefbaarheid, minder dieren- en plantensoorten. We moeten nu de uitstoot van broeikasgassen verminderen, bossen beschermen en de visvangst beperken. Als het klimaat echt op hol slaat en de natuur is uitgeput, dan is de mensheid pas echt duur uit. Dan jagen voedseltekorten, watergebrek en onbewoonbare kuststreken miljoenen mensen op de vlucht. Hoe hoog we de dijken ook maken, de klimaatcrisis gaat aan ons land niet voorbij.

Concrete stappen

- Implementeer een dashboard met meetinstrumenten die meer recht doen aan de kerneconomie, die een andere kijk op de economie bevorderen en die rekening houden met onze mondiale voetafdruk⁴.
- Overheid en maatschappelijke partijen stimuleren een doorgaande, brede maatschappelijke bezinning op wat we ons voorstellen bij welvaart, welzijn en geluk, om zo via wervende toekomstbeelden veranderingsprocessen te faciliteren.

⁴ Zie uitgebreide informatie: de brochure “Beter Meten van Welvaart en Welzijn – Indicatoren voor een Duurzame en Solidaire Economie” van het Platform DSE.

Noten

- ¹ <http://www.platformdse.org/wp-content/uploads/Verhalen-Alternatieven-Kapitalisme.pdf>.
- ² Stolwijk, Herman, *Groene groei een wenkend perspectief?*, CPB Policy Brief 2011/2012.
- ³ Hiervoor wordt de volgende argumentatie gebruikt: 'Minder consumeren is een manier om de druk op de omgeving te doen afnemen. Maar uit het woord 'groei' komt al naar voren dat bij groene groei krimp, in de vorm van een verlaging van de levensstandaard, nadrukkelijk niet aan de orde is.'
- ⁴ The World Bank: The global outlook in summary, 2009-2013; en 2010-2014. In: *Global Economic Prospects* januari 2012 pag.2 resp. juni 2012 pag.2(Washington, 2012, The World Bank). Deels schattingen en voorspellingen.
- ⁵ CBS: *Economie licht gegroeid*. PB12-047 van 14 augustus 2012. Zie <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/727A56D9-9334-429D-8989-C6EF3EE578BE/0/pb12n047.pdf>
- ⁶ Zie: Keune, Lou, Jan Juffermans, Bart de Boer, red: *Beter meten van welvaart en welzijn – Indicatoren voor een Duurzame en Solidaire Economie*.2012, Platform DSE.
- ⁷ Zie onder andere DARA: *The Climate Vulnerability Monitor 2010 – The State of the Climate Crisis*. Madrid, 2010, DARA.
- ⁸ Heertje, Arnold: *Echte economie - Een verhandeling over schaarste en welvaart en over het geloof in leermeesters en leren*. Nijmegen, 2006, Valkhof Pers.
- ⁹ Zie Boer, Bart de, en Roefie Hueting: Het milieuduurzaam Nationaal Inkomen. In: Keune et. al., a.w. pag. 48. Helaas is het DNI maar voor een beperkt aantal jaren berekend.
- ¹⁰ Bleys, Brent: *De Index voor Duurzame Economische Welvaart*. In Keune et.al., a.w., pag. 19 e.v.
- ¹¹ CBS: Consument minder somber. Conjunctuurbericht, donderdag 19 juli 2012. Zie <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/inkomen-bestedingen/publicaties/artikelen/archief/2012/2012-07-19-m10.htm> Het consumentenvertrouwen wordt gemeten op basis van enquêtes over de volgende onderwerpen: het economisch klimaat van de afgelopen en de komende 12 maanden; de financiële situatie van de respondenten van de afgelopen en komende 12 maanden; en de gunstige tijd (of niet) voor grote aankopen.
- ¹² Bakker, Nico: *AEX 2008 en AEX 2012*. Zie http://www.telegraaf.nl/dft/goeroes/nicobakker/12091678/AEX_2008_en_AEX_2012.html.
- ¹³ Onder ecocide verstaan wij de grootschalige vernietiging van ecosystemen. Zie Heijningen, Hans van, en Lou Keune: *Vóór de Verandering – Alternatieven voor het neoliberalisme* (XminY, 2000) pag. 29. Zie ook Polly Higgins: *Eradicating Ecocide: Laws and Governance to Prevent the Destruction of our Planet*. London, 2010, Shephard-Walwyn.
- ¹⁴ WWF: *Living Planet Report 2012*, (Gland, 2012, WWF International), pag. 9.
- ¹⁵ IEA: *World Energy Outlook 2010*. Paris, 2010 International, Energy Agency. Zie http://www.iea.org/weo/docs/weo2010/key_graphs.pdf.
- ¹⁶ Jan Paul van Soest: het klimaatdebat is slim om zeep geholpen. In *Down to Earth Magazine* (Milieudefensie), zie <http://milieudefensie.nl/publicaties/down-to-earth-magazine/artikelen/201chet-klimaatdebat-is-slim-om-zeep-geholpen201d>.
- ¹⁷ WWF, aw. pag. 65.
- ¹⁸ onttrekkingen van grond- en brandstoffen aan het milieu en emissies van afvalstoffen in het milieu.
- ¹⁹ Natuurmonumenten: *Biodiversiteit*. <http://www.natuurmonumenten.nl/content/de-biodiversiteit-gaat-achteruit>.
- ²⁰ WWF, aw., pag. 9.
- ²¹ *Atmospheric CO₂ at Mauna Loa Observatory*, mei 2012. Zie <http://www.esrl.noaa.gov/gmd/ccgg/trends/>.
- ²² DARA, aw. pag. 63.
- ²³ Zie onder andere UNDP: *Human Development Report 2011* (New York, 2011, UNDP) pag. 6.
- ²⁴ Zie onder andere Friends of the Earth: *Land, life and justice - How land grabbing in Uganda is affecting the environment, livelihoods and food sovereignty of communities*. Amsterdam / Kampala, Friends of the Earth, 2012. Sinds kort wordt ook de term *green grabbing* gebruikt om de toe-eigening van grond en hulpbronnen voor milieudoelinden aan te geven. Bijvoorbeeld grond voor het verbouwen van grondstoffen voor biobrandstoffen. Zie Fairhead, James, Melissa Leach en Ian Scoones: *Green Grabbing: a new appropriation of nature?* In *Journal of Peasant Studies* volume 39, nummer 2, 2012, pag. 237-261.

- ²⁵ Zie World Bank: *World Development Report 2012*, Tabel 2 Poverty pag.394 en Technical notes pag. 406 De grens van extreme armoede ligt nu bij 1.25 US\$ pp pd.
- ²⁶ HDR aw. pag. 143 ev.
- ²⁷ Koopkrachtpariteit. Als maatstaf geldt de koopkracht van 1 US dollar in New York.
- ²⁸ UN DESA: *World Economic and Social Survey 2010* pag. v/vi. Zie ook Worldbank: *Global Monitoring Report 2012: Food Prices, Nutrition, and the Millennium Development Goals* (Washington, 2012, The Worldbank), pag. 3.
- ²⁹ UNDP HDR 2011, pag. 29-30.
- ³⁰ UNDP HDR 2005 pag. 37.
- ³¹ UN DESA, a.w.pag. vi.
- ³² Cornia, Giovanni Andrea: *Inequality Trends and their Determinants - Latin America over 1990-2010*. UNU, 2012, Working Paper No. 2012/09.
- ³³ SCP: *De Sociale Staat van Nederland*, (Den Haag, SCP, 2011), pag. 338 e.v.
- ³⁴ ILO: *Global Employment trends for Youth*. Geneva, 2012, ILO.
- ³⁵ Idem pag. 14.
- ³⁶ ILO: *Global Employment Trends 2012 - Preventing a deeper jobs crisis*, (Geneva, 2012, ILO), diverse plaatsen.
- ³⁷ Oonk, Gerard ea.: *Maid in India - Young Dalit Women Continue to Suffer Exploitative Conditions in India's Garment Industry*. Amsterdam SOMO / ICN, 2012.
- ³⁸ Rawe, Kathryn e.a.: *A Life Free from Hunger - Tackling Child Malnutrition*. London, 2012, Save the Children.
- ³⁹ UNICEF: *Children in an Urban World – The state of World's Children 2012*. New York, 2012, UNICEF.
- ⁴⁰ Kar, Dev: *Illicit Financial Flows from the Least Developed Countries: 1990–2008*. New York, 2011, UNDP.
- ⁴¹ Fröberg, Kristina en Attiya Waris: *Bringing the billions back - How Africa and Europe can end illicit capital flight*. (Stockholm, 2011. Forum Syd förla), pag. 11.
- ⁴² Zie onder andere Dijk, Michiel van, e.a.: *The Netherlands: a tax haven?* Amsterdam, SOMO, 2006.
- ⁴³ <http://www.elite-pers.nl/financien/fiscaal/3459/%E2%80%98hollandse-sandwich%E2%80%99-ondermijnt-belastingmoraal-in-portugal-en-berooft-staatskas/>.
- ⁴⁴ The World Bank: *The global outlook in summary, 2009-2013*. In: *Global Economic Prospects* (Washington, 2012, The World Bank) pag. 1-3.
- ⁴⁵ DNB: *Overzicht Financiële Stabiliteit – Voorjaar 2012*, (Amsterdam 2012, DNB) pag. 7.
- ⁴⁶ Greenham, Tony: *Peak money What does it mean?* London, 2012, NEF
- ⁴⁷ Korten, David: *Beyond the Bubble Economy*, 2012 <http://www.yesmagazine.org/blogs/david-korten/beyond-the-bubble-economy>.
- ⁴⁸ Idem.
- ⁴⁹ Stichele, Myriam Vander, Willem Bos en Ewout van den Berg: *Europa en de financiële markten - De financiële en economische crisis en de rol van Europa. Hoe Europa te weinig doet om een nieuwe crisis te voorkomen*, (Amsterdam, SOMO / Ander Europa, 2011), pag. 13.
- ⁵⁰ Kalma, Paul: *Makke Schapen – Over Volgzame Burgers en Vluchtige Politiek*. Bert Bakker, 2012.
- ⁵¹ Zie ook: Slikke, Peter van der: *Ontmaskerd: Hoe de financiële wereld echt werkt*. Amsterdam, 2012, Lebowski.
- ⁵² DNB: *Bufferherstel, een kwestie van lange adem*. 2012 http://www.jaarverslagdnb.nl/jaarverslag-2011/ecmon.Buffers/aDU1044_Bufferherstel-een-kwestie-van-lange-adem-1.aspx.
- ⁵³ “Tier 1-kapitaal is een kapitaalratio van de buffers die banken aanhouden om eventuele verliezen te kunnen opvangen, gezien vanuit het perspectief van de toezichthouder. Het vermogen van de bank bestaat uit aandelenkapitaal en niet eerder uitgekeerde winsten. Het vermogen is nodig om verliezen op leningen te kunnen opvangen. Leningen worden beoordeeld naar rato van risico.” Zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Tier_1-kapitaal.
- ⁵⁴ DNB: *Bufferherstel, een kwestie van lange adem (2)* http://www.jaarverslagdnb.nl/jaarverslag-2011/ecmon.Buffers/aDU1132_Bufferherstel-een-kwestie-van-lange-adem-2.aspx.

⁵⁵ <http://www.money-for-nothing.nl/opinie/dexias-kunstmatige-kapitaalverhogingen>.

⁵⁶ Stichele ea, aw., pag. 10.

⁵⁷ Tilburg, Rens van, e.a: *Feeding the Financial Hype – How Excessive Financial Investments Impact Agricultural Derivatives Markets*. SOMO, 2011, http://somo.nl/publications-nl/Publication_3726-nl/at_download/fullfile.

⁵⁸ Zie DNB, OFS pag. 9.

⁵⁹ <http://www.europarl.europa.eu/news/en/pressroom/content/20120523IPR45627/html/Parliament-adopts-ambitious-approach-on-financial-transaction-tax>

<http://www.taxresearch.org.uk/Blog/2012/04/21/the-european-parliament-officially-adopts-the-tax-justice-network-agend>.

⁶⁰ Zie hoofdstuk 1.

⁶¹ Heinberg, Richard: *Einde aan de groei – Ons aanpassen aan de nieuwe economische realiteit*, (Utrecht, 2011, Uitgeverij Jan van Arkel) pag. 294.

⁶² Huige, John en Lou Keune: *Which crisis? Which economy? Which strategy? – A discussion*. In: CLR News (European Institute for Labour research), no. 1 / 2012, pag. 45-59.

⁶³ http://www.monetative.de/?page_id=1655.

⁶⁴ Heinberg pag. 275 ev.

⁶⁵ Heinberg pag. 280 ev.

⁶⁶ Zie onder andere <http://complementaire-economie.startpagina.nl/>.

⁶⁷ Zie Heinberg pag. 285. Zie ook Kavaljit Singh: *Fixing Global Finance - A Developing Country Perspective on Global Financial Reforms*. Delhi / Amsterdam, 2010, Madhyam / SOMO, diverse plaatsen.

⁶⁸ Ryan-Collins, Josh, Tony Greenham, Richard Werner, Andrew Jackson: *Where Does Money Come From? A guide to the UK monetary and banking system*. London, 2011, NEF.

⁶⁹ Singh pag. 81.

⁷⁰ http://www.un.org/gsp/sites/default/files/attachments/GSPReportOverview_A4%20size.pdf Uit de samenvatting van het rapport van de VN: *Resilient people resilient planet; a future worth choosing*. New York, 2012, UNO.

⁷¹ <http://bureaudehelling.nl/artikel/is-hervorming-van-de-arbeidsmarkt-wel-zo-wenselijk>.

⁷² in: *Ill Fares The Land*, 2010.

⁷³ Riech, Robert, *Aftershock*. New York, 2011.

⁷⁴ Michel Kumhof, Romain Rancière: *Leveraging inequality* Finance & Development Dec.2010 <http://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2010/12/pdf/kumhof.pdf>.

⁷⁵ Bron: Dijkstra, Giske: *De misverstanden rondom ontwikkelingshulp* EUR april 2009 <http://www.eur.nl/fsw/sofa/archief/sofaezine04/ontwikkelingshulp04/>.

⁷⁶ Opschoor, J.B.: *The political Economy of Sustainable Development in a Globalising Context*. In: Kroeze, C. et al (eds) 2011. *Technology and Sustainability*. Techne Press, Amsterdam: pag. 17-30.

⁷⁷ <http://www.tni.org/article/abandon-washington-consensus-forge-istanbul-consensus>.

⁷⁸ Wilkinson, Richard en Kate Pickett, *The Spirit Level*, Penguin, 2010.

⁷⁹ Joanne Poyourow op de site van Shiva: <http://www.vandanashiva.org/?p=772>.

⁸⁰ Zie onder andere diverse uitgaven van Jan van Arkel Uitgeverij waaronder Tim Jackson: *Welvaart zonder Groei – Economie voor een Eindige Planeet*; en Richard Heinberg: *Einde aan de Groei – Ons Aanpassen aan de Nieuwe Economische Realiteit*. John Huige en Lou Keune geven een overzicht van alternatieve economische benaderingen in *Plan voor een Duurzame en Solidaire Economie* (Utrecht, Jan van Arkel / Platform DSE, 2011) pag. 30 e.v.

⁸¹ ILO: *Social security for social justice and a fair globalization - Recurrent discussion on social protection (social security) under the ILO Declaration on Social Justice for a Fair Globalization*. Geneva, 2011, ILO.

⁸² Zie onder andere WWF: *The Energy Report – 100 Percent Renewable Energy by 2050*. Gland, 2011, WWF.

⁸³ Voor een bespreking van alternatieve vormen van economisch meten zie Keune et.al., a.w.

- ⁸⁴ UNEP: *Towards a Green Economy – Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication – A Synthesis for Policy Makers* (UNEP 2011) pag. 25. Overigens wordt het UNEP plan betwist, onder andere omdat het teveel uitgaat van marktwerking. Zie Pablo Solon in Trouw: <http://www.trouw.nl/tr/nl/4332/Groen/article/detail/3271826/2012/06/15/Natuur-is-niet-verhandelbaar.dhtml>.
- ⁸⁵ Idem.
- ⁸⁶ WWF, a.w. pag. 61.
- ⁸⁷ <http://www.platformdse.org/?p=3874>.
- ⁸⁸ Wijffels, Herman. *Crisis en ommekeer: Een respons op globale uitingen*. Soeterbeeck Programma Lezing dd. 27 oktober 2009 te Nijmegen.
- ⁸⁹ SCP, 2011, pag. 338.
- ⁹⁰ SCP 2011, pag. 335.
- ⁹¹ HDR pag. 127.
- ⁹² NEF: *National Account of Well-being*, Engeland 2011; *Health Behaviour in School-aged Children*, WHO 2012.
- ⁹³ Currie C et al., eds. *Social determinants of health and well-being among young people. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the 2009/2010 survey*. Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2012.
- ⁹⁴ Keune et al., a.w.
- ⁹⁵ Natuur & Milieu 2011, *Ranking the Stars – Nederland in vergelijking met andere Europese lidstaten op het gebied van milieu, natuur en klimaat*. Utrecht, 2011, Stg. Natuur en Milieu.
- ⁹⁶ *Een analyse van dertig jaar verzuringsproblematiek in Nederland*. Planbureau voor de Leefomgeving (PBL), 2010; *Emissies en verspreiding van zware metalen*, RIVM 2010 pag.12.
- ⁹⁷ Stolwijk, a.w. pag. 10.
- ⁹⁸ SCP a.w.
- ⁹⁹ SCP, a.w. pag 55.
- ¹⁰⁰ WODC: *Criminaliteit en wetshandhaving 2010*, (Den Haag, 2011, Ministerie van Veiligheid en Justitie), pag. 271.
- ¹⁰¹ Euro RSCG Worldwide: *This Digital Life*, 2012.
- ¹⁰² MVO Nederland: *Blik op MVO: Tien trends en ontwikkelingen*. 2012 <http://www.mvonederland.nl/trends>.
- ¹⁰³ Broek, Tijs van den: *Open Overheid*, 2011.
- ¹⁰⁴ Ministerie van Infrastructuur en Milieu. *Monitor Duurzaam Inkopen*. Den Haag, 2010.
- ¹⁰⁵ SCP, a.w.; en SCP Veldheer, Vic, Bijl, Rob: *Actuele maatschappelijke ontwikkelingen 2010*; http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2011/Actuele_maatschappelijke_ontwikkelingen_2010.
- ¹⁰⁶ *Monitor Duurzaam Voedsel*, Ministerie van Economische zaken, Landbouw en Innovatie, 2012; *Nederlanders & Fair Trade*, NCDO, 2012.
- ¹⁰⁷ Zie hoofdstuk 2.
- ¹⁰⁸ Griskevicius Vladas, Cantu Stephanie M en Van Vugt Mark. The Evolutionary Bases for Sustainable Behavior: Implications for Marketing, Policy, and Social Entrepreneurship. *Journal of Public Policy & Marketing*, Volume 31, Number 1, Spring 2012.
- ¹⁰⁹ Idem.
- ¹¹⁰ Ministerie van Infrastructuur en Milieu, a.w.
- ¹¹¹ <http://tvblik.nl/zembla/het-clusterbom-gevoel>.
- ¹¹² UNEP: *Principals for Responsible Investment. Annual report 2012*.
- ¹¹³ De Nederlandse Bank,. *Register 2012Q1*.
- ¹¹⁴ Stichting 0.0. Connect to innovest in the basic needs. www.nulpunt.nl, 2011.
- ¹¹⁵ Vereniging van Beleggers voor Duurzame Ontwikkeling. 2012. <http://www.vbdo.nl/nl/research/duurzaam-beleggen/838/markt-duurzaam-sparen-en-beleggen-blijft-groeien>.
- ¹¹⁶ *Natuurbeleidsplan*, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Sdu Uitgeverij, 's-Gravenhage, 1990.

- ¹¹⁷ Bischoff, N.T., and R.H.G. Jongman, *Development of rural areas in Europe: the claim for nature*, Netherlands Scientific Council for Government Policy (WWR), Sdu Uitgeverij, 's-Gravenhage, 1993.
- ¹¹⁸ A.w.
- ¹¹⁹ WWF, a.w.
- ¹²⁰ NEF: *The (un)Happy Planet Index 2.0: Why good lives don't have to cost the Earth*, London, New Economics Foundation, 2009. Zie www.neweconomics.org.
- ¹²¹ Het zou interessant kunnen zijn om deze toename van de ecologische schuld in geld uit te drukken. Roland Menke komt tot een waardebeoordeling van 1 Gha op US \$ 4.500. Dat zou betekenen dat in 2008 de Nederlandse ecologische schuld met zo'n US \$ 334 miljard is toegenomen. Zie: Roland Menke: *21cc Project Cost of Planet - A path to one \$-sustainability metric for the planet*. Rotterdam, 2010, pag. 26. Zie http://www.ecochicshop.nl/wp-content/uploads/21cc_Roland-Menke-NL.pdf
- ¹²² Schatting gebaseerd op WVN: *Op weg naar mondiale duurzaamheid*. Werkgroep Voetafdruk Nederland, Discussienota dd. Oktober 2011
- ¹²³ Deze ruwe schatting berust op extrapolatie van gedetailleerde uitkomsten van de berekeningen van het Duurzaam Nationaal Inkomen voor 1990 t/m 2005.
- ¹²⁴ Solomon, S., D. Qin, M. Manning, Z. Chen, M. Marquis, K.B. Averyt, M. Tignor and H.L. Miller (eds.), *Fourth Assessment Report: Climate Change 2007 (AR4), Working Group I Report: The Physical Science Basis, Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, 2007*, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA.
- ¹²⁵ CBS, PBL, WUR: *Compendium voor de Leefomgeving*, <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0167-Broeikasgasemissies%2C-mondiaal.html?i=9-20>.
- ¹²⁶ CBS, PBL, WUR: *Compendium voor de Leefomgeving*, <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0165-Broeikasgasemissies-in-Nederland.html?i=9-20>.
- ¹²⁷ Zie www.thisisecocide.com.
- ¹²⁸ *The Anatomy of A Silent Crisis* (Global Humanitarian Forum, 2009) en de *Climate Vulnerability Monitor* (DARA, Climate Vulnerability Forum, 2010).
- ¹²⁹ Zie bijvoorbeeld Sprengers, S.A., L.K. Slager and H. Aiking, 1994, *Biodiversity and climate change*, Institute for Environmental Studies, Vrije Universiteit, Amsterdam, report R-94/09.
- ¹³⁰ CBS. *De onstuitbare opmars van exoten* Webmagazine, maandag 13 maart 2006.
- ¹³¹ CBS, PBL, WUR: *Compendium voor de Leefomgeving*. Wageningen, Planbureau voor de Leefomgeving, Centraal Bureau voor de Statistiek en Wageningen UR, 2012.
- ¹³² Devictor V., Van Swaay C., Brereton T., Brotons L., Chamberlain D., Heliölä J., Herrando S., Julliard R., Kuussaari M., Lindström, J., Reif J., Roy D.B., Schweiger O., Settele J., Stefanescu C., Van Strien A., van Turnhout C., Vermouzek Z., Wallis de Vries M., Wynhoff I., Jiguet F., 'Differences in the climatic debts of birds and butterflies at a continental scale'. In: *Nature Climate Change* (In press). Samenvatting door Van Swaay e.a., 2012.
- ¹³³ Kenneth L. Denman, Guy Brasseur, IPCC Assessment Report 4 hoofdstuk 7 working group 1 Coupling between changes in the climate system and biochemistry 2007 pag.543.
- ¹³⁴ CBS, PBL, WUR: *Compendium voor de Leefomgeving*, www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/onderwerpen/nl0005-Emissie-naar-lucht%2C-water-en-bodem.html?i=5, Den Haag, 25 juni 2012, Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Bilthoven, Planbureau voor de Leefomgeving en Wageningen, Wageningen UR.
- ¹³⁵ Scheffer, M., *Ecology of shallow lakes*, Dordrecht, 1997, Kluwer Academic Publishers.
- ¹³⁶ CBS, PBL, WUR: "Verspreiding van milieugevaarlijke stoffen". In: *Compendium voor de Leefomgeving*.
- ¹³⁷ VROM: *Strategie omgaan met stoffen*. Den Haag, 2001, Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
- ¹³⁸ T. Blacquière, G. Smagghe, C.A.M. van Gestel and V. Mommaerts, 'Neonicotinoids in bees: a review on concentrations, side-effects and risk assessment', *Ecotoxicology* 21 (2012) : 973 - 992.
- ¹³⁹ R. van der Zee, L. Pisa et al., 'Managed honey bee colony losses in Canada, China, Europe, Israel and Turkey, for the winters of 2008-9 and 2009-10', *Journal of Apicultural Research*, 51 (2012): 100-114.
- ¹⁴⁰ Goossens, J., *Plastic soep*, Lemniscaat, Rotterdam, 2009.

- ¹⁴¹ CBS, PBL, WUR: *Compendium voor de Leefomgeving*, www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0079-Emissies-naar-de-lucht%2C-volgens-IPCC-en-NEC.html?i=5-70, Den Haag, 25 juni 2012, Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Bilthoven, Planbureau voor de Leefomgeving en Wageningen, Wageningen UR.
- ¹⁴² CBS, PBL, WUR: "Verdroging". In: *Compendium voor de Leefomgeving*. Zie verder voetnoot 29.
- ¹⁴³ CBS, PBL, WUR: "Versnippering". In: *Compendium voor de Leefomgeving*. Zie verder voetnoot 29.
- ¹⁴⁴ CBS, PBL, WUR: *Compendium voor de Leefomgeving*, www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl1052-Aantal-bedreigde-planten--en-diersoorten.html?i=2-1, Den Haag, 25 juni 2012, Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Bilthoven, Planbureau voor de Leefomgeving en Wageningen, Wageningen UR.
- ¹⁴⁵ *The Economics of Ecosystems and Biodiversity*, zie www.teebweb.org.
- ¹⁴⁶ Pavan Sukhdev et al., *The Economics of Ecosystems and Biodiversity, Nagoya 2010*, zie www.teebweb.org.
- ¹⁴⁷ Erica de Visser et al.: *Overheidsingrepen in de energiemarkt*, rapport van CE Delft en Ecofys, 2011
- ¹⁴⁸ Lenzen, M. en D. Moran, K. Kanemoto, B. Foran, L. Lobefar, en A. Geschke: International trade drives biodiversity threats in developing nations. In *Nature* no. 486 (2012) pag. 102 ev. Zie ook <http://globalcarbonfootprint.com/biodivmap/about.htm>
- en Raaij, Ben van: Wat een kopje koffie allemaal teweegbrengt. In de Volkskrant dd 9 juni 2012 (wetenschap) pag. 6 en 7.
- ¹⁴⁹ CBS statline.
[http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=70640ned&D1=3,10&D2=a&D3=0&D4=0&D5=\(I-25\)-I&HD=080401-1701&HDR=T,G3,G1&STB=G2,G4](http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=70640ned&D1=3,10&D2=a&D3=0&D4=0&D5=(I-25)-I&HD=080401-1701&HDR=T,G3,G1&STB=G2,G4).
- ¹⁵⁰ ING Economisch Bureau: *Vergrijzing en emancipatie maken werkweek korter*. dd 17 november 2011, Amsterdam.
http://www.ing.nl/particulier/economisch-bureau/archief/archief-economische-berichten/2011/11/20111117_Vergrijzing_en_emancipatie_maken_werkweek_korter.aspx.
- ¹⁵¹ <http://www.nrcnext.nl/blog/2012/03/06/next-checkt-de-nederlander-werkt-de-minste-uren-van-europa>.
- ¹⁵² Nibud: *Geldzaken in de praktijk*. 2012 pag. 3.
- ¹⁵³ DNB *Vermogenscomponenten van Nederlandse huishoudens*, Tabel 11.1
http://www.statistics.dnb.nl/index.cgi?lang=nl&todo=Huis.***
- ¹⁵⁴ Anders consumeren.
- ¹⁵⁵ Deze schatting berust op prognoses van de OECD in samenwerking het PBL voor Europa (Upton, Dellink e.a.: *Environmental Outlook to 2050: The Consequences of Inaction*, OECD Publishing, 2012) en de berekeningen van het DNI voor Nederland (Verbruggen, 2000, Hofkes e.a. 2002 en 2004, Dellink en Hofkes, 2005).
- ¹⁵⁶ Wat desondanks regelmatig is gebeurd, bijvoorbeeld in von Weizsäcker, Ernst Ulrich, Amory B. Lovins en L. Hunter Lovins, *Factor Four: Doubling Wealth - Halving Resource Use*, Earthscan Publications Limited, London, UK.
- ¹⁵⁷ Drissen, Eric, Aldert Hanemaaijer en Frank Dietz, 2011, PBL-notitie *Milieuschadelijke subsidies*, pag. 4.
<http://www.pbl.nl/publicaties/2011/nederland-kan-miljarden-bezuinigen-%C3%A9n-het-milieu-helpen>.
- ¹⁵⁸ Soest, Jan Paul van, *Emissiehandel liever inruilen voor CO2-heffing*, zie <http://natuurlijkewereld.blogspot.nl/2011/08/emissiehandel-liever-inruilen-voor-co2.html>, geraadpleegd 11 juni 2012.
- ¹⁵⁹ Hueting, R., "Three persistent myths in the environmental debate", *Ecological Economics* 1996, 18(2): 81-88.
- ¹⁶⁰ Hueting, R., "Environmentally Sustainable National Income (eSNI): Asymmetric entries and other ways to improve information about economic growth", *Beyond GDP*, www.beyond-gdp.eu/download/Environmentally_Sustainable_National_Income.pdf, October 2011.
- ¹⁶¹ NEF: *21 hours*. London, 2010, New Economics Foundation.
http://neweconomics.org/sites/neweconomics.org/files/21_Hours.pdf, geraadpleegd 11 juni 2012.
- ¹⁶² Dauvellier, Marianne en Thera van Osch, De Boa-quote: Betaalde en Onbetaalde Arbeid zichtbaar maken. In: Keune, Lou, Jan Juffermans en Bart de Boer, a.w.
- ¹⁶³ *Nachhaltigkeit als politische Strategie: Notwendigkeiten und Chancen langfristiger Umweltplanung in Deutschland*; gutachterliche Stellungnahme für den Bund für Umwelt- und Naturschutz Deutschland e.V. (BUND) und die Friedrich-Ebert-Stiftung / Martin Jänicke. - [Electronic ed.]. - Bonn, 1997. - 24 S. = 66 Kb, Text. - ISBN 3-86077-641-X.
- ¹⁶⁴ Huige, John en Lou Keune, *Plan voor een duurzame en solidaire economie in Nederland*. Utrecht, 2011, Platform Duurzame en Solidaire Economie.

¹⁶⁵ NEF: *The Great Transition - A tale of how it turned out right*. London, 2009, The New Economics Foundation. Zie www.neweconomics.org.

¹⁶⁶ *Tweede kerncentrale onnodig, onbetaalbaar en onrendabel*. Jan Rotmans et al, *Open brief van 69 hoogleraren in NRC Handelsblad* 21-12-2011).

¹⁶⁷ Vries, Bert de, Erik Lysen, Herman Wijffels en Klaas van Egmond, *Duurzame energievoorziening in 2050, met de kennis van nu. Hernieuwbare energie in drie bedrijven*, Utrechts Centrum voor Aarde en Duurzaamheid, 2010.

¹⁶⁸ Rekenkamer: *Begrotingsdiscipline en macro economisch toezicht* 2012

http://www.rekenkamer.nl/Publicaties/Dossiers/E/EU_governance_bij_bestrijding_economische_en_financi%C3%A4le_crisis/Begrotingsdiscipline_en_macro_economisch_toezicht.

¹⁶⁹ FD 15 mei 2012 <http://fd.nl/economie-politiek/631471-1205/griekse-voorwaarden-bespreikbaar>.

¹⁷⁰ Zie ook voetnoot 11 hoofdstuk 2.

¹⁷¹ <http://www.platformdse.org/?p=4477>.

¹⁷² Aangehaald door Hans Achterhuis in Trouw van 12 april 2012:

http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/1873827/2011/04/12/Leven-naar-de-mores-die-jepredikt.dhtml?sms_ss=blogger&at_xt=4da424bb2ac3e9ea%2C0; en een paar jaar eerder door Rik van der Ploeg: <http://www.mejudice.nl/artikel/265/scheve-inkomensverhoudingen-zijn-schadelijk-voor-de-economie>

¹⁷³ <http://www.natuurmonumenten.nl/content/het-10-puntenplan>.

Platform DSE

MEV + Duurzaamheid en Solidariteit

Ieder jaar wordt met Prinsjesdag de Macro Economische Verkenning (MEV) van het Centraal Planbureau aan het parlement aangeboden. Dat is een belangrijk document. Ten eerste omdat het de economische kaders schetst waarbinnen de rijksbegroting wordt opgesteld. En ten tweede omdat het een goed beeld geeft van het *mainstream*-denken in het Nederlandse economenland.

Sinds jaar en dag bestaat er veel fundamentele kritiek op deze manier van beschrijven van de economie. Een van de kritiekpunten is dat uitgegaan wordt van gegevens over de stand en groei van de economie die op zijn minst discutabel zijn. Vooral het gebruik van de indicator Bruto Binnenlands Product (BBP) wordt betwist. Een ander veel voorkomend kritiekpunt is dat deze manier van beschrijven van de economie steeds weer leidt tot de conclusie dat de economische groei, opgevat als groei van het BBP, moet worden gestimuleerd.

Dat is betwistbaar omdat deze groei gepaard gaat met ecocide, met armoede en ongelijkheid. “Wij groeien ons kapot” is een steeds meer gehoord gezegde.

Het Platform Duurzame en Solidaire Economie (PDSE) heeft sinds zijn oprichting veel aandacht besteed aan deze kwestie. Dat heeft helaas nog niet geleid tot een diepgaande wijziging van de MEV. Dat is misschien begrijpelijk. “Iedereen” doet het immers zo. Bovendien gaat het om een van de belangrijkste kenmerken van het heersende economische denken, namelijk dat “economie” beperkt wordt tot alleen die transacties tussen mensen, en met de natuur, waar geld bij te pas komt. Het lijkt meer om geloof te gaan, dan om feitelijkheden. Veel mensen worden zo helaas nog op sleeptouw genomen omdat ze geen duidelijke voorstelling hebben van hoe het anders kan.

De samenleving wordt nu bedreigd door veelomvattende, diepgaande en zeer urgente problematieken van ecologische en sociale aard. *Business as usual* is tegen deze achtergrond funest. Vandaar deze MEV+ om te laten zien dat het anders kan, dat de economie ook anders beschreven en geanalyseerd kan worden, uitgaande van principes als duurzaamheid en solidariteit. Daarbij worden veel voorstellen gedaan om de economie drastisch te veranderen.

Macro Economische Verkenning + 2013

ISBN 978-90-818842-1-1

Macro Economische Verkenningen 2013 van Platform Duurzame en Solidaire Economie is in licentie gegeven volgens een Creative Commons Naamsvermelding-NietCommercieel-GelijkDelen 3.0 Unported licentie.